

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

**NYELVTUDOMÁNY
VIII–IX.**

ÚJ FOLYAM

(XLIX–L.)

**SZEGED
2012–2013**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

**Bakró-Nagy Marianne
Forgács Tamás
Maleczki Márta**

SZERKESZTŐK

**Sinkovics Balázs
Szeverényi Sándor**

**HU ISSN 1786-7428 ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

Nyelvtudomány

LATIN INFLUENCE ON ENGLISH LANGUAGE

ABU LEILA RITA*

Introduction

There are some languages that try to avoid as far they can the use of alien terms. They do this by forming new words that are made up of native elements. English, however, has always made use of foreign words. The English language has been particularly open to foreign influences (Serjeantson 1993: 1).

English has borrowed words from several languages over the course of its history. A great deal of the foreign elements in the English lexicon are of Latin or French origin, but several other languages have influenced English as well, e.g. Scandinavian. In my article I discuss Latin loanwords throughout the history of the English language. It must be kept in mind that French also had a great impact on the vocabulary of English, due to political reasons.¹

Research has been made by several scholars, and there are a lot of good books that discuss foreign influence on the English language. These books are about the history of the language, and they have a chapter about lexis where foreign influence is discussed as well. What makes research difficult is that there are no written records from the Continental Period, i.e. before the migration of the Anglo-Saxons to the British Isles.

I. Old English

1. Historical background

From 55 B.C. Julius Caesar made attempts to invade Britain. He was not successful in this because the local population resisted fiercely. The Romans left Britain alone for the next century.

In A.D. 43 Emperor Claudius sent a huge army to the island. By about A.D. 50, most of today's England came under Roman control. The northern part of Britain escaped Roman dominion and remained unconquered (Millward 2011: 79).

The Roman Empire ruled much of Britain until 476, which was the year of its collapse. The troops left Britain around 410. The Roman Empire had great political power, the consequence of which was that Latin was spoken in parts of Britain and the European continent. It had a great influence on Celtic and Germanic languages (Gelderen 2006: 2).

---

¹ For French influence, see Blake, Norman ed.: 1992: *The Cambridge History of the English Language, Vol. II: 1066–1476*, Cambridge, Cambridge University Press.

2. Popular and learned loanwords

Before examining Latin loans I cite Thomas Pyles who makes a distinction between popular and learned loanwords. Popular loanwords pass orally and they are part of the vocabulary of everyday life. They are as if they were not different from native English words, those who use these words are not really aware of the fact that they are of foreign origin. Learned words, on the other hand, are the result of cultural influences. The main influence of this kind in Old English times was the Church. As time passes, learned words can become part of the living vocabulary, although they may be used only by a certain class or group. It may happen that they pass into the usage of the common people. This was the case with the word *clerk* (OE *cleric*, *clerk* < L *clericus*). *Cleric* was borrowed again from Latin as a learned word with the meaning 'clergyman', because *clerk* had acquired other meanings, including 'scholar' (Pyles 1964: 326).

Another analysis can be made from a different aspect. The Renaissance was a period when classical languages i.e. Latin and Greek, were rediscovered. These two languages were regarded to be superior to English. This fact is obvious from the form and quality of the words that were borrowed during the Renaissance. They are often long and learned, and are in contrast with shorter Anglo-Saxon words. Learned words were used in formal speech and writing. In contrast to this, Old English had Latin loans which were not learned or obscure. They form part of the core vocabulary of Modern English (Freeborn 1998: 71).

According to Pyles, a little more than 500 words of Latin origin occur in the Old English word stock in the period until the Norman Conquest (Pyles 1964: 327).

3. Classification of loanwords

There were three distinct occasions before the end of the Old English period when Latin loans came into the English language.

- 1) Continental borrowing before the migration of the Anglo-Saxons to England.
- 2) Early Latin borrowings during the settlement period (Latin through Celtic transmission).
- 3) Borrowings in connection with the Christianisation of the Anglo-Saxons after ca 600/650. This last period may be subdivided into the time before and after the Benedictine reform.

Each period has a specific character of loanwords (Hogg 1992: 301).

The first period was the one when the Germanic tribes who were living on the Continent came into contact with the Romans. After Julius Caesar had conquered Gaul, Roman merchants had travelled as far as Scandinavia. This resulted in a greater degree of intercourse between Germanic and Roman tribes (Baugh 1993: 78). Contacts between the two peoples were not always peaceful in the beginning, but they gradually became peaceful. More and more members of the Germanic tribes joined the Roman army, the consequence of which was that these German soldiers and their families became familiar with Latin military words. Latin words denoting plants and animals they had not seen before, as well as names of objects that were used in the camp came into the various Germanic dialects. The Roman merchant followed the army. He sold

his goods, e.g. dresses, ornaments, jewels, plant products and household vessels from the south. Settlers also stayed, and they introduced building terms. According to Hogg, it is estimated that about 170 lexical items were borrowed during the continental period. From these, roughly 30 per cent denote plants and animals, 20 per cent food, vessels, household items, 12 per cent buildings, building material, settlements, 12 per cent dress, 9 per cent military and legal institutions, 9 per cent commercial activities, 3 per cent miscellaneous other phenomena (Hogg 1992: 302).

It is important to mention here the fact that there are no written records from this period. The reason for this is that Proto-Germanic was a spoken language. We know about the borrowing of Latin words from the analysis of sound changes (Freeborn 1998: 71).

List of the various kinds of loanwords adopted during this first period:

a) words related to agriculture and war:

camp 'battle' < L *campus*; *weall* 'wall' < L *vallus*; *stræt* 'road, street' < L *strata*; *mīl* 'mile' < L *mile*.

b) words connected with trade are more numerous:

pund 'pound' < L *pondus*; *mynet* 'coin' < L *moneta*.

Wine trade was one of the most important commercial branches:

wīn 'wine' < L *vinum*; *must* 'new wine' < L *mustum*; *eced* 'vinegar' < L *acetum*; *flasce* 'flask, bottle' < LL *flasconem*.

c) words relating to domestic life and household articles:

cytel 'kettle' < L *catillus*; *mese* 'table' < VL *mesa*; *teped* 'carpet, curtain' < L *tapetum*; *cycene* 'kitchen' < L *coquina*; *cuppe* 'cup' < L *cuppa*; *disc* 'dish' < L *discus* (Baugh 1993: 78).

d) words related to dress:

belt 'belt' < L *balteus*; *cemes* 'shirt' < *camisia*; *side* 'silk' < VL *seda* < L *seta*; *sutere* 'shoemaker' < L *sutor* (Hogg 1992: 302).

The second period of Latin influence occurred during the settlement period after ca. 450 until the Christianisation of the Anglo-Saxons, which started at the end of the sixth century. After about 410, the use of Latin began to decline. The reason for this was that only those Britons used it who belonged to the upper classes and those who lived in the cities and towns. There was no opportunity for direct contact between Latin and Old English. This meant that the Latin words which came into Old English during this second period arrived through Celtic transmission. The Celtic influence on Old English vocabulary had been very slight, which meant that the Latin loans that were transmitted by the Britons were also very small. Let us have a look at a few examples: *ceaster* < *castra*, cf. *Chester*, *Colchester*, *Manchester*, etc.; *port* 'harbour, town' < *portus*, *porta*; *wic* 'village' < *vicus*; *munt* 'mountain' < *mont-em*; *torr* 'tower, rock' < *turris* (Hogg 1992: 34).

The loanwords of the first and second period came into English mainly orally. This is why there are no literary remains from the pre-Christian period. In *Beowulf*, however, Christian and pagan elements are mixed. Christian words were not unknown

to the people before their conversion. There is evidence that they knew some terminology. The word *church* is one of the earliest loans that belong here. In Old English it was *cirice*, *cyrice*. It is from Greek *kuriakón* '(house) of the Lord', or rather the plural *kuriaká*. Christianity became the official religion of the Empire in 313, and from this time the Germans invaded Christian churches. This was the reason for their becoming familiar with the word. Jespersen (1967: 37–8) lists some other words that belong to this very early period: *Minster*, OE *mynster* < L *monasterium*; *devil* < L *diabolus*, Gr *diabolos*; *angel*, OE *engel* < L *angelus*, Gr *aggelos*. The majority of Christian words, however, came into the English language only after the conversion.

The source of the loanwords of these first two periods was Vulgar Latin. This differed from Classical Latin, which was used for scholarly and religious purposes. Vulgar Latin was the popular form, used in speech. It became different from Classical Latin by way of sound changes, e.g. *i* > *é*, *ú* > *ó*. There are two criteria to determine the age of a loan. One is whether it has undergone these sound changes or not. Thus, we can speak of early loans and late loans. Kastovsky illustrates both categories with some words.

Early loans:

disc 'dish' < *discus*

pic 'pitch' < *picem*

trifetum 'tributes' < *tributum*

cugele 'cow' < *cuculla* (with VL [k] > [g])

culter 'knife' < *culter*

must 'must' < *mustum*

Late loans, showing the development of [i] > [e], [u] > [o] dating back to the third century:

cest, WS *cyst* 'box' < *cista*

peru 'pear' < *pirum*

segn 'banner' < *signum*

insegel 'seal' < *insigillum*

copor 'copper' < *cuprum*

torr 'tower' < *turris* (Hogg 1992: 303).

The age of a loanword can also be established by examining whether it has undergone those sound changes that are relevant also if one looks at the history of native words. These sound changes are *i*-umlaut and/or palatalisation/assibilation. Kastovsky talks about old loans and later loans.

Old loans:

tyrnan 'turn, revolve' < *tornare/turnare*

ciepan 'buy' < *caupo* 'innkeeper, wineseller'

mydd 'bushel' < *modius*

mynet 'coin, money' < *moneta*

cemes 'shirt' < *camisia*

celc 'cup' < *calicem*

cyse 'cheese' < *caseus*

Later loans:

calic 'cup' < *calicem*

tunece 'tunic' < *tunica*

pic 'pike' < *picus*

castel 'village, small town' < *castellum* 'fortified village' < *castrum* 'fort' (Hogg 1992: 303).

Two similar words can be seen here: *celc* and *calic*. They are doublets. Some other examples of doubles:

cliroc/cleric 'clerk, clergyman' < *clericus*

cellendre/coryandre 'coriander' < *coriandrum*

leahtric/lactuca 'lettuce' < *lactuca*

spyng/sponge 'sponge' < *spongea*

læden/latin 'Latin' < *latinus* (Hogg 1992: 303).

In connection with the last pair of words, Pyles notes that a learned and a popular form of the same word could exist at the same time in Old English. The popular form, in this case *læden* also meant 'any foreign language' (Pyles 1964: 10).

During the third period, the loans were more and more introduced into the written language before they came into the spoken language. There were, however, many words which did not enter the spoken language, especially towards the end of this period. During this period, most loanwords came into Old English through the Church. This meant that there was a considerable increase in loans connected with religion and learning (Jespersen 1967: 37–8).

Freeborn gives a list of Latin loanwords from this period along with their first occurrence in Old English that was recorded in writing. He took the data from the Oxford English Dictionary. I have put these words into categories as he suggests (Freeborn 1998: 73).

The first category contains words which have to do with religion and the Church:

engel (950) 'angel' < *angelus*, *apostol* (950) 'apostle' < *apostolus*, *candel* (700) 'candle' < *candela*, *celic* (825) 'chalice' < *calix*, *creda* (1000) 'creed' < *credo*, *discipul* (900) 'disciple' < *discipulus*, *martyr* (900) 'martyr' < *martyr*, *mæsse* (900) < *missa*, *mynster* (900) 'minster' < *monasterium*, *nunne* (900) 'nun' < *nonna*, *papa* (900) 'pope' < *papa*, *preost* (805) 'priest' < *presbyter*, *psealm* (961) 'psalm' < *psalmus*, *sabat* (950) 'sabbath' < *sabbatum*, *scrin* (1000) 'shrine' < *scrinium*, *talente* (930) 'talent' < *talentum*, *templ* (825) 'temple' < *templum*.

The second category of words is about education and learning:

mægester (1000) 'master' < *magister*, *scol* (1000) 'school' < *schola*, *titul* (900) 'title' < *titulus*, *fers* (900) 'verse' < *versus*.

The third category comprises words that have to do with household and clothing:

balsam (1000) 'balsam' < *balsamum*, *cæppe* (1000) 'cap' < *cappa*, *cest* (700) 'chest' < *cista*, *cugele* (931) 'cowl' < *cuculla*, *fann* (800) 'fan' < *vannus*, *fant/font* (1000) 'font' < *fontem*, *matt* (825) 'mat' < *matta*, *myrra* (824) 'myrrh' < *murra*, *sacc* (1000) 'sack' < *saccus*, *sioloc* (888) 'silk' < *sericus*, *socc* (725) 'sock' < *soccus* (Free-

born 1998: 73). Kastovsky adds *ferule* 'rod' < *ferula*, *pic* 'pike' < *picus* and *caul* 'basket' < *cavellum* as well (Hogg 1992: 307).

In the fourth category, there are words that denote plants, herbs and trees:

bete (1000) 'beet' < *beta*, *box* (931) 'box' (tree) < *buxus*, *ceder* (1000) 'cedar' < *cedrus*, *finugl* (700) 'fennel' < *finuclum*, *gingiber* (1000) 'ginger' < *gingiber*, *lilie* (971) 'lily' < *lilium*, *palma* (825) 'palm' < *palma*, *pere* (1000) 'pear' < *pira*, *pin* (1000) 'pine' < *pinus*, *plante* (825) 'plant' < *planta*, *rædic* (1000) 'radish' < *radicem* (Freeborn 1998: 73). Kastovsky also lists *caul/cawel* 'cole, cabbage' < *caulis*, *laur* 'laurel' < *laurus*, *menta* 'mint' < *mint* (for earlier *mint*), *rose* 'rose' < *rosa* and *sigle* 'rye' < *secale* (Hogg 1992: 307).

The last category includes words that have to do with foods:

coc (1000) 'cook' (n) < *cocus*, *crisp* (900) 'crisp' < *crispus*, *lopustre* (1000) 'lobster' < *locusta* (Freeborn 1998: 73).

Kastovsky adds two more categories: that of music and that of buildings.

Music:

citere 'cither' < *cithara*, *fipele* 'fiddle' < VL *vitula*, *orgel* 'organ' < *organum*.

Buildings:

fenester 'window' < *fenestra*, *palentse* 'palace' < VL *palantium*, *plætse* 'open place in a town, street' < *platea* (Hogg 1992: 307).

Although the loanwords of the third period were more and more introduced into the written language and some did not enter the spoken language at all, as it is discussed earlier, there were some words that came in, at least partly, via the spoken language. The evidence for this lies in the fact that quite a few loans show the phonological changes that were characteristic of Vulgar Latin or had not been present in Classical Latin vocabulary. These loans reflect the kind of Latin that was spoken in the monasteries, and that differed from Classical Latin. The centuries that followed brought a difference. The loanwords of these centuries were more or less exclusively taken from Classical Latin, and they primarily entered the written language. The reasons for this lie in the external history of the English language between 800 and 1050: the invasions of the Vikings, Alfred's educational reforms and most importantly, the Benedictine monastic revival (Hogg 1992: 307).

II. Middle English

1. Historical background

There has been doubt about when the Middle English Period began. Some linguists say it began in 1066, the year of the Norman Conquest, when William the Conqueror came on the English throne. Blake however, states that it is a historical and political date, and language does not change in accordance with the political situation. The matter of when Middle English started depends on those features which are significant and can be regarded as having marked a change in the language (Blake 1992: 1). Pyles defines the year 1100 as its beginning (1964: 139), while according to Baugh and Cable (1993: 52) it began in 1150.

William the Conqueror won the Battle of Hastings in 1066 and he ascended the English throne. He took French noblemen with him from Normandy.² The result of this was that a lot of French words came into English during this period because French was the language of the court and of upper classes. Besides French, a large number of Latin words also entered English. A difference can be observed between French and Latin loanwords. Latin words were generally introduced through the written language, and they were not as popular as French loans. Certain groups of people, namely ecclesiastics and men of learning, spoke Latin among themselves. This means that several Latin words could come directly into spoken English, but their number is small compared to the words entering through literature (Baugh 1993: 184).

2. Classification of loanwords

In the Middle English Period, it is often impossible to tell whether a word is of French or Latin origin. Here are a few examples of such words: *complex*, *miserable*, *nature*, *relation*, *register*, *rubric*, *social*. These words can either come from Latin or French. The reason for this is that they were learned items in French too. They had not gone through certain phonological changes (Pyles 1964: 328).

From the Norman Conquest to 1500, many religious terms came into English. Examples include *collect* 'short prayer', *mediator* and *Redeemer* (the synonymous *Redemptor* is earlier) (Pyles 1964: 329). Cser (2003: 100) adds *limbo*, *requiem* and *lector*.

Words having to do with scholastic activities include *simily*, *index*, *library* and *scribe* (Pyles 1964: 329).

Words relating to science are for example *dissolve*, *equal*, *essence*, *medicine*, *mercury*, *opaque*, *orbit*, *quadrant*, and *recipe* (Pyles 1964: 329).

In addition to these words, Cser (2003: 100) also lists some that belong to the field of education and learning: *allegory* (ultimately from Greek), *et cetera*, *cause*, *contradiction*, *desk*, *formal*, *major*, *minor*.

In the field of administration and law, we find words such as *client*, *arbitrator*, *conviction*, *executor*, *gratis*, *implement*, *legitimate*, *memorandum* (Cser 2003: 100).

The fourteenth and fifteenth centuries saw a great increase in the number of Latin loanwords. Baugh and Cable give the following list of miscellaneous words: *abject*, *adjacent*, *conspiracy*, *contempt*, *custody*, *distract*, *frustrate*, *gesture*, *history*, *homicide*, *immune*, *incarnate*, *include*, *incredible*, *incubus*, *individual*, *infancy*, *infinite*, *innate*, *innumerable*, *intellect*, *interrupt*, *lapidary*, *legal*, *lucrative*, *lunatic*, *magnify*, *malefactor*, *missal*, *necessary*, *nervous*, *notary*, *ornate*, *picture*, *polite*, *popular*, *prevent*, *private*, *promote*, *prosecute*, *pulpit*, *reject*, *remit*, *reprehend*, *script*, *scripture*, *scrutiny*, *solitary*, *spacious*, *subdivide*, *subjugate*, *submit*, *subscribe*, *summary*, *suppress*, *temperate*, *testify* (Baugh 1993: 185).

---

² For a detailed description of the Norman Conquest, see Morgan, Kenneth O. 2000: *The Oxford Illustrated History of Britain*, Oxford University Press, Oxford.

III. Modern English

1. Historical background

The largest number of foreign elements came into the English language during the first part of the early modern period (especially 1530–1660). There were several reasons for this. First, English started to be used in fields that had been dominated by Latin before. Such fields were theology, philosophy and natural sciences. These sciences underwent expansion and the consequence of this was that a special kind of vocabulary had to be created.

A second reason for the rapid increase of loanwords was that during the Renaissance and the Reformation, vernaculars became important in various parts of Europe. There was a desire for these languages to replace Latin, but this resulted in a deeper knowledge of Classical Latin itself. A third reason was that there was predilection for rhetoric embellishment in the 16th century, and this also affected the language (Cser 2003: 117).

2. Loanwords

Pyles gives the following list of words borrowed from Latin during the Modern English period:

area, abdomen, compensate, composite, data, decorum, delirium, denominate, digress, edition, education, fictitious, folio, fortitude, gradual, horrid, janitor, jocose, medium, modern, notorious, orb, pacific, penetrate, querulous, resuscitate, sinecure, series, splendid, strict, superintendent, transition, ultimate, urban, urge, vindicate (Pyles 1964: 329).

Cser gives a list where he classifies them according to the part of speech they belong to:

Nouns: *allusion, anachronism, antipathy, atmosphere, capsule, chaos, denunciation, dexterity, disrespect, emanation, excrescence, excursion, expectation, halo, inclemency, jurisprudence, system*.

Adjectives: *abject, agile, appropriate, conspicuous, dexterous, expensive, habitual, impersonal, insane, jocular, malignant*.

Verbs: *adapt, alienate, consolidate, emancipate, eradicate, erupt, excavate, exist, meditate, recollect*.

Borrowed lexis gave new names for new concepts, but also increased synonymy in the English language. This means that in Modern English there are alternative ways of saying the same thing in different registers. We can observe a lack of transparency in the lexicon, which had started to build up with the French element in Middle English, and continued with the Latin loans of the early Modern English period. The consequence of this is that there is no formal connection between quite a few words that are semantically related, e.g. *amatory* and *love*, *audition* and *hearing*, *anatomy* and *cutting up* (Lass 1999: 333).

3. Prefixes and suffixes

Several new productive elements came into the English language. I will give a list of prefixes and suffixes that are of Latin origin. I have collected a set of examples for each of these from the *Concise Oxford Dictionary of English Etymology*:

Fig. 1. Prefixes

Root	Etymology	English examples
<i>ab-, a-, abs-</i>	<i>ab-</i>	<i>abnormal, absent</i>
<i>ante-, anti-</i>	<i>ante</i>	<i>antebellum, anticipate, antiquity</i>
<i>ben-</i>	<i>bene</i>	<i>benefit, benevolent</i>
<i>bi-, bin-, bis-</i>	<i>bis, bini</i>	<i>bicycle, biennial, binary</i>
<i>de-</i>	<i>de-</i>	<i>decay, declare, decline, descend</i>
<i>ex-</i>	<i>ex-</i>	<i>exclude, exist, exit</i>
<i>in-, il-, im-, ir-</i>	<i>in-</i>	<i>illicit, impossible, inimical, irrational</i>
<i>multi-</i>	<i>multus</i>	<i>multilingual, multiply</i>
<i>ob-, o-, oc-, of-, og-, op-, os-</i>	<i>ob</i>	<i>obdurate, oblique, oppose</i>
<i>re-, red-</i>	<i>re-</i>	<i>recede, repeat, redact</i>

Fig. 2. Suffixes

Root	Etymology	English examples
<i>-able, -ible</i>	<i>-abilis, -ibilis</i>	<i>loveable, edible</i>
<i>-al</i>	<i>-alis</i>	<i>gradual, manual</i>
<i>-ence, -ency</i>	<i>-entia</i>	<i>difference, confidence, urgency, emergency</i>
<i>-ity, -ty</i>	<i>-itas</i>	<i>clarity, university, poverty</i>
<i>-ment</i>	<i>-mentum</i>	<i>containment, amendment</i>

IV. Attempts to purify the language

The rise of humanism in the 15th century meant the reassessment of the nature and function of Latin. Humanists were intent on re-establishing the Latin of the classics. They disapproved of the spoken variety of Latin and wanted it to be taught and pronounced in its classical state. This made Latin a dead language. To become expert in classical Latin required much more study than to be able to use some form of Vulgar Latin. Command of Latin became restricted gradually to scholars. Scholars like Erasmus could write and speak in classical Latin, for Latin remained the language of inter-

national scholarship, and authors like John Milton and Francis Bacon could write Latin as well as English, and issued some of their works in Latin. Fewer people used Latin, so it ceased to be a possible competitor with English at the spoken level, and even at the written level its use became restricted to scholarship and to certain formulaic documents and memorials (Cser 2003: 37).

Although English could now develop as both the national spoken and written language of England, the existence of Latin as a dead language and of French as a fashionable language cultivated outside England had important implications. A living language like English could never be as perfect as a dead language like Latin, which was also the language which provided the model for all grammatical systems. Latin was considered to be a perfect language because its grammar had been codified. In the same way, a language that had only recently formed standardised varieties and in which approved works of merit, such as those written by the literary triumvirate, i.e. Chaucer, Gower and Lydgate had only just started to be composed, could hardly be compared with a language like French, which not only had its origins in Latin, but which could also trace its literary history back several centuries. As a consequence, the English felt that their language was inferior to Latin and French. The changes that English as a living language was subject to had already started to receive unfavourable mention in the fourteenth century and this criticism increased enormously. This problem grew bigger with the invention of printing. For the early printers needed to provide texts in an English that was acceptable to everyone in the country and also up to date. The problems which critics complained of in English centred on its barbarous nature because it lacked the refinement of Latin and French. It was not expressive enough because it did not have the necessary vocabulary, and the vocabulary it did have was unsophisticated. One could not express oneself elegantly in English, because it lacked the refinement of French and Latin. It was not polished (Blake 1996: 182–4). This was the time when people started to think about how to purify the language.

Purist tendencies emerge when “there is a recurrent phenomenon that speakers of a language agree that the state of their language is in decline, that it contains too many words from informal varieties, that it is threatened by modernising and foreign influences: in short, that it was better in the olden days and that nowadays something needs to be done to restore it to its former glory” (Langer 2005: 1).

a) archaisms: *crossed* instead of *crucified*, *wiseards* instead of *magi*, *waite on* instead of *servant*, *biwordes* instead of *parables*, *hunderer* instead of *centurion*, etc.

b) calques from Latin and Greek: *freshman* from *proselyte*, *gainsbirth* from *regeneration*, *gainrising* from *resurrection*, etc.

Ralph Lever, the most radical of the English purists of the time, tried to substitute the Latin terminology of Logic in English with his own coinages, using compounding as the main means of his word formation: *an endsay* instead of Latin (later on L) *conclusion*, *an inbeer* instead of L *accidens*, *a naysay* instead of L *negation*, *saywhat* instead of L *definition*, *speechcrafte* instead of L *rhetoric*, etc. None of Cheke’s or Lever’s coinages has ever reached the active vocabulary of Standard English (Langer 2005: 101). Cheke was against “borrowing of other tongues”, yet he knew that English

was “unperfight” and it was necessary to borrow words from other languages (Moore 1910: 16).

In the sixteenth century, English did not have a good reputation. It was considered to be a mixture of several languages. Peter Heylyn writes in his description of the earth that it is “a decompound of Dutch, French and Latine” (Moore 1910: 12). According to Bullokar, “it is not sufficiently furnished with apt terms to express all meanings” while Urquhart states that “paucity of words is the worst disease of our language” (Moore 1910: 17–8).

The purists continued their activity in the nineteenth century as well. They wanted to defend English from foreign influences. They wanted to anglo-saxonise England. “Nineteenth-century Britain saw great changes in political, economical and social life. But the most decisive influence of the language came from the rapid development of science and different branches of industry with their new notions, objects and inventions to be denoted. The experience of the past was taken into account as new terms were derived with the help of Greek and Latin morphemes (Bailey 1996: 140, in: Langer 2005: 103).

A new flood of loans from the classical languages resulted in the emergence of two forms of linguistic purism: xenophobic, represented by William Barnes and the poets G. M. Hopkins and W. Morris, supported by R. Ch. Trench, and elitist, represented by G. Graham, A. Bain, A. Ellis and other language critics.

William Barnes, the most conservative and thorough English purist of the nineteenth century, saw the reform of Victorian English in its Anglo-Saxon past and tried to anglo-saxonise the complex borrowed words or their components. He was very well acquainted with the works of his German colleagues and he followed their example, inventing PSs for the everyday and scientific vocabulary of Romance origin. The poets G. M. Hopkins and W. Morris directed their efforts at reforming English poetic language only. Barnes, Hopkins and Morris made great use of the following means and sources of PS formation:

a) revival of Old English (OE) words: *gleecraft* instead of *music*, *inwit* instead of *conscience*, *wort* instead of *plant* (Barnes); *chapman* instead of *merchant*, *lustyhead* instead of *pleasure*, *abye* instead of *to suffer* (Morris), etc. or OE affixes: *to for-free-en* instead of *to absolve*, *folkdome* instead of *democracy*, *breaksome* instead of *fragile* (Barnes); *astray*, *abide*, *unhouse*, *unbake* (Hopkins); *to-wearied* ‘extremely wearied’, *beewoored* ‘allured, attracted’, *ungreedy* ‘generous’ (Morris), etc.

b) use of dialectal words and elements; *doughty* instead of *active*, *fall* instead of *autumn* (cf. AmE *fall*), *sprack* instead of *energetic*, *toilsome* instead of *industrious* (Barnes); *cringe*, *dings*, *dint*, *flanks*, *gash*, *hack*, *hempen*, *housel* (Hopkins), etc. (Langer 2005: 103).

V. The failure of the attempts

We can get an idea about the contemporary welcome of the attempt of language reform if we read the notes to Spenser’s work, written by a certain E. K., in which he explains the methods of borrowing and some words as well. These notes were pub-

lished together with *Shepheards Calender*. E. K. was probably Edward Kirke (1553–1613), Spenser's friend. In his opinion, these words are difficult to understand because they seem to be rough and rustic because old, archaic words are used mostly by countrymen. With this he explains why most writers did not use archaic words. These words do not have the stylistic elevation needed for being able to use them in literary works. Moreover, the number of archaic words is low to meet the need for new words. In connection with new words, people thought that the language could be enriched by them. What is essential is that loanwords are in harmony with English. George Puttenham (1529–1590), the author of *The Arte of English Poesie* says that the use of foreign words is not suitable for poetry, but they can be used in everyday language. What is important is that we use loanwords for a particular purpose. Scientific words, for instance, could not be replaced with other words (Moore 1910: 51–2).

As a conclusion we can say that the English language reform was unsuccessful because it was realised that loanwords could not be eliminated from the language, they were really needed. Old words cannot be revived because loanwords have come into general use in the English language.

VI. Latin loans in English and Hungarian

Finally, I have made a comparison between English and Hungarian based on loanwords. Latin loanwords have come into Hungarian as well over the centuries. I am not going to give a detailed history of Latin loanwords in the Hungarian language.³ I would only like to compare some Latin loans that are present in both languages. Some of these words have the same meaning in both English and Hungarian but there are some others which differ semantically. I have collected some Latin loanwords which have a difference in meaning in the two languages.

The English and Hungarian equivalents of the Latin word *musica* have different meanings. The English word *music* refers to all kinds of music, whereas the Hungarian word *muzsika* denotes only classical music or folk music. It cannot refer to popular music like rock, pop or jazz.

Another such word is *historia*. The English word *history* means 'the study of past events', the school subject which deals with these events, and also 'the record of what has happened to a person, family, house etc.' The Hungarian word has a restricted meaning. It is used only in the last sense.

The English noun *temple* comes from Latin *templum*. Its Hungarian equivalent is *templom*. The Latin word originally referred to pagan temples in ancient Rome. The English word has retained this sense, while the Hungarian word refers primarily to Christian church buildings.

The abstract noun *protectio* has a different meaning in English and Hungarian. Its English equivalent, *protection* has the same meaning as the original Latin word, whereas the Hungarian word *protekció* is used in the sense of 'pull', 'influence'.

³ For a detailed history of Latin loans in Hungarian, see Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 2002: *A magyar nyelv története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

The verb *dirigere* has the form *direct* in English and the *dirigál* in Hungarian. It is interesting to observe that the Hungarian verb derives from the form *dirigere*, i.e. the second form of the Latin verb, whereas the English verb comes from *directus*, which is the forth, i.e. the supine form of the Latin verb.

The adjective *socialis* has the form *social* in English and that of *szociális* in Hungarian. In English, this word is used in a wide sense, but in Hungarian it has a restricted meaning.

The Latin verb *agere* was borrowed by both English and Hungarian but in different forms. As a verb, it is present in English as *act* and in Hungarian as *ágál*. As in the case of *dirigere*, it can be observed that the Hungarian verb is from *agere*, whereas the English verb derives from its supine, i.e. *actus*.

The noun form of the Latin verb, i.e. *actio* had several different meanings in Latin. Its primary meaning was the same as that of the English noun, i.e. *action*, but it was also used in the sense of 'prosecution' and 'performance'. English *action* has the following meanings: 1) the process of doing something, activity, 2) the events in a story or play, 3) fighting in battle, 4) a legal process, 5) a way of functioning, esp. of a part of the body. In contrast with these, the Hungarian noun *akció* means 'sale'.

These are just a few interesting examples that show the relationship between some English and Hungarian words that are of Latin origin. As a conclusion we can say that that Latin has made an influence not only on English but on other European languages as well, and the reason for this lies in European history and culture.

REFERENCES

- Baugh, Albert C.–Cable, Thomas 1993: *A History of the English Language*, Routledge, London.
- Blake, Norman ed.: 1992: *The Cambridge History of the English Language, Vol. II.: 1066–1476*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cser, András 2003: *An Outline of the History of the English Language*, PPKE, Faculty of Humanities, Piliscsaba.
- Freeborn, Dennis 1998: *From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variation Across Time*, Ottawa, University of Ottawa Press.
- Gelderen, Elly van 2006: *A History of the English Language*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Hoad, T. F. ed.: 1996: *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford, Oxford University Press.
- Hogg, Richard M. 1992: *The Cambridge History of the English Language, Vol I.: The Beginnings to 1066*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hoole, Charles 1659, rpt. 1913: *A New Discovery of the Old Art of Teaching Schoole in Four Small Treatises*, ed. E. T. Campagnac, Liverpool, Liverpool University Press.

- Jespersen, Otto 1967: *Growth and Structure of the English Language*, Oxford, Blackwell.
- Kemenade, Ans van–Los, Bettelou ed.: 2009: *The Handbook of the History of English*, Chichester, Blackwell Publishing Ltd.
- Langer, Nils 2005: *Linguistic Purism in the Germanic Languages*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Lass, Roger ed. 1999: *The Cambridge History of the English Language*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Millward, C.M.–Hayes, Mary 2011: *A Biography of the English Language*, Boston, Wadsworth / Cengage Learning.
- Moore, J. L. 1910: *Tudor-Stuart Views on the Growth and Structure of the English Language*, Halle, Verlag von Max Niemeyer.
- Online Etymology Dictionary*: www.etymonline.com
- Pyles, Thomas 1964: *The Origins and Development of the English Language*, New York, Harcourt.
- Serjeantson, Mary Sidney 1993: *A History of Foreign Words in English*, London, Routledge.

LATIN INFLUENCE ON ENGLISH LANGUAGE

LEILA RITA ABU

English has taken a great number of words from other languages throughout its history. One of these languages was Latin, which has influenced English from its earliest days till present time. The article is divided into five sections. The first three of these are further divided into sub-sections. These sections discuss Old English, Middle English and Modern English, respectively. Each of these three sections includes a brief summary of the historical background as well. I give lots of examples. I also examine the prosodic compare the prosodic structure of native and non-native words. I have also included a text which contains a lot of words that were new at the time it was written. The last two sections are about linguistic purism, the efforts taken to eliminate loanwords from English (section IV) and the reasons for the failure of the attempt (section V). Hungarian also contains words that came from Latin. Some of these words can be found in English as well. I have examined some of these words.

EGY KÖLTŐI SZÖVEGMŰ ELFOGADHATÓSÁGÁNAK HÁTTERE(I)

WEÖRES SÁNDOR: TÁNCDAL

BÜKY LÁSZLÓ

1. A vers, amely Weöres Elysium című kötetében jelent meg 1942-ben, a következő (Weöres 1970: I, 599–600):

panyigai panyigai panyigai
ü panyigai ü
panyigai panyigai panyigai
ü panyigai ü

kudora panyigai panyigai
kudora ü
panyigai kudora kudora
panyigai ü

kotta kudora panyigai
kudora kotta ü
kotta panyigai kudora
panyigai kotta ü

ház panyigai kudora
ü kudora kotta ház
kudora ház panyigai
ü panyigai ház kotta

„Hirhedett lett a Táncdal: még mérsékeltebb irodalmárok is az »értelmetlenség« mintapéldájának idézték” – írja Bata Imre (1979: 349, 55. j.), és elmondja, hogy Bárdosi Németh János szerint a versben Panyigai Sándor dilettáns költő neve szerepel, és így „Máris van értelme a versnek!”; Bárdosi Németh János (1973) írta meg ugyanis, hogy Szombathelyen Panyigai Sándor nevű bútorszállító működött, fia Panyigai Sándor *Két eldobott álom meséje* címmel verseskötetet is adott ki. Ennek ellenére Kenyeres Zoltán (1983: 118) meglepő értelmezési kapcsolatot vélelmez: „De más az effajta értelmetlen ritmikus hangcsoport is képes értelmes asszociációkat kelteni, a »panyigairól« eszünkbe juthat például az a Pönögei Kis Pál, akinek a neve mögé Petőfi bújt el 1843-ban, hogy kiadja népies dalait.” (Petőfi Sándor névhasználatára l. PetSz., Kerényi Ferenc 2000: 78.) Domokos Mátyás (2002) tüzetesen utánajárt a szombathelyi Panyigai Sándor irodalmi tevékenységének, és feltételezi, hogy Weöres Sándor olvasta a versei némelyikét annak idején. Egyébként verseskötete (*Két eldobott álom meséje*,

Budapest, Jakab nyomda, 1925.) az *Panyigay Sándor* névvel szerepel Kozocsa Sándor (1931: 124) repertóriumában. A *kudora* szó Kudora Károly könyvtáros, szakíró nevével hozható kapcsolatba: Weöres évekig dolgozott könyvtárakban.

A verssel foglalkozók zeneiségével is foglalkoznak: „a ritmusra támaszkodva képez struktúrát” – mondja Bata (1979: 108); Tamás Attila (1978: 160) Weöres egyes verseit „zene- és iparművészeti nyelvi alkotástípusok”-ként vizsgálja, amelyekben „[...] a motívumainak elrendezéséből adódó kombinációrendszer mondható zeneinek, s az a sajátága, hogy a logikus gondolkodás és a hozzá kapcsolódó szemlélet ebben is teljesen háttérbe szorult. (Ennek minden értelmet nélkülöző, fiktív nyelvű változatát is megírta; ilyen, eleve fiktív nyelvű volt *Táncdala* is.)” Tamás Attila a *Táncdalnak* mint szövegnek lényegi tulajdonságát ragadta meg, amelyhez hozzátehető, hogy Weöres verse a (magyar) nyelv rendszerétől eltérő nyelviségű szöveget alkot: a szóállomány-nak és a grammatikának nincs jelentésbeli és szerkezeti egybevágósága a szokásos szöveg(műv)ekkel. Ami pedig a szöveg hangállományának zeneiségét illeti, „[...] a zenei érték és realizációja közt ugyanaz a viszony, mint a nyelvben valamely fonéma és azok között a hangok között, amelyek ezt a tudatunkban levő fonémát a beszédben képviselik” (Jakobson 1969: 384). Tehát a *Táncdal* többféle hangos előadásmódja emiatt is lehetséges.

2.1. Az olvasók számára az értelmetlenség – a szöveggént való elfogadhatóság (Beaugrande–Dressler é. n.: 152–83) fő akadálya – abból fakad, hogy a versben a *ház* és a *kotta* főneveken kívül nincsen a magyar nyelvben használatos szó, ráadásul a vers szavai között nyilvánvaló szerkezeti kötés sem mutatkozik. E tekintetben némileg más Karinthy Frigyes verse, amelynek grammatikájáról (és részben szemantikájáról) Karinthy Ferenc (1967: 150–1) visszaemlékezése tudósít. Karinthynek a fiával folytatott kicsoda-micsoda játéokban saját halandzsaversét kellett kitalálnia: „A kicsoda, ha hogyan mit csinál | de mikor... [Új bek.] Apám tenyerével az asztalra csapott. – *A pő, ha engemély kimár, de mindegegy, ha vildagár!* [A kiemelések eredetiből valók. B. L.] Ugye, te csirkefogó, mondom, hogy rosszul kérdezed. Az *engemély* nem *engem* helyett van, az nem kicsodát, mert nem tárgy. És nem is hogyan, mert nem határozó, hanem csakis jelző! Milyen? Engemély! Hogy lehet ezt nem érezni?” A halandzsavers a *Mint vélgaban* című írásából való (Karinthy Frigyes 1958: 200). (A *halandzsa* szóra l. Karinthy Ferenc 1946; Nagy J. Béla 1948; TESz.; Fónagy Iván 1970a.)

A *ház* főnévnek az ÉrtSz.-ban tizenhárom jelentésleírása van, az ÉKsz.²-ben tizenegy, e szótár ①-gyel jelöli a szó gyakoriságát 1–2000. rangsorbeli hellyel.

A *kotta* főnévnek az ÉrtSz. három jelentését adja meg – 1. „(Zene) Zeneművek leírására haszn. jelrendszer. 2. Hangjegyekkel leírt zenemű(vek)et tartalmazó füzet v. lap. 3. (rég) Hangjegy. –, a ’hangjegy’ jelentés helyett az ÉKsz.² ’dallam’ jelentést is megad, ehhez 10001–30000. rangsorbeli hellyel gyakoriságát hatos rendszerben ③-mal jelöli. Az ÚMTsz. a *kotta* ’citerahúr’ jelentését is jegyzi (a Tolna megyei Öcsényből; Weöres Vas megyei.) – A SzGySz. a leggyakoribb superlexémáinak listájában a *kotta* nem szerepel, míg a *ház* rangszáma 121. A *ház*-hoz képest a *kotta* előfordulási gyakoriságának alacsony száma – amint az ÉrtSz. használatkörü jelzése mutatja – várható,

ezzel szemben hírértéke magas. Azonban a vers címe, a Tánctal, szövegkörnyezeti tényezőként figyelembe véve indokolhatja a szó előfordulását a költemény szövegében, vagyis van várhatósága, amelynek következtében kisebb lehet az átlagosnál a hírértéke. Annak a lehetőségnek, hogy a *kotta* tudatos használatú, ellentmondó, hogy Weöres a legkülönbébb eredetű szavakat használt föl effajta verseiben. A Barbár dal – Képzelt eredeti és képzelt fordítás című verse (Weöres 1970: 711) kapcsán azt mondta egyik angliai irodalmi estjén, hogy „cigányos karakterű nyelven” van az ún. fordítás; a költő versmondásáról Londonban készült a felvétel 1966-ban, a Szabad Európa Rádió adásából rögzítettem. A Barbár dal refrénjében ismétlődő *jaman* szava például egy Wessely László (1979: 165) fordítású regényben szereplő cserkesz beszédéből („Uh, jaman!”) ismeretes a fordító szerint ’rossz’ jelentésben. Mindezek után a *kotta* lehet szótári jelentésben is, lehet jelentés nélküli halandzsaszó is, amely véletlenül meggyezik az előbbivel.

Füst Milán esztétikai előadásaiban mutatott be halandzsaverseket, amelyek, mint mondta, „indulatmenetek látomás nélkül”; ezek önmagukban is valamilyen hatást keltenek: „Nem fenyegető? [...] Hej, tárzon, vázon kálovázon, | Hej búzon, vaste, klimúzon, | Kés!” Ezt azután Füst feltölti látomással, vagyis a szerkezetre nyelvileg (is) elfogadható szövegmondatot rak: „Hej bársony te, vászon te, pirosító, | Hej szívem te, vérem te gyanusító, | Hol a kés?” (Füst Milán 1980³: 694–700).

2.2. Az értelmetlenséget észlelés másik oka a szokásos grammatikai rend hiánya, nem különülnek el szokásos módon a szófajok, alig-alig tapasztalható szintaktikai és morfológiai fölépítés. Esetleg a *panyigai* szó fogható föl jelzőnek: *panyigai ü ’panyigához tartozó ~ panyigára jellemző ~ panyiga használatára való (stb.) ü’; *-ai* hangokra végződő szavaink mind mellénevek, l. VégSz. Azok a vélekedések, amelyek szerint, amint szó volt róluk, a *Pönögei* vagy a *Panyigai* nevek értelmesítik (?) a verset, amiatt vannak, minthogy az efféle, *-i* képzős végződésű családnév gyakori, a régiségben is az volt (vö. CsnVégSz. 47–59). A CsnSz.-ban *Penyegei*, *Penyegei*, *Penyegey*, családnév is vannak a XV. és XVII. századból az akkor Szatmár megyei *Penyege* helynévből származtatva, az utóbbiak legalább olyan közel vannak a *panyigai*-hoz, mint a *Pönögei*...

A vers utolsó szakaszában az egymás után lévő *kudora* és *ház*, valamint a hasonló helyzetű *panyigai* és *ház* mindegyike fölfogható jelzős szerkezetnek (*kudora ház* – *panyigai ház*). Előbbi így sem értelmezhető, utóbbi viszont ’panyigához tartozó ház’ gyanánt, ám ez nem változtat a versegész jelentéstelenségén. A *kudora* és a *kotta* alaktanilag birtokos személyragos névszónak is tartható.

A versben rendszeresen megjelenő *ü* is lehet önálló szó (a nyelvjárásokban): ’ő’ jelentéssel névmás; ’nem’ jelentéssel mondatzó, ’övé’ jelentéssel főnév (ÚMTsz., SzlavSz.), – ezeknek valószínűsége csekély, utóbbi jelentést például Moldvából jegyzi az ÚMTsz. – Az *ü* ’ő’ használatára van ugyan némi esély, hiszen Weöres nyugat-dunántúli nyelvjárás-területről való volt (vö. KiskSz. *ü*). Nyelvészetiileg pontos hangjelölés természetesen nem várható.

A poétikai kommunikációban „Számos olyan mondat megléte [jellemző] – tartja Solomon Marcus (1977: 154, 165) –, amelyek nem teljesítik a Tesnière-sajátosságot”, vagyis azt, hogy minden tag legalább egy másik tagtól függjön. Weöres költői szövegművében nem lévén szövegmondatok, tehát az említett lehetőségek nem mutatkoznak.

2.3. Az említett kicsoda-micsoda játék – amelyet annak idején a legendák szerint Kosztolányi talált ki a New York kávéházban (Lukácsy András 1965: 272–3) – bizonyos önkénnyel alkalmazható a vers szóanyagának szófaji és szintaktikai bizonytalansága miatt Weöres versére. Természetesen így is több lehetőség adódik a kérdésekkel való helyettesítésre.

– (α) változata *panyigai*-t tulajdonnévnek, *ü*-t személynévmásnak, a *kudorá*-t és a *kottá*-t *kudor*-, *kott*- + Px-3 felépítésű névszónak föltételezve *kicsoda*, *ki*, *mi*, *valami* kérdőszavakkal:

Kicsoda? Kicsoda? Kicsoda?
 Ki? Kicsoda? Ki?
 Kicsoda? Kicsoda? Kicsoda?
 Ki? Kicsoda? Ki?

Mije? Kicsoda? Kicsoda?
 Mije? Ki? Kicsoda?
 Kicsoda? Mije? Mije?
 Kicsoda? Ki?

Valamije? Mije?
 Mije? Valamije? Ki?
 Valamije? Kicsoda? Mije?
 Kicsoda? Valamije? Ki?

Mi? Kicsoda? Mije?
 Ki? Mije? Valamije? Mi?
 Mije? Mi? Kicsoda?
 Ki? Kicsoda? Mi? Valamije?

– (β) változat a *panyigai*-t melléknévnek, az *ü*-t névszónak a *kudorá*-t és a *kottá*-t mellé kneveknék föltételezve, a *ház*-at szótári (alap)jelentésben tartva *milyen*, *melyik*, *mekkora*, *mi* kérdőszavakkal:

Milyen? Milyen? Milyen?
 Mi? Milyen? Mi?
 Milyen? Milyen? Milyen?
 Mi? Milyen? Mi?

Mekkora? Milyen? Milyen?
Mekkora? Mi?
Milyen? Mekkora? Mekkora?
Milyen? Mi?

Melyik? Mekkora? Milyen?
Mekkora? Melyik? Mi?
Melyik? Milyen? Mekkora?
Milyen? Melyik? Mi?

Ház? Milyen? Mekkora?
Mi? Mekkora? Melyik? Ház?
Mekkora? Ház? Milyen?
Mi? Milyen? Ház? Melyik?

– (γ) változat a *panyigai*-t melléknévnek, az *ü*-t névszónak tartva és a *kottá*-t, a *ház*-at szótári (alap)jelentésben hagyva *milyen*, *mekkora*, *mi* kérdőszavakkal:

Milyen? Milyen? Milyen?
Mi? Milyen? Mi?
Milyen? Milyen? Milyen?
Mi? Milyen? Mi?

Mekkora? Milyen? Milyen?
Mekkora? Mi?
Milyen? Mekkora? Mekkora?
Milyen? Mi?

Kotta? Mekkora? Milyen?
Mekkora? Kotta? Mi?
Kotta? Milyen? Mekkora?
Milyen? Kotta? Mi?

Ház? Milyen? Mekkora?
Mi? Mekkora? Kotta? Ház?
Mekkora? Ház? Milyen?
Mi? Milyen? Ház? Kotta?

– (δ) változat az *ü*-t 'ő' névmásként, a *kottá*-t, a *ház*-at szótári (alap)jelentésben tartva *milyen*, *mekkora* kérdőszavakkal:

Milyen? Milyen? Milyen?
 Ő? Milyen? Ő?
 Milyen? Milyen? Milyen?
 Ő? Milyen? Ő?

Mekkora? Milyen? Milyen?
 Mekkora? Ő?
 Milyen? Mekkora? Mekkora?
 Milyen? Ő?

Kotta? Mekkora? Milyen?
 Mekkora? Kotta? Ő?
 Kotta? Milyen? Mekkora?
 Milyen? Kotta? Ő?

Ház? Milyen? Mekkora?
 Ő? Mekkora? Kotta? Ház?
 Mekkora? Ház? Milyen?
 Ő? Milyen? Ház? Kotta?

– (ε) változat az ü-t, a *kudorá*-t főnévnek, a *kottá*-t melléknévnek föltételezve, a *ház*-at szótári (alap)jelentésben tartva *ilyen, olyan, valami, ez* kérdőszavakkal:

Ilyen? Ilyen? Ilyen?
 Ez? Ilyen? Ez?
 Ilyen? Ilyen? Ilyen?
 Ez? ilyen Ez?

Valami? Ilyen? Ilyen?
 Valami? Ez?
 Ilyen? Valami? Valami?
 Ilyen? Ez?

Olyan? Valami? Ilyen?
 Valami? Olyan? Ez?
 Olyan? Ilyen? Valami?
 Ilyen? Olyan? Ez?

Ház? Ilyen? Valami?
 Ez? Valami? Olyan? Ház?
 Valami? Ház? Ilyen?
 Ez? Ilyen? Ház? Olyan?

– (ζ) változat a *panyigai*-t melléknévnek, az *ü*-t személynévmásnak, a *kudorá*-t névszónak, a *kottá*-t melléknévnek föltételezve *ilyen*, *olyan*, *valami*, *ez*, *micsoda* kérdőszavakkal:

Ilyen? Ilyen? Ilyen?

Ez? Ilyen? Ez?

Ilyen, ilyen, ilyen

Ez? ilyen Ez?

Valami? Ilyen? Ilyen?

Valami? Ez?

Ilyen? Valami? Valami?

Ilyen? Ez?

Olyan? Valami? Ilyen?

Valami? Olyan? Ez?

Olyan? Ilyen? Valami?

Ilyen? Olyan? Ez?

Micsoda? Ilyen? Valami?

Ez? Valami? Olyan? Micsoda?

Valami? Micsoda? Ilyen?

Ez? Ilyen? Micsoda? Olyan?

Ez a néhány (játék)változat mutatja, hogy az ismétlődő kérdések különösen akkor mutathatnak valamilyen gondolati rendet, ha a szövegnek van olyan témája, amelyikhez mint vissza-visszatérőhöz kapcsolódhatnak újabb és újabb közléselem (l. Beaugrande–Dressler é. n.: 220). A *panyigai* 'Panyigai'-ként a teljes (α) változatra kihatott: a szóanyagra a teljes szövegben névszóként lehetett értelmezni. A (β) változatban a *panyigai* szót melléknévként fölfogva lehetett a szóanyagban a 'milyenség' után más tulajdonságokat keresni. A (γ), a (δ), az (ε) és a (ζ) változatok szintén egy-egy tartalmas szóhoz igazítva kaphattak kérdéseket. A változatokat végigolvasva tapasztalhatni, hogy a szövegfelszín kialakulásának csupán háttere mutatkozik meg, minthogy nincsen nyelvtani függőségi viszonyok szerinti megformálása (vö. Beaugrande–Dressler é. n.: 66–7).

2.4. „A legnagyobb tudatosság azt a beszédaktust jellemzi, amit gondolkodásnak nevezünk. A gondolkodás valamilyen minimális fokon minden beszédaktusban jelen van, s a nyelvtől nem szakítható el. Ez a néma gondolkodásra és a néma beszédre is áll. A néma beszédnek nincs szüksége olyan teljes lineáris sorra, szintagmasorra, mint a hangosnak: hasonlít a vázlatpontokhoz, a hiányos mondatokhoz” – írja a jelentés és a kommunikáció viszonyát taglalva Károly Sándor (1970: 177). Ennek megfelelően is mondhatjuk, hogy a fentebb létrehozott szövegek valamilyen gondolkodási háttérhez

köthetők. Például a (γ) jelzésű szöveg *A* és *B* párbeszédként – az ehhez szokásos írásképpel – fölfogva arról szól, hogy valaki érdeklődik egy kotta és egy ház minéműségéről.

– (η) változat

A: – Milyen? Milyen? Milyen?

B: – Mi milyen? Mi milyen?

A: – Milyen? Milyen?

B: – Mi? Milyen? Mi?

A: – Mekkora? Milyen? Milyen? Mekkora?

B: – Mi?

A: – Milyen? Mekkora? Mekkora? Milyen?

B: – Mi?

A: – Kotta? Mekkora? Milyen? Mekkora? Kotta?

B: – Mi?

A: – Kotta? Milyen? Mekkora? Milyen kotta?

B: – Mi?

A: – Ház? Milyen? Mekkora?

B: – Mi?

A: – Mekkora kotta? Ház? Mekkora ház? Milyen?

B: – Mi?

A: – Milyen ház? Kotta?

Az (ε) változat szövegét párbeszéddé téve – szintén az ehhez szokásos írásképpel – a *ház* 'ház' témaháttérrel mintha egy kisgyermek kérdezősködése lenne (vö. S. Meggyes Klára 1971: 29–32):

– (θ) változat

A: – Ilyen?

B: – Ilyen.

A: – Ilyen?

B: – Ez ilyen.

A: – Ez ilyen?

B: – Ilyen.

A: – Ilyen ez?

B: – Ilyen ez.

A: – Valami ilyen?

B: – Ilyen valami. Ez ilyen.

A: – Valami, valami ilyen? Ez olyan? Valami ilyen? Valami olyan?

B: – Ez olyan. Ilyen valami.

A: – Ilyen?

B: – Olyan?

A: – Ez?

B: – Ház.

A: – Ilyen valami? Ez valami olyan?

B: – Ház.

A: – Valami.

B: – Ház.

A: – Ilyen ez? Ilyen ház?

B: – Olyan.

Az átalakítások voltaképpen azért lehetségesek a fenti módon, mert az alapszöveget nyelvi megvalósulásának szinte a lehető legkisebb mértéke ellenére valamilyen gondolkodási vázlatként is lehet vélelmezni. E vázlatoknak (mondhatni:) kísérleti szövegváltozatok, ha nem is emlékeztet az ún. lineáris sorokra, de ennek ellenére megnyilatkozások (vö. Károly Sándor 1980–1981), és mint ilyenek koherenciát sejtetnek.

2.5. Weöres versében az, ami az olvasót azonnal eligazítja: az íráskép, amelynek (hagyományos) rendjéből azonnal látszik, hogy a szöveg vers. A hagyományos elrendezés az olvasó számára már a költemény megjelenési helye(i) miatt is nyilvánvaló módon verset jelez, hiszen – többnyire – verseskötetben látja. A szöveg (Zolnai Béla kifejezését használva) „látható nyelve” is ritmikus hangzású nyelvi anyag befogadására kész, ebben segíthet az írásos szöveget (mondhatni: a kottát) hangosító (eljátszó) felolvasót (zenészt). A vers különböző felolvasási módjainak vizsgálata az ún. lehetséges zeneiségről adhatna számot (vö. Fónagy Iván 1974). A hangosítás együttjár(hat) szöveg (vers)ritmusának észlelhetőségével (a ritmushoz l. Szepes–Szerdahelyi 1981: 13–9, 104–8).

A verset „ti” (röviden mondandó vagy énekelendő szótag, nyolcad kottának felel meg) és „tá” (hosszabban mondandó vagy énekelendő szótag, negyed kottának felel meg) gyakorló ritmikus értékjelzésekkel és a (negyed és nyolcad kottával egyenértékű) szünetek jelzésével (az alábbi tabula írható, amelyben a sorok végén szerepel az egységek száma, illetőleg a tényleges szótagszám és a szünet összege. Maga a ritmus a magyar néptánc régi rétegéhez tartozó ún. ugrós-legényesre emlékeztet, ennek későbbi fejleménye a verbunk (Pesovár Ernő 1990: 464). A legényeseknek megfelelő tempó MM ♩ 70–90, az ugrós táncoké és a verbunké MM ♩ 120–138 (Martin György 1990: 328). – A szünetek helye a szöveg felolvasásának módjából következik, amely mód viszont abból, hogy a felolvasó (valamilyen általa elképzelt) táncdal előadását imitálja a vers címének eligazítása alapján. A jelen esetben az egyetemi előadásaimon kialakított olvasásmódot követem; természetesen más ritmizálással is – mondjuk így: – szavalható a vers. A szünet nem a verstan ’sormetszet’-eként értendő, hanem a tánc, a chorosz rendjében történő mozdulathiány, s mint ilyen, voltaképpen járulékos ritmusképző (vö. Gáldi László 1961: 24–5; Szepes–Szerdahelyi 1981: 17). Fónagy Iván (1989²: 132–46) a beszédszünethez, illetőleg a szavaltatban alkalmazott szünethez hasonlíttja a táncmozdulatok során alkalmazott szüneteket. Platón (1984: III, 489) szerint

a tánc mutatja, hogy az embernek érzéke van „[...] a mozgásokban megnyilvánuló rend és rendetlenség iránt – e rend neve ritmus és harmónia”, a táncnak, amely össze van fűzve a dallal – teszi hozzá –, ebben a rendjében alakul a rhütmosz. (Az ritmikai leírások kialakítását Büky Lilla táncművész és Farkas Éva zenetanár ellenőrizte.)

Tempo giusto	Tempo giusto
<i>ti-ri-ti-ri ti-ri-ti-ri ti-ri-ti-ri</i>	
<i>ti ˘ ti-ri-ti-ri ti ˘</i>	
<i>ti-ri-ti-ri ti-ri-ti-ri ti-ri-ti-ri</i>	
<i>ti ˘ ti-ri-ti-ri ti ˘</i>	
 <i>tri-o-la ti-ri-ti-ri ti-ri-ti-ri</i>	
<i>tr-i-o-la ti ˘</i>	
<i>ti-ri-ti-ri tri-o-la tri-o-la</i>	
<i>ti-ri-ti-ri ti ˘</i>	
 <i>ti-ti triola ti-ri-ti-ri</i>	
<i>tri-o-la ti-ti ti ˘</i>	
<i>ti-ti ti-ri-ti tr-io-la</i>	
<i>ti-ri-ti-ri ti-ti ti ˘</i>	
 Vivace	 Vivace
<i>tá ti-ri-ti-ri tri-o-la</i>	
<i>ti ˘ tri-o-la ti-ti tá</i>	
Allegro	Allegro
<i>tri-o-la tá ti-ri-ti-ri</i>	
 Ritenuito	 Ritenuito
<i>ti ˘ ti-ri-ti-ri tá ti-ti</i>	

A versszöveget – eltekintve a vers tipográfiai képétől – a következőképpen lehet ütemszámokra bontani, tehát nem az ütemeken belüli hanghosszúságokra; ekként olvasva vagy énekelve kísérheti magát a csúrdüngölőt:

panyigai | panyigai | panyigai | ü ||
 panyigai | ü ||
 panyigai | panyigai | panyigai | ü ||
 panyigai | ü ||

kudora | panyigai | panyigai ||
 kudora | ü ||
 panyigai | kudora | kudora ||
 panyigai | ü ||

kotta | kudora | panyigai ||
 kudora | kotta | ü ||
 kotta | panyigai | kudora ||
 panyigai | kotta | ü ||

ház | panyigai | kudora | ü ||
 kudora | kotta | ház | ||
 kudora | ház | panyigai | ü ||
 panyigai | ház | kotta | ||

3. Weöres Sándor szövegműnek jelentéséhez, értelmezéséhez csupán a szöveg címe (témajelölőként) és a nyelvi anyag írásképe, valamint ritmikája (valaminő táncra emlékeztető rendként) ad segítséget. Fogalmi kategóriákkal lényegében semmilyen érdemi megállapítás nem tehető a szöveg értelméről. Ugyanakkor, amint a kicsoda-micsoda játék alkalmazása mutatja, a szöveg fölépítése megengedi valaminő, lényegében ismeretlen tartalmak ráértését éppolyan módon, amiképpen ezt a ráértés fajtájú metaforafajta is teszi (vö. O. Nagy Gábor 1989; Fónagy Iván 1970b), amelyek a szituációhoz kapcsolódva (legalább) két értelmű, és ilyenként akceptábilis.

A vers előadása valamilyen ismeretlen fajtájú tánc ritmizálásával (is) lehetséges, amely ráértéssel esetleg magyar néptáncot: taposóbált, más szóval csürdüngölőt sejtet. A versben szereplő *ház* főnév ezt megengedi, hiszen képzettársítás kézenfekvő: e táncot házépítés végén, a még vakolatlan új házban volt szokás tartani. A lakószoba, a konyha földjét a táncolók keményre taposták, hasonlóképpen cselekedtek az új építésű csűr összehordott földjével is, vö. TESz. *csürdüngölő*. A versszövegben a *ház* főnévnek ekképp utalószerepe van vagy lehet, ezt a lehetőséget a (β) és az (ε) változat bizonyos mértékben érzékelteti is.

HIVATKOZÁSOK

- Bata Imre 1979: *Weöres Sándor közelében*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Beaugrande, de Robert – Wolfgang Dressler é. n.: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, h. n., é. n. Corvina. [Budapest, 2000.] (Eredetije: 1981.)
- CsnSz. = Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára – XIV–XVII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CsnVégSz. = Farkas Tamás – F. Lánicz Éva szerk. 2009: *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Füst Milán 1980³: *Látomás és indulat a művészetben*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Kenyeres Zoltán 1983: *Tündérsíp – Weöres Sándorról*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bárdosi Németh János 1973: Emlékek Weöres Sándorról, *Jelenkor* 6. sz. 489–96.
- Domokos Mátyás 2002: Imbolygás Weöres Sándor körül, *Kortárs* 2–3. sz. 32–40.

- Fónagy Iván 1970a: [A] halandzsa, in Király István főszerk. [et al.] 1970–1996: *Világ-irodalmi lexikon I–XIX*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván 1970b: [Az] apophthegma, in Király István főszerk. [et al.] 1970–1996: *Világ-irodalmi lexikon I–XIX*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván 1974: *Füst Milán: Öregség – Dallamfejtés*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gáldi László 1961: *Ismerjük meg a versformákat*, Budapest, Gondolat.
- Jakobson, Roman 1969: Zenetudomány és nyelvészet, in *Hang – Jel – Vers*, Budapest, Gondolat Kiadó, 383–6. [Eredetije: 1932.]
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 49–63.
- Karinthy Ferenc 1946: Halandzsa, *Magyar Nyelvőr* 70, 120.
- Karinthy Ferenc 1967: *Szellemidézés*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Karinthy Frigyes 1958: *Az egész város beszéli I–IV*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 199–203.
- Kerényi Ferenc 2000: Petőfi Sándor művészi névhasználatáról, *Magyar Nyelv* 96, 74–80.
- Konrádyné Gálos Magda 1965: *A Newyorktól a Hungáriáig*, Budapest, Minerva.
- Kozocsa Sándor 1931: Irodalomtörténeti repertórium, *Irodalomtörténeti Közlemények* 41, 120–9.
- Lukácsy András 1965: Társasjátékok a Hungáriában, in Konrádyné Gálos Magda 1965: *A Newyorktól a Hungáriáig*, Budapest, Minerva, 266–80.
- Marcus, Solomon 1977: Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között, in Uő *A nyelvi szépség matematikája*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 147–65.
- Martin György 1990: Ugrós-legényes táncstípus, in Dömötör Tekla főszerk.: *Népzene, néptánc, népi játék* (Magyar Néprajz VI. Folklór 2.), Budapest, Akadémiai Kiadó, 328–40.
- Meggyes Klára, S. 1971: *Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 73.
- Nagy J. Béla 1948: Halandzsa, *Magyar Nyelv* 44, 141–4.
- O. Nagy Gábor 1989: [A] ráértés, in Király István főszerk. [et al.] 1970–1996: *Világ-irodalmi lexikon I–XIX*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pesovár Ernő 1990: Új magyar táncstílus, in Dömötör Tekla főszerk.: *Népzene, néptánc, népi játék* (Magyar Néprajz VI. Folklór 2.), Budapest, Akadémiai Kiadó, 363–89.
- Platón 1984. Törvények II: 653 e–654 a. in *Összes művei I–III*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- PetSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. 1973–1987: *Petőfi-szótár – Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981: *Versstan*, Budapest, Gondolat.
- SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József 1989: *A mai magyar nyelv széprózai gyakorisági szótára 1965–1977*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tamás Attila 1978: *Weöres Sándor* (Kortársaink), Budapest, Akadémiai Kiadó.

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár I–V*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VégSz. = Papp Ferenc 1969: *A magyar nyelv szónégyesmutató szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Weöres Sándor 1970: *Egybegyűjtött írások I–II*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Wessely László 1979: *Dosztojevszkij: Feljegyzések a Holtak házából*, Budapest, Európa Könyvkiadó. [Első kiadás: 1968.]

SÁNDOR WEÖRES'S DANCE SONG: ON THE ACCEPTABILITY OF A NONSENSE POEM

LÁSZLÓ BÜKY

Sándor Weöres's poem, published in 1942, has long been considered an example of gibberish. The text is without grammatical order and only two of its words correspond to known Hungarian words (*ház* 'house' and *kotta* 'sheet music') and a possible third one is shaped like a proper noun (*panyigai*). The structure of the text arises from the arrangement of the words and the rhythm, which are sufficient to accept the text as a poem. On the other hand, as it is shown by applying the 'Who? What?' game, the composition of the text allows the assignment of some, essentially unknown content as it is applied in assignment metaphors.

INDEXED GRAMMAR IN FINNISH SYNTAX

JUDIT FARKAS

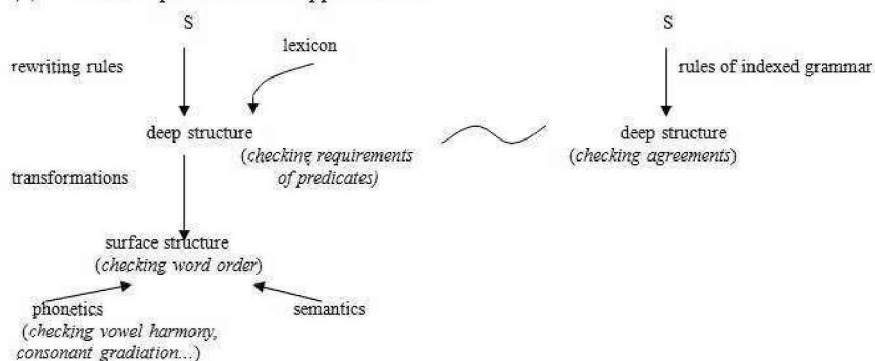
0. Introduction

This paper¹ discusses how an indexed grammar, which belongs to the group of the mildly context sensitive grammars (Partee *et al.* 1990) and provides a straightforward way of treating agreement phenomena, can be applied in the description of the Finnish language.

It is an important general motivation for the work that natural languages have been proven to belong to the group of the mildly context sensitive grammars (Partee *et al.* 1990). As for the particular reasons, using an indexed grammar in the description of Finnish is extremely useful because in this language—especially in the literary style—there is a large variation of agreement phenomena: this kind of grammar emphasizes not only the essential features of certain structures, but many differences can be captured simply and spectacularly between the written and spoken Finnish exactly via reference to certain indices.

The first two parts of the paper demonstrate how a model with an indexed grammar component is structured (see figure (1)). The model applied consists of two major components: a transformational component and an indexed grammar. While the former is often applied in the description of languages in numerous different ways, the latter can be found extremely rarely in Hungarian generative works. Kornai (1989) is a counterexample, which discusses the agreement phenomena of Hungarian noun phrases in this kind of indexed framework.

(1) The components of the applied model

¹ Special thanks are due to Anja Haaparanta, the Finnish lector of the University of Pécs, who reviewed the Finnish example sentences of the dissertation and helped me a lot in this work as a native speaker. I also thank an OTKA project (No. 60595) for supporting this work.

The indexed grammar part of the model is used not only for the effective description of agreement phenomena, appearing often and in various ways in Finnish, but it makes the description more explanatorily adequate by capturing the real nature of this phenomenon, which is *copying*. This indexed part of the grammar, however, can be rephrased into an (index-free) context free grammar because the feature of indexed grammars that the string of indices is allowed to be unbounded has not been exploited (for capturing the agreement phenomena of Finnish, more than five indices need not appear on a certain constituent).

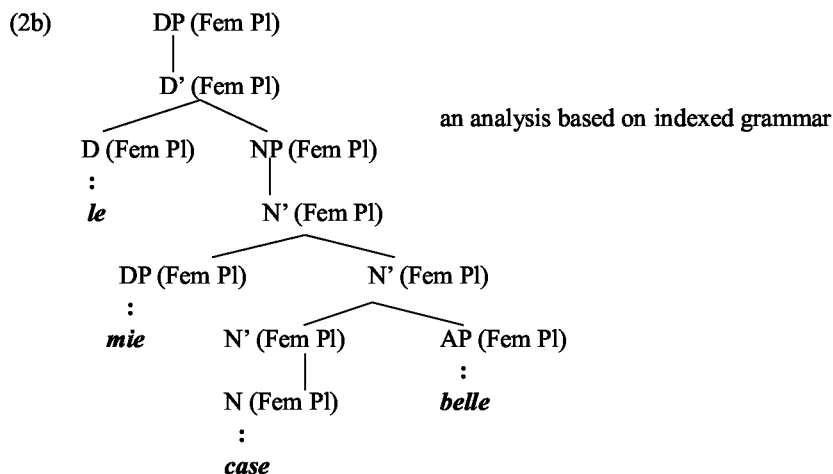
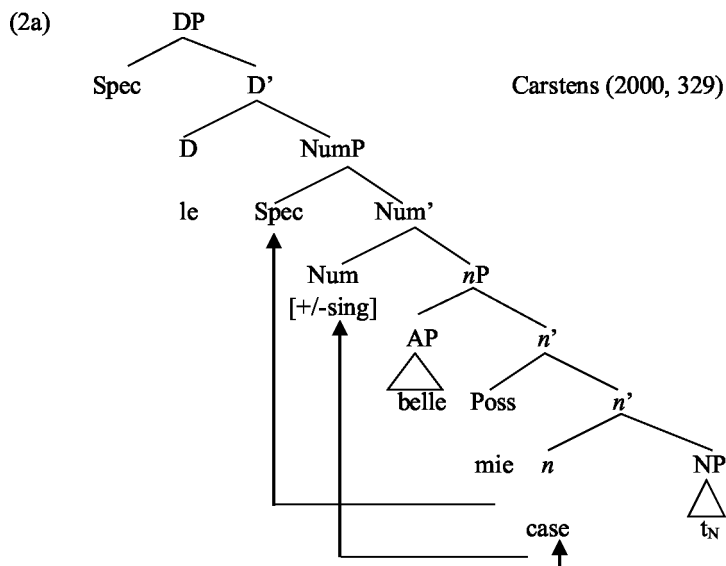
In this way this description captures the essence of agreement phenomena better while at the same time it can also be used for researchers working in a “more traditional” Chomskyan framework.

In part 3 it will be illustrated (by means of an example) how the suggested model works in practice, and in part 4 the most important points will be summarized.

1. The indexed grammar

Indexed grammars can be used primarily in the description of agreement phenomena. Linguists working in different transformational generative frameworks mainly have the same idea concerning the syntactic handling of congruence: they offer a feature-checking solution, which requires an appropriate syntactic structure. It is common in all of these approaches that quite complicated syntactic structures have to be built to get a proper configuration and sometimes such nodes are needed that have poor motivation. As Kornai pointed out, “the transformational treatment of agreement phenomena needs *copying* instead of *moving*, and this kind of transformations lacks an independent motivation” (Kornai 1989: 183). Indexed grammars are excellent exactly in copying: by using them the essence of agreement phenomena can be captured better, and many nodes and transformations needed in feature-checking systems become unnecessary. Example (2) demonstrates two analyses of an Italian sentence; in this way a “classical” analysis (2a) and one using an indexed grammar (2b) can be compared. In the model suggested here the “cheaper” *Merge* is used instead of *Move*, so it is more economical as well.

- (2)   *le*   *mie*   *case*   *belle*
          the-FEM.PL   my-FEM.PL   house-FEM.PL   beautiful-FEM.PL
          ‘my beautiful houses’

Indexed grammars do not belong to the best-known systems. Their characteristics and working features are listed in (3-8) below. In what follows, I give account of the components of these kinds of grammars, the rules of appearing and disappearing of indices in generations.

$G = \langle V_T, V_N, I, S, R \rangle$: indexed grammars (Partee *et al.* 1990: 536–42; Alberti 2006: 251–58) consist of five components.

V_T and V_N are disjoint finite sets, where V_T is the terminal alphabet of grammar G (these are the lexical elements); V_N is the non-terminal alphabet of grammar G (these are the categories: syntactic categories and lexical non-terminal elements²).

I is the set of indices. In this particular model indices play a crucial role in accounting for agreement. S is a distinguished element of V_N : the starting symbol of the grammar.

R is the set of the rules of grammar G .

Indices can appear on non-terminal elements: $A(ij)$, for instance, can be realized as $N(Pl, Elat)$, which represents a plural elative noun. Indices can appear or disappear in a derivation according to the following rules:

- (3) An index can appear or disappear exclusively in the left end of the string.
- (4) The length of the string of indices is not restricted.
- (5) Indices descend on non-terminal symbols.
- (6) Terminal symbols never bear indices (indices disappear when symbols become terminal);
- (7) "*Pop and copy*" (rules referring to disappearing indices): $A(i) \rightarrow \alpha$, where i is an index, A is a non-terminal symbol and α is a mixed string consisting of terminal and non-terminal elements. It can only be applied when i is the first element of the string of indices.
- (8) "*Push and copy*" (rules referring to appearing indices): $A \rightarrow B(i)$, where A and B are non-terminal symbols and i is an index. On the output of the rule, thus, only a single non-terminal symbol is allowed; which is a slight limitation.

A string over V_T can be generated if there is a derivation from S whose final transitional string contains only terminal symbols (this final string thus contains no non-terminal elements or indices).

Example (9) illustrates how it functions in practice.

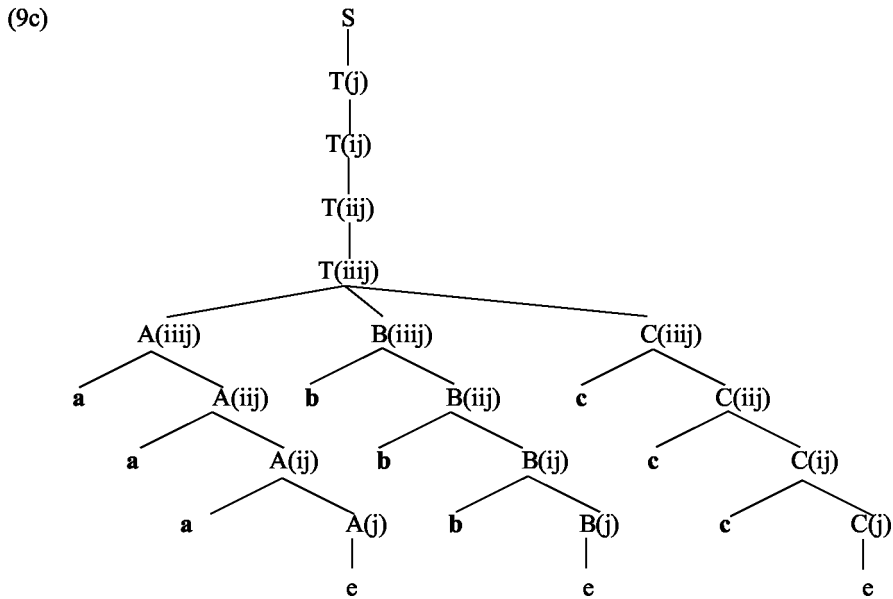
(9a) Language $L = \{x \in \{a, b, c\}^*: x = a^n b^n c^n, \text{ where } n \in \mathbb{N}\}$, generated by indexed grammar $G = \langle V_T, V_N, I, S, R \rangle$ where:

$V_T = \{a, b, c\}$
 $V_N = \{S, T, A, B, C\}$
 $I = \{i, j\}$
 $R = \{S \rightarrow T(j), T \rightarrow T(i), T \rightarrow ABC;$
 $A(i) \rightarrow aA, A(j) \rightarrow c;$
 $B(i) \rightarrow bB, B(j) \rightarrow c;$
 $C(i) \rightarrow cC, C(j) \rightarrow c \}$

² *Lexical non-terminal*: non-terminal elements in the place of lexical elements, written in capital letters in figures, which, after absorbing indices, become terminal elements by phonetic operations like vowel harmonization and consonant gradation: e.g., *PEKKALLA* $\rightarrow$ *Pekalla*.

(9b) $S \rightarrow T(j) \rightarrow T(ij) \rightarrow T(iij) \rightarrow T(iiij) \rightarrow A(iij)B(iij)C(iij) \rightarrow aA(iij)bB(iij)cC(iij) \rightarrow aaA(ij)bbB(ij)ccC(ij) \rightarrow aaaA(j)bbbB(j)cccC(j) \rightarrow aaabbbccc$

An indexed grammar reaches its highest capacity when generating, say, an $a^n b^n c^n$ type of language (see (9) above), because the string of indices applied in the course of derivation is permitted to be unbounded in the case of this kind of languages.

In the model proposed for the description of Finnish (Farkas 2005a; Farkas 2009), not more than five indices can appear in a certain element, and the order of indices is not optional either. Indices appear in structures according to Baker's *Mirror Principle* (see Bartos 2000: 654–9)³: in the case of verbs, the order of indices is *mood – tense – number and person (of the subject) or impersonality – negation or progressive aspect – imperative*; while in the case of nouns, only the following order of indices can be found: *number – case – number and person (of the possessor)*, and there can not be more than one from a certain type of index. Restricting the length of strings of indices results in a generative grammar reduced to context free capacity; and this is combined with a transformational component.

³ „*Mirror Principle*: morphologic derivation directly reflects syntactic derivation”, i.e. the order of morphemes is the same as that of the syntactically relevant changes forming words (Bartos 2000: 657).

2. The transformational component

The transformational part of the applied model is based on the standard X'-Theory. It can be regarded as a classical generative one (e.g., Alberti–Medve 2000, 2002), which means that heads can move only to heads while phrases can move to specifiers or to complement positions next to heads. In this model (similar to that of Bartos 2000) syntactic rules pertain to the morpheme level of the language as well. Each productive morphological operation functions in the syntax: not only inflectional morphemes realizing agreements are treated here but productive derivations take place in this component as well. This is because in the indexed component of the model features taking part in agreement phenomena descend as indices and they become particular suffixes only at the end of the derivation, when they “terminalize”, that is, receive a phonetic form, and is connected to a root. For that reason the verb is inserted in the structure as a bare root; and this approach makes it possible to show both the verbal and the nominal features of infinitives and participles. In these kinds of phrases the verb root moves to a head of an infinitive or a participial phrase, where it concatenates with a certain derivational suffix in the same way as it concatenates with the tense or mood suffixes (which have index origins) in finite structures. Head movements, thus, are often used: a root moving higher and higher in the structural hierarchy concatenates with other heads yielding complex heads. In these complex heads the abstract morphemes and the features expressed by indices receive their terminal form in the phonetic form, where (among others) vowel harmonization and consonant gradation take place. For further information on how these abstract morphemes materialize, see Farkas (2009).

Every feature that is relevant more than once in a structure (primarily due to any kind of agreement) is to appear as an index, while a node is to be built according to X'-Theory in the case of elements that are relevant only once.

The proposed model (intended to capture the competence of native speakers of Finnish) accepts a string of words as a grammatical sentence if all the modules accept it (the relation among the components is presented in figure (1) above). The indexed grammar part is to check the deep structure from the point of view of agreement. Indices (in harmony with the nature of this kind of grammars) disappear from the derivation after they have done their checking work. Otherwise, if there remains a non-terminal symbol with an index, the given derivation fails, predicting the input string to be ungrammatical.

Transformations take place in another module. They operate on a deep structure that is like the above discussed deep structure containing indices—with the exception of just the indices themselves.

Transformational rules were needed besides the indexed grammar because the latter is not enough for the complete description of sentences in itself. To a complete analysis, thus, three representations are needed for each sentence. Due to space limitations, only one representation will be given (for each sentence) where the entire information appears together.

3. An example

After demonstrating the main points of the applied model, some relevant and interesting structures will be discussed. Example (10) is a complicated sentence, which contains almost everything relevant. Figure (13a) gives the representation of sentence (10), and figure (13b) illustrates how certain verbal indices terminalize.

- (10) *E-tte-kö ol-leet mielellä-nne halu-nneet anta-a*
 not-PL2-QP be-PTC.PL with_pleasure-PL2 want-PTC.PL give-TAINF
nä-i-tä kah-ta paksu-a lue-tta-va-a kirja-a Pekka-lle?
 this-PL-PART two-PART thick-PART read-PASS-VAPTC-PART book-PART Pekka-ALL
 'Is it true that you did not want to give Pekka these two thick books that should be read with pleasure?'

Let us overview the categories which can be seen in figure (13a).

If an indexed grammar is used in the description of Finnish, only the following six phrases are needed:

- (11) [CP [TP [NegP [IP [VoiceP [VP ...]]]]]]

Two phrases less are needed compared to the models of Holmberg *et al.* (1993) and Manninen (2003a), because indices can take the function of certain phrases. The six phrases required even in this framework have the following functions and interpretations.

In the head of CP the following constituents can appear: the subordinate conjunction; the (negative, auxiliary or main) verb, supplied with a *-ko/-kö* particle in the case of yes/no questions (like in example (10)); the finite verb in imperative sentences or if it is supplied with a *-han/-hän* or *-pa/-pä* particle. The [Spec, CP] can be occupied by an interrogative word or an XP supplied with the above mentioned particles.

I suggest TP instead of F(in)P, suggested by Holmberg *et al.* (1993) and Manninen (2003a) as the name of the phrase in whose specifier the topic of the sentence appears and in whose head the (complex) verb bearing an affix denoting finiteness in some way appears. This phrase is undoubtedly needed for semantic reasons rather than for syntactic ones. If TP is used, the definition of the topic is very simple: the topic is the constituent standing in [Spec, TP]. In this approach the definition of the topic does not depend on whether the sentence contains negation or not. TP and CP create a similar zone of functional projections to TP, QP and FP in the description of Hungarian, and they are separated from phrases responsible for assembling the verb form.

In the head of NegP, the negative verb appears. If the sentence does not contain negation, this phrase is absent from the structure.

IP is the phrase responsible for mood: it is in its head that the index of mood is converted into particular morphemes. The mood is required to be present in the system as an index because in negative imperative sentences the morpheme referring to mood may appear on both the negative verb and the main verb.

VoiceP is the phrase responsible for distinguishing between the active and the (Finnish-type) passive. In contrast to Holmberg *et al.* (1993), in whose opinion PassP is

only required if the sentence contains a passive verb, I suggest that every sentence structure must contain this projection. Up to the head of this PassP, the verb must always move; in this way the verb will precede the subject occupying the [Spec, VP]. This analysis enables to account for sentences in which this distinguished argument is preceded by the verb.

The subject is generated in [Spec, VP] whilst in the head of V the bare verb root is generated⁴, which, in the course of its moving up in the structure, is adjoined to suffixes expressing tense, mood, number, and person, which can be found in the corresponding functional heads.

InfP is the phrase of infinitives. A verb is inserted in the structure as a bare root and then climbs to the head of InfP, where it concatenates with the derivational suffix *-TA*. This way of handling productive derivational operations makes it possible to show both the verbal and the nominal features of these words (Farkas 2005b). The same holds for phrase Partis.

D is the phrase of articles. Literary Finnish does not have an explicit article yet, but this category is useful in distinguishing nouns that behave syntactically in different ways (compare (12a) containing a DP to (12b) with an NP in its structure).

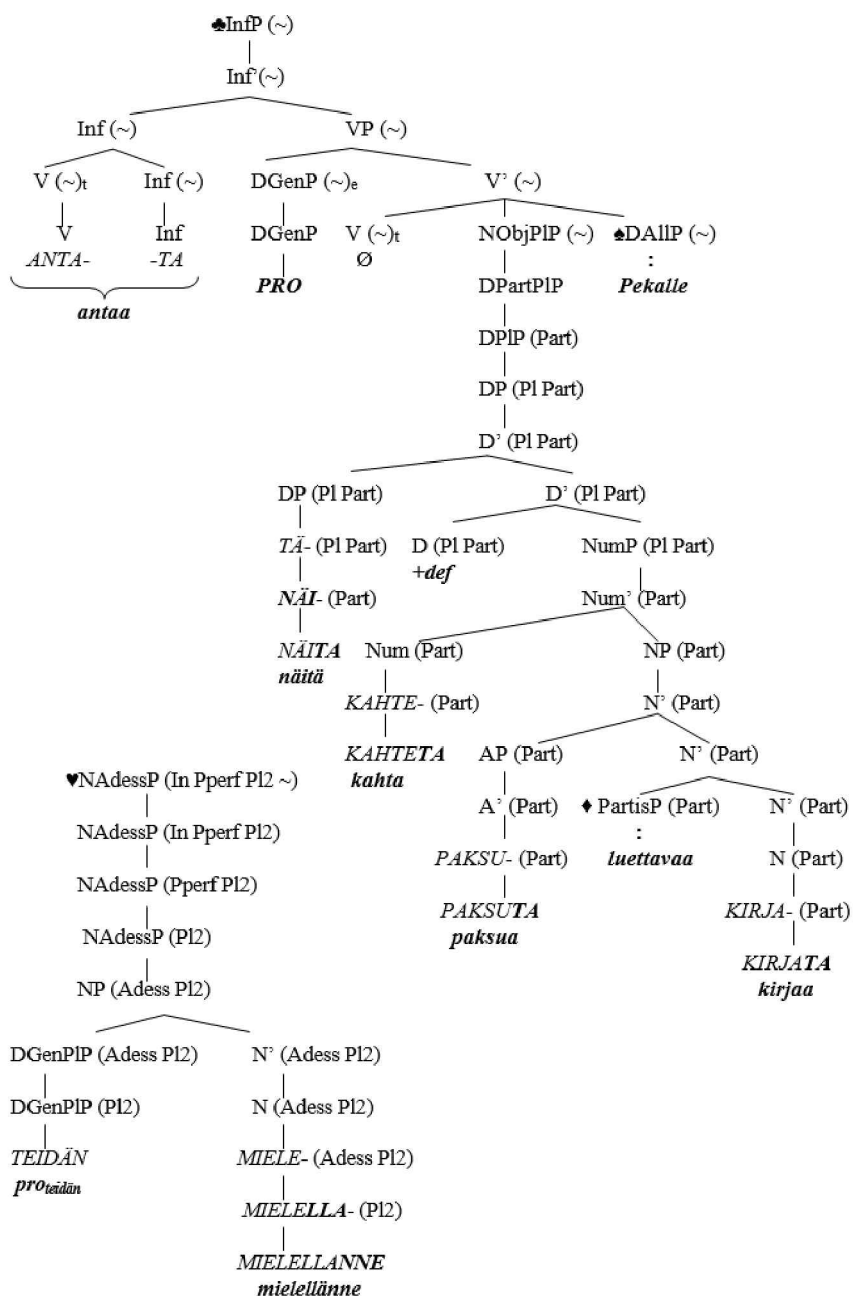
- (12a) *Poika on komea.*
       boy is handsome
       'The boy is handsome.'

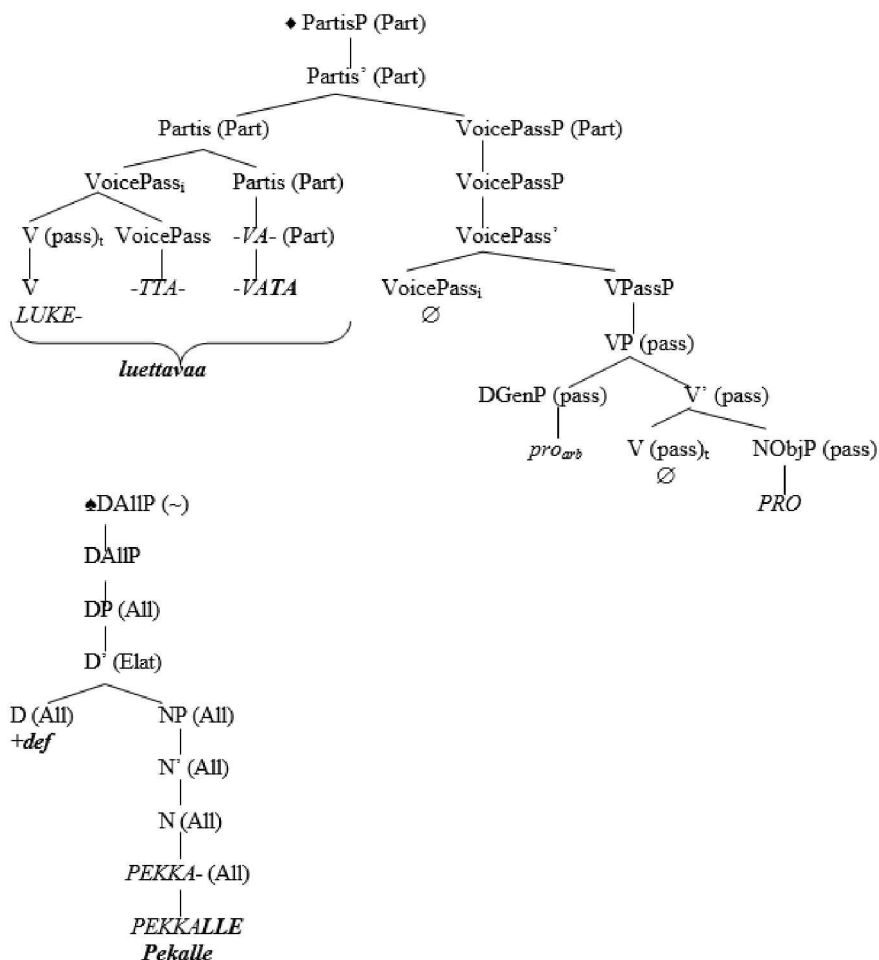
- (12b) *Pekka on poika.*
       Peter is boy
       'Peter is a boy.'

---

⁴ Essentially the same analysis can be found in Holmberg *et al.* (1993) and Vainikka (1989, 1992), among others.

S
 S (~)
 S (topik ~)
 CP (ek topik ~)
 C' (ek topik ~)
 C (ek topik ~) TP (ek topik ~)
 T (~)_k C (ek topik ~) TP (topik ~)
 Neg (In Pperf Pl2 ~)_n T (~) -KO
 :
 ETTE-
 ettekö
 T (~)_k Ø
 NegP (~)
 NegP (Pl2 ~)
 NegP (Pperf Pl2 ~)
 NegP (In Pperf Pl2 ~)
 Neg' (In Pperf Pl2 ~)
 Neg (In Pperf Pl2 ~)_n INegP (In Pperf Pl2 ~)
 Ø
 INeg' (In Pperf Pl2 ~)
 INeg (In Pperf Pl2 ~) VoiceP (In Pperf Pl2 ~)
 :
 olleet ♥NAdessP (In Pperf Pl2 ~) VoiceP (In Pperf Pl2 ~)
 :
 mielellänne
 Voice' (Pperf Pl2 ~)
 Voice (Pperf Pl2 ~) VP (Pperf Pl2 ~)
 V (~)_t Voice (Pperf Pl2 ~) DNomPIP (Pl2 ~)_e V' (Pl2 ~)
 :
 HALU- : -NEET pro_w V (~)_t ♣InfP (~)
 :
 halunneet Ø

(13b) Terminalization of certain indices which is not set forth in figure (10a) above

ettekö:

Neg (In Pperf Pl2 ~) → Neg (Pperf Pl2 ~) → E- (Pl2 ~) → ETTE (~) → ETTE } ETTE-KO → **ettekö**
 C (ek topik ~) → -KO (topik ~) → -KO (~) → -KO

olleet:

INeg (In Pperf Pl2 ~) → INeg (Pperf Pl2 ~) → OLLUT (Pl2 ~) → OLLEET (~) → OLLEET → **olleet**

halunneet:

V (~) → V → HALU-

Voice (Pperf Pl2 ~) → -NUT (Pl2 ~) → -NEET (~) → -NEET

$$\left. \begin{array}{l} \text{V (~) } \rightarrow \text{V} \rightarrow \text{HALU-} \\ \text{Voice (Pperf Pl2 ~) } \rightarrow \text{-NUT (Pl2 ~) } \rightarrow \text{-NEET (~) } \rightarrow \text{-NEET} \end{array} \right\} \text{HALU-NEET} \rightarrow \textit{halunneet}$$

Indices used in this sentence:

Index ‘~’ appears in the representation of negative sentences. It is responsible for the partitive case of the object, see (16a). If a sentence contains a non-3rd person imperative verb, index ‘!’ (exclamation mark) is descending in the structure (14), which elicits a Nominativeaccusative case in the objects (for a 3rd person imperative verb, see (15)), just like index ‘arb’ in impersonal constructions (see (17)).

- (14) *Luke-kaa tämä kirja!*
 read-IMP.PL2 this-NOM book-NOM
 ‘Read this book!’

(14a) NObjP (!) → XNomaccP, where X=N, Num, D

(14b) *MINU-* (Nomacc) → *MINUT* → *minut*

(14c) *KIRJA-* (Nomacc) → *KIRJA* → *kirja*

(14d) NObjP (!) → XPartP, where X=N, Num, D

- (15) *Luke-koon tämä-n kirja-n!*
 read-IMP.SG3 this-ACC book-ACC
 ‘(S)he (must) read this book!’

(15a) NObjP (!3) → XAccP, where X=N, Num, D

(15b) NObjP (!3) → XPartP, where X=N, Num, D

- (16) *He ei-vät ol-leet luke-neet tä-tä kirja-a.*
 they-NOM no-PL3 be-PTC.PL read-PTC.PL this-PART book-PART
 ‘They had not read this book.’

(16a) NObjP (~) → XPartP, where X=N, Num, D

- (17) *Tämä kirja lue-ta-an.*
 this-NOM book-NOM read-PASS-ARB
 ‘This book is read.’

(17a) NObjP (arb): NObjP (arb) → XNomaccP, where X=N, Num, D

(17b) NObjP (arb) → XPartP, where X=N, Num, D

Index ‘*topik*’ (“crossed-out topic”) is also an index that gets into the structure at the level of S, preventing a [Spec, TP] position from coming into existence in certain constructions. It appears in the representation of example (10), given in (13), for in-

stance, because the sentence in (10) contains a *pro* subject, and hence the Theme role can be played by no (explicit) constituent.

Index 'ek' is responsible for *-kO* particle peculiar to yes/no questions.

Index 'In' represents indicative mood, 'Pperf' refers to Pluskvamperfekti (Past Perfect) tense and 'Pl2' shows the number and person of the subject of the sentence.

'Part', 'Adess' and 'All' are case indices, 'Pl' shows the plural number of a noun. The latter index disappears if it meets a certain kind of numeral, like *kaksi* 'two' in example (13a); see the structure of *näitä kahta paksua kirjaa*.

Let us conclude this part with a short note on the fact that the relevant differences between the literary and the spoken Finnish can be captured by using an indexed grammar. One of the most interesting ones (at least from the indexed-grammar point of view) is that in the literary Finnish possessive suffixes can be found if the possessor is a pronoun, while in spoken Finnish there is no agreement between possessor and possession any more. This difference can be captured by leaving out an index, namely, the one telling the number and person of the possessor (compare (19a) to (19b)).

(18) Example of the expression of possessors in literary and spoken Finnish

literary language	spoken language
<i>kirja-ni</i>	<i>mu-n kirja</i>
book-SG1	I-GEN book
'my book'	'my book'

(19a) (*Puhu-n*) *minu-n kirjo-i-sta-ni*.
 (speak-Sg1) I-GEN book-PL-ELAT-Sg1
 '(I speak about) my book.'

(19b) (*Mä puhu-n*) *mu-n kirjo-i-sta*.
 (I speak-Sg1) I-GEN book-PL-ELAT
 '(I speak about) my book.'

4. Summary

This paper demonstrated how an indexed grammar can be applied in the description of the Finnish language. This mildly context sensitive grammar is the best way of dealing with agreement phenomena because it emphasizes the real nature of congruence with copying (and not moving) the relevant features, thus it makes the description more adequate. By using this type of grammar, many differences can be captured simply and spectacularly between the written and the spoken Finnish exactly via reference to certain indices. Unlike in written Finnish, for instance, there is no more congruence between possessor and possessee in this variant of the language.

REFERENCES

- Alberti Gábor 2006: *Matematika a természetes nyelvek leírásában II: Grammatikák és automaták*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Alberti, Gábor – Anna Medve 2000: Focus Constructions and the “Scope–Inversion Puzzle” in Hungarian, *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, SZTE, 93–118.
- Alberti Gábor – Medve Anna 2002: *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*, Budapest, Janus/Books.
- Bartos Huba 2000: Az magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 653–762.
- Carstens, Vicki 2000: Remarks and Replies – Concord in Minimalist Theory, *Linguistic Inquiry* 31/2, 319–55.
- Farkas Judit 2005a: Új módszer az egyeztetési jelenségek kezelésére, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 4*, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 47–67.
- Farkas Judit 2005b: A finn igei szerkezet morfoszintaxisa, in Kubínyi Kata – Laurantó, Yrjö szerk.: *Urálisztikai tanulmányok 15*, Budapest, 43–52.
- Farkas Judit 2009: *A finn nyelv (indexelt) generatív szintaxisa*, PhD-disszertáció, Pécs, PTE. Kézirat.
- Holmberg, Anders – Nikanne, Urpo – Oraviita, Irmeli – Reime, Hannu – Trosterud, Trond 1993: The Structure of INFL and the Finite Clause in Finnish, in Anders Holmberg – Urpo Nikanne eds.: *Case and Other Functional Categories in Finnish Syntax*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 177–206.
- Kornai András 1989: A főnévi csoport egyeztetése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 183–211.
- Manninen, Satu Helena 2003: *Small Phrase Layers. A study of Finnish Manner Adverbials* (Linguistik Aktuell/Linguistics Today, Volume 65), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Partee, Barbara H. – Alice G. B. ter Meulen – Robert E. Wall 1990: *Mathematical Methods in Linguistics*, Dordrecht, Kluwer Academic Publ.

- Vainikka, Anne 1989: *Deriving Syntactic Representations in Finnish*, Ph.D. dissertation, GLSA, University of Massachusetts, Amherst.
- Vainikka, Anne 1992: Kieliopillisten sijojen syntaktinen kuvaus. *Virittäjä* 1992, 295–322.

INDEXED GRAMMAR IN FINNISH SYNTAX

JUDIT FARKAS

The goal of this article is to demonstrate how an indexed grammar can be applied in the description of the Finnish language. This grammar – just like natural languages – belonging to the group of the mildly context sensitive grammars, is the best way of dealing with agreement phenomena: it emphasizes the real nature of congruence with copying (and not moving) the relevant features, thus it makes the description more adequate. Using an indexed grammar in the description of Finnish is extremely useful because in this language – especially in the literary style – there is a large variation of agreement phenomena: this kind of grammar emphasizes not only the essential features of certain structures, but we can capture many differences simply and spectacularly between the written and spoken Finnish just via reference to certain indices. For example, in spoken Finnish the opposition in *number* has neutralized between Sg3 and Pl3. We can also mention that the possessive suffixes have disappeared: i.e. unlike in written Finnish, there is no more congruence between possessor and possessed in this variant of the language.

A KÉMIATANKÖNYVEK MONDATSZERKESZTÉSI SAJÁTOSSÁGAIRÓL

KONDACS FLÓRA

1. Bevezetés

Tanulmányomban az aktuális mondattagolás és a hagyományos mondatelemzési modell segítségével vizsgálom a kémiatankönyvek szövegrészleteit. Ennek a kétféle típusú elemzésnek a kölcsönhatását, azaz a szöveg logikai és grammatikai felépítésének egyszerre történő vizsgálatát már Deme László is hangsúlyozta (1979): „a szerkesztettség a mai, emberi mondatnak tehát nem definitív, nem meghatározó erejű sajátága; ám attól még lehet domináns, azaz túlnyomó többségére jellemző jegye. Nem árt tehát megnéznünk a szövegre vonatkoztatva sem ugyanezt: függősége, azaz beszerkesztettsége mellett konstrukcióját, azaz megszerkesztettségét is”.

Azért választottam a szakirodalomban szokásos szépirodalmi szövegek elemzése helyett a kémiatankönyvek szövegeinek vizsgálatát, mert a matematika, a fizika, a nyelvtan és az idegen nyelvek mellett a kémia is nehezen elsajátítható tantárgynak számít. Fontos, hogy a gyermek ne csak bemagolja az iskolában oktatott tantárgyak tananyagát, hanem meg is értse azt. Azonban a gyermekeknek – többek között – a kémiatantárgy megértése is valamiért nehezen megy. Habár egy jól magyarázó tanártól és egy könnyen megérthető tankönyvből minden „nehéz” tantárgynak elsajátíthatónak kellene lennie. Emiatt voltam kíváncsi arra, hogy a kémiatankönyvek milyen mondat-tani sajátosságokat hordoznak magukban, és ezek mennyire befolyásolják a tankönyvi szövegek megértését.

B. Fejes Katalin *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői* című könyvében leír egy olyan rendszerezést, amely az országok tankönyveinek megírásánál kiinduló pontnak tekinthető. G. Stein a tankönyveket háromféle szempontból osztályozza. Ezek a politikum, a pedagógikum és az információhordozó médium. Az első szempont alatt a „tankönyvkiadás politikáját” (B. Fejes 2002: 13) érti, mivel egyik országnak sem mindegy, hogy mit ír róla egy másik ország tankönyve. A második és a harmadik szempont, azaz a pedagógikum és az információhordozó elválasztása úgy érvényesül, hogy „a tartalom tényszerűségét, korszerűségét, tudományos hitelét, teljességét-részletességét helyezik mérlegre” (B. Fejes 2002: 14). Ezek a szempontok azok, amelyek igazán közel visznek a szövegek tartalmának, logikai felépítésének a vizsgálatához.

2. Elméleti keret

Az aktuális tagolás a beszédsszituáció révén válik aktualizálttá, hiszen a különböző pragmatikai okok (hangsúly, szórend) miatt nyilvánvaló lesz, hogy a tagolási variációkból melyik lesz éppen aktualizált. Dezső László (1974: 85) szerint: „Az aktuális tagolás egy sajátos szabálysor, amely a közlés előzményének, a közlési szituációnak

és a beszélő szándékának megfelelően rendezi a közlési egységek releváns elemeit: megállapítja sorrendjüket, hangsúlyozásukat és bevezet sajátos alaktani elemeket.”

Elekfi László (1986: 17) a következőképpen fogalmaz: „Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolódásában világosan kimutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elemek között a határ, ott beszélhetünk aktuális mondat-tagolásról.” Az aktuális tagolást a pragmatika részeként érdemes vizsgálni, „mivel kontextuális függősége alapján bontja tagokra a mondatot” (Deme 1971: 26), és mert a szövegmondat tematikus, ismert, illetve rematikus, nem ismert része a szövegelőzményből derül ki.

Az aktuális tagolás vizsgálatakor, ahogyan már a 19. században is megállapították, két elem különíthető el. Ezek a téma (T) és a réma (R), avagy a téma és propozitum (Elekfi 1986: 24), de topic és commentként (Newson 2007) is emlegetik ezt a két részt.

A számos elnevezés ellenére a két fogalmat kétféleképpen értelmezik. Az egyik értelmezési lehetőség szerint a kontextustól függően lehet ismert (téma), és lehet „a témához képest újságoló” (Szikszainé 2006: 217), réma. A másik felfogás szerint „a téma az, amiről beszélünk, a réma pedig az, amit mondunk róla” (Szikszainé 2006: 217). Egyes nyelvészek szerint ez a két felfogás összehangolható, de a gyakorlatban megmutatkozott, hogy az ismertség szempontja a téma–réma elkülönítésnél nem elegendő, mivel lehet ismert a réma is. É. Kiss Katalin a generatív grammatika felől értelmezi a két fogalmat: „A topic a mondat hangsúlytalan nominális és/vagy adverbialis kezdő szakasza; a comment pedig a mondatnak a topicot követő második szerkezeti egysége” (É. Kiss 1983: 16).

A téma és réma elkülönítésére számos módszer létezik, azonban az általam használt elemzéseknél a legfőbb kapaszkodót a grammatikai, illetve mondattani jellemzők adják, hiszen ezek segíthetnek egy-egy grammatikai viszony eldöntésében, illetve a téma–réma pontos meghatározásában. A grammatikai jellemzőket a következő táblázat mutatja.

	Téma	Réma
Szófaji szempont	határozott névelős főnév, névmás, birtokos személyjeles főnév	ige, kérdőszó, tagadószó, határozatlan névelős vagy névelőtlen főnév
Mondatrészi szempont	alany, helyhatározó, időhatározó, tagadott mondatrész nem lehet	állítmány, az ige tárgyi vagy határozós bővítménye

1. táblázat: A téma és a réma grammatikai jellemzői (Szikszainé 2006 nyomán)

2.1. A téma–réma sorrendje, elemzési lehetőségei

A téma és réma sorrendje kétféleképpen nézhet ki, attól függően, hogy mikor melyik rész kerül a mondat kezdő pozíciójába. Megkülönböztetünk tehát objektív és szubjektív sorrendű formát (Mathesius 1975). Elekfi László (1986: 31) az objektív

sorrendű formát (T–R) racionális tagolású mondatnak nevezi. Az ilyen típusú mondat az „ismerttől halad az ismeretlen felé” (Szikszainé 2006: 223). Ezzel szemben a szubjektív sorrendű formában (R–T) avagy emocionális tagolású mondatban (Elekfi 1986: 31) „az ismeretlentől az ismert felé haladunk” (Szikszainé 2006: 223), ennél a típusnál a sorrendet a közlési vágy szabja meg.

Az aktuális tagolás viszont nemcsak egyszerű mondatokban lehetséges, hanem a mellérendelést tartalmazó összetett mondatokban is, ahol külön egységeként vizsgáljuk, illetve az alárendelő összetett mondatnál egy egységként kezeljük őket. A vizsgált anyagom téma–réma felépítését mutató szerkezeti ábráinál a mellérendelést azonos szinten ábrázoltam, míg az alárendelést alásztinteződéssel írtam fel. Az összetartozó egységek jelölésére kerek zárójelezést, míg az expliciten ki nem fejtett részeknél a szögletes zárójelezést alkalmaztam.

A téma és réma azonban nem csak egy szövegmondaton belül vizsgálható, hiszen egymással láncot alkotó kapcsolódása a szövegen belül adja meg az ún. tematikus progressziót (Daneš 1982: 47). Daneš ötféle típust különböztet meg a téma–réma szövegen belüli kapcsolódásából adódóan. Ezek a következők: egyszerű lineáris témafejlődés, fejlődés végigfutó témával, fejlődés levezetett témával, többféle ágazó réma, illetve a témafejlődés ugrással. Fontos azonban megállapítani, hogy a tematikus progresszió Daneš által elkülönített öt típusa nem fedi le teljesen az összes lehetséges szövegszerkezetet. Inkább csak kiindulási pontnak tekinthetők.

3. Vizsgálati anyag

A tankönyvek kiválasztásánál a legfőbb szempontom az volt, hogy olyan azonos témájú szövegrészeket találjak, melyek szintaktikai és logikai felépítése változatos. A kiválasztott négy tankönyv: a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent Kecskés Andrásné, Rozgonyi Jánosné, Kiss Zsuzsanna nevéhez köthető Kémia 8. című tankönyv, a Konsept Kiadó által megjelentetett Maróthy Miklósné Kémia című tankönyve; dr. Siposné dr. Kedves Éva, Péntek Lászlóné, Horváth Balázs Kémia 8. című a Mozaik Tankönyvkiadónál megjelent munkája; a Műszaki Kiadó nevéhez köthető Villányi Attila Kémia II. Szervetlen kémia című tankönyve. Azonban tisztáznom kell, hogy az általam vizsgált tankönyvek közül nem mindegyik szerepel a 2012/2013-as tanévre kiadott hivatalos tankönyvjegyzékben (KIR-honlapja: <http://href.hu/x/j0dx>).

A tankönyveknek a diákok életkorához és a szövegértelmező-képességükhöz megfelelő megfogalmazást kell adniuk. B. Fejes (2002: 15–6) összefoglalt egy olyan tanulmányt, melyben három szerzőnek (O’Donnel – Griffin – Norris) a tanulói szövegek szintaktikai komponenseiről szóló vizsgálatát mutatta be, amely a „nyelvi érés felé vezető fejlődésről” (B. Fejes 2002: 17) szólt. Ennek kiindulási alapja Hunt (1964: 31) T-egysége, amely az „egyszerű objektív mérce” a tanulói szövegek szintaktikai kutatásának vizsgálatában. A T-egység egy főmondat és a hozzá tartozó mellékmondatok egységeként nevezhető meg. Minél több mellékmondat kapcsolódik ugyanis a főmondatához, annál nehezebb a szövegek logikai összefüggésének megtalálása. A szövegek ilyen típusú elemzése bebizonyította, hogy „T-egység átlagos hosszúsága a tanulók osztályszintjének legjobb mutatója” (B. Fejes 2002: 16), és hogy „a kor és az osztály

előrehaladtával” nő a T-egység hossza is. Azonban az általam vizsgált tankönyvi szövegekre is jellemző Deme László (1971: 171) azon törvénye, melyet az összetett mondatok jellegzetes felépítéséről fogalmazott meg. Az ún. *elsekélyesedés törvénye* szerint „minél hosszabb csoporthoz érünk (azaz minél több tagmondatból álló) [...], a kapcsolatban annál inkább az egyszerű forma, a mellérendelés tolódik előtérbe”.

Pléh Csaba *A mondatmegértés a magyar nyelvben* című könyvében megadja a magyar mondatmegértés néhány jellemzőjét, és azt is, hogy ezek a jellemzők melyik korosztálytól kezdve figyelhetők meg. Az egyik ilyen „az esetragok uralkodó szerepe”, amely már elég „korai életkorban megszilárdul” (Pléh 1998: 198). Emellett azonban él az ún. „szórendi elv”, amely szerint az „első főnév a cselekvő” lesz. Ezt az elvet erősíti a magyar alapszórend is, amely SVO szerkezetű. A dolgozatomban is megjelennek az összetett mondatok és az anaforikus szerkezetek, melyeknek megértése hat éves kor után kezdődik meg. Ekkora tanulják meg a gyermekek a „párhuzamos funkciók elemzését”, amely lényege, hogy „mindennek ugyanaz a szerepe, mint korábban” (Pléh 1998: 198). Ezt az elvet később a szövegek kohéziójának megállapításánál is használniuk kell.

Az általam vizsgált szövegekben az egyszerűbb témáktól haladok az egyre bonyolódó anyagrészekhez, vagyis az elemek, atomok, vegyületek, keverékek definíciójától a fémek és azok tulajdonságainak bemutatásáig.

A kémiai alapfogalmak tisztázásában elsőként a Kecskés Andrásné, Rozgonyi Jánosné és Kiss Zsuzsanna összefogásában íródott, a Nemzeti Tankönyvkiadó által jegyzett Kémia 8. című tankönyvnek a szövegrészleteit idézem: „Az atom atommagból és elektronburokból felépülő, semleges kémiai részecske” (1998: 12).

Ennek szerkezeti ábrája a következőképpen írható fel:

$$T_1 \rightarrow (R_1 + R_2) + R_3$$

Ebben az esetben a mondat témájához (*atom*) három réma fog kapcsolódni. Az első (*atommagból*) és a második (*elektronburokból*) szorosabb összefüggésben van, ezt a szintaktikailag jelölt (*és*) viszonyuk is mutatja.

A elemek alapfogalma a Nemzeti Tankönyvkiadóban megjelent definíció szerint: „Az elemek egyszerű anyagok, azonos protonszámú atomokból épülnek fel” (1998: 9).

Ennek szerkezeti ábrája:

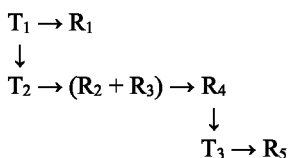
$$T_1 \rightarrow (R_1 \rightarrow R_2)$$

A témához (*elemek*) az egymással következtetési viszonyban lévő két réma fog kapcsolódni, hiszen már az *egyszerű anyagi* tulajdonságból (R_1) következik, hogy *azonos protonszámú atomokból áll* (R_2).

A Nemzeti Tankönyvkiadó a vegyületeket a következőképpen definiálja: „A vegyületek összetett anyagok. A vegyületekben különböző protonszámú atomok kapcsolódnak össze meghatározott számarányban (és tömegarányban), ezért összetételük állandó. Összetételüket a képlet fejezi ki” (1998: 9).

Szerkezeti felépítése ekképpen ábrázolható:

Nem az első mondat témája (*vegyület*) lesz a második mondat valódi témája (*atomok*), de mivel a vegyületekben lévő különböző protonszámú atomokról állít a tankönyv valamit, ezért az első mondat témájához kapcsoltam. Ahogyan a szerkezeti ábra is mutatja, a második mondatban három réma írható fel. Az első és a második között kapcsolatos viszony (*és*) van, e két rémából következik (*ezért*) a harmadik. Míg az utolsó mondat a lineárisan tematizált progresszió típusával (*összetételük-összetételüket*) kapcsolódik az előtte állóhoz.

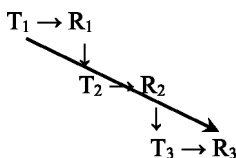
A Nemzeti Tankönyvkiadó a következő definíciót adja meg az egykomponensű anyagokról: „Az elemek és a vegyületek kémiaiilag tiszta anyagok. Egyösszetevőjű, egykomponensű anyagoknak is nevezzük őket” (1998: 10).

$$(T_1 + T_2) \rightarrow (R_1 \rightarrow R_2)$$

Az első mondat szerkezeti ábrája nem okoz meglepetést, viszont érdekesség, hogy a második mondatban az Elekfi László által emlegetett „emocionális” tagolású mondatípust ($R \rightarrow T$) használtak az írók. Továbbá a második szövegmondat az első mondat rémájához következtetési viszonytal kapcsolódik, mert ha egy anyag kémiaiilag tiszta anyagnak tekinthető, akkor abból következik, hogy egykomponensű is. Azonban a szövegrészletben ennek a két fogalomnak a viszonyára semmilyen nyelvi elem nem utal (kötőszó, rag).

Az előbb bemutatott definícióval szembeállítják a szerzők a keverékek megnevezését: „A keverékek összetett anyagok. Bennük különböző anyagok részecskéi vannak együtt tetszőleges arányban. A természetben is előforduló anyagok (nyersanyagok, érc) többsége keverék” (1998: 10).

A szövegrészlet szerkezeti felépítése:

Ahogyan a szerkezeti ábrából is jól látszik, az első mondat témája (*keverékek*) folytatódik a második mondat (*bennük*) témájánál is, viszont itt a valódi téma a különböző anyagok részecskéi lesznek. A harmadik mondat a lineárisan tematizált prog-

resszió esetével kapcsolódik az előtte állóhoz (*anyagok*), viszont megjegyzendő a kapcsolat a második mondat témája (*keverékek*) és a harmadik mondat rémája között (*keverék*).

A Konsept Kiadó nevéhez köthető a Maróthy Miklósné által megírt Kémia című tankönyv. Ebben a következő olvasható az atomokról: „Az atom oszthatatlan részecskét, építőkövet jelent” (1994: 20).

A következő szerkezeti ábra írható fel:

$$T_1 \rightarrow (R_1 \leftarrow R_2)$$

Ebben az esetben a mondat két rémája között nem kapcsolatos viszonyt, hanem egy pontosítást, egy magyarázatot (azaz) látunk.

Az elemekről ezt írja a könyv szerzője: „Az elemek olyan egyszerű anyagok, amelyek kémiai változással más egyszerű anyaggá már nem bonthatók. Azonos atomokból állnak” (1994: 20).

A szerkezeti felépítése így írható fel:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ T_1 \rightarrow (R_2 + R_3) \end{array}$$

Az ábrából jól látszik a fejlődés végigfutó témával esete (*elemek, amelyek, elemek*). Emellett az előző definíciónál írottakat is alátámasztja a második mondat. Tehát hogy „Az atom oszthatatlan részecskét, azaz építőkövet jelent”, mivel az elemek építőköve is az atom.

A Konsept Kiadó tankönyvéből a vegyületek definíciója a következő: „A vegyületek olyan összetett anyagok, amelyekben az eredeti alkotórészek tulajdonságai már nem figyelhetők meg, és csak kémiai változással bonthatók egyszerű anyagokra” (1994: 20).

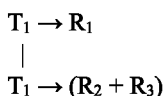
A definíció szerkezeti ábrája:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ T_1 \rightarrow (R_2 + R_3) \end{array}$$

Az első tagmondat témája lesz a másodiké is (*vegyületek – amelyekben*), amelyhez szintaktikailag is jelölt két és kötőszóval összekapcsolt réma illeszkedik.

Ez az alapdefiníció a keverékek pontos megnevezéséről szól: „A keverékek olyan anyagok, amelyekben az alkotórészek megtartják eredeti tulajdonságaikat és összetételük változtatható” (1994: 20).

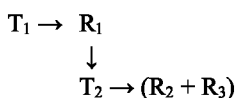
A szerkezeti ábrája a következő:

Ahogy az ábra is mutatja, ez teljesen hasonló felépítésű, mint az előtte leírt definíció. Egy egyszerű és érthető sémára fűzték fel mind a kettőt.

A Dr. Siposné Dr. Kedves Éva, Péntek Lászlóné és Horváth Balázs által megírt Kémia 8. tankönyvben, melynek megjelenését a Mozaik Kiadó támogatta, a következő alapdefiníciók olvashatók: „Az anyagok atomokból épülnek fel. Az atomok szüntelenül mozognak, a legváltozatosabb módon kapcsolódnak egymáshoz” (2004: 17).

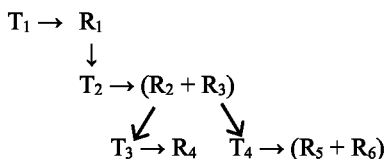
A definíció szerkezeti felépítése:

Az első mondatához a lineárisan tematizált progresszió esetével (*atomokból – atomok*) kapcsolódik a második. A második mondat két rémája között pedig kapcsolatos viszony van. Ez tehát egy elég egyszerű és érthetően felírható ábra.

Az egyszerű és összetett anyagokat a szerzők a következőképpen definiálják: „Az egyfajta részecskékből felépülő anyagok kémiaiilag tiszta anyagok. Összetételük alapján egyszerű és összetett anyagok különböztethetők meg. Az egyszerű anyagokat elemeknek nevezzük. Összetett anyagok a vegyületek és a keverékek” (2004: 14).

Szerkezeti ábrája ekképpen ábrázolható:

Az első és második mondat között a lineárisan tematizált progresszió esetét (*anyagok – összetételük*) írhatjuk fel. Érdekesség, hogy a második mondat első rémájához (*egyszerű anyagok*) fog kapcsolódni a harmadik mondat témája, míg a második mondat második rémájához (*összetett anyagok*) pedig a negyedik mondat témája (*összetett anyagok*) csatlakozik.

A következő részletből egy fontos tulajdonságát tudjuk meg az elemeknek: „Az elemek kémiai reakcióval nem bonthatók más anyagokra” (2004: 14).

Ennek szerkezeti ábrája a következőképpen írható fel:

Ezzel szemben áll a vegyületekről írott néhány sor: „A vegyületek kémiai reakcióval egyszerű anyagokra bonthatók. Összetételük állandó és az anyagra jellemző. A vegyületekben az alkotórészek az eredeti tulajdonságaikat nem mutatják” (2004: 14).

A szövegrészlet szerkezeti felépítése:

$$\begin{array}{l} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ T_1 \rightarrow (R_2 + R_3) \\ | \\ T_1 \rightarrow R_4 \end{array}$$

Ahogy az ábra is mutatja, a fejlődés végigfutó témával esete (*vegyületek – összetételüket*) valósult meg ebben a szövegrészletben.

A Mozaik Kiadó definíciója a keverékekre vonatkozik: „A keverékek különféle anyagokat tartalmaznak, fizikai úton szétválaszthatók az összetevők eltérő tulajdonságai alapján. A keverékekben az alkotórészek aránya változhat, összetevőik tulajdonságai az összekeverés után nem változnak meg” (2004: 14).

A szövegrészlet szerkezeti ábrája:

$$\begin{array}{l} T_1 \rightarrow (R_1 \rightarrow R_2) \\ | \\ T_1 \rightarrow (R_3 \leftrightarrow R_4) \end{array}$$

Ennél a szövegrészletnél ismét problémába ütköztem. Az első és második mondat témáját összekapcsoltam, hiszen a „*keverékekben*” valósul meg a második mondatban a leírt két folyamat. A két mondat rémái között lévő viszony a szintaktikai jelöletlenség miatt nehezen állapítható meg. A kapcsolatos szerkezet is szóba jött mindkét mondat esetében, azonban mégis a következtető kapcsolatnál maradtam (*így*) az első esetben. A második mondat rémái között viszont ellentétes viszony van (*azonban*).

A Műszaki Kiadó támogatásában megjelent, Villányi Attila által írt Kémia II. című tankönyvben az atom definíciója a következő: „Kémiai szempontból a legkisebb önálló részecske az atom. Az atom elemi részecskékből, protonokból, elektronokból és neutronokból áll” (2006: 13).

A definíció szerkezeti felépítése a következőképpen írható fel:

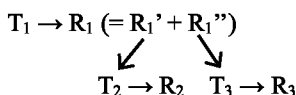
$$\begin{array}{l} R_1 \rightarrow T_1 \\ | \\ T_1 \rightarrow R_2 (= R_2' + R_2'' + R_2''') \end{array}$$

Ahogy az ábrából is jól látszik, ez egy elég komplett definiálása az atomnak. Az első mondatban „az ismeretlentől haladunk az ismert felé” (Szikszainé 2006: 223), azaz a rémával kezdődik (*legkisebb önálló részecske*) és a témával folytatódik (*atom*). A második mondatnál problémába ütköztem, mivel nem vagyok kémianár, nem tud-

tam elsőre azt, hogy az elemi részecskék a protonok, az elektronok és a neutronok. A mondatban az azonos ragok miatt (*elemi részecskékből, protonokból, elektronokból és neutronokból*) felsorolásként is értelmezhető a valójában rémakifejtő szerkezet.

A következő definíció így hangzik: „A világegyetemben fellelhető anyagi rendszereket két nagy csoportba sorolhatjuk. A kémiaiilag tiszta anyagok kémiai szempontból egyféle, azaz egyféle elemből vagy vegyületből állnak. A többféle elemet, illetve vegyületet tartalmazó anyagi rendszerek a keverékek” (2006: 14).

Szerkezeti ábrája a következő:

Ennek a szövegrészletnek nagy nehézséget okozott a megértése, ugyanis nem volt teljesen egyértelmű, hogy pontosan mit is értünk anyagi rendszereken. A téma–réma pontos elkülönítése miatt alkalmaztam a Deme László-féle lineáris ábrázolást a mondatnapi elemzésnél. Ez a következőképpen alakult:

$$\begin{aligned} & (hh_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_1 \setminus T)) - (jme_1 \setminus (jmi_1 \setminus Hh)) \setminus \dot{A} \\ & (hm_2 \setminus jmi_1 \setminus A) - (jkij_1 \setminus Hm) \setminus \dot{A} \leftarrow (jmi_1 \setminus (Her \vee Her)) \setminus \dot{A} \\ & (jme_1 \setminus t_2 \vee t_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_1 \setminus A)) \setminus \dot{A} \end{aligned}$$

Azonban hiába a mondatnapi elemzés, a két anyagi rendszert nem tudtam pontosan beazonosítani. Ha nem lenne a harmadik mondat témája (*többféle elemet, illetve keveréket tartalmazó anyagi rendszer*), akkor nem tudnánk, hogy a másik kategória az az egyféle elemet tartalmazó anyagi rendszer lesz. Ebben az esetben tehát a kontextus segíti elő a szöveg pontos megfejtését. Egy olyan probléma is megfogalmazódik ebben a szövegrészletben, amelyet Deme László (1979) is kiemel: „Igaz, grammatikailag nézve a mondatszakaszok szavakból, a mondatok mondatszakaszokból, a szövegek mondatokból épülnek össze. Ám ha a benne foglalt gondolat, s annak átvitele – vagyis az információs folyamat – felől közelítünk, a helyzet megfordul: a szöveg mint gondolategész mondatokra, a mondat mondatszakaszokra, a mondatszakasz szavakra tagolódik, bomlik”. Ennél a mondatnál ugyanis szintagmaszinten is probléma lépett fel. Az *egyféle elemből vagy vegyületből állnak* szerkezetnél ugyanis nem egyértelmű, hogy csak az elem lesz egyféle vagy a vegyületre is vonatkozik ez a jelző. Azonban a vegyület definíciójának elolvasása után világossá válik, hogy a jelző csak az elemre vonatkozik. Sajnálatos, hogy ismét másik definíciót kell alkalmazni egy részlet megértéséhez.

A Műszaki Kiadó tankönyvében a vegyületek és elemek különbségét magyarázza a következő definíció: „A vegyületek többféle elemre bonthatók. A keverékektől abban különböznek, hogy a vegyületek csak kémiai reakciók segítségével bonthatók elemeikre” (2006: 14).

Szerkezeti felépítése a következőképpen írható fel:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ [T_1] \rightarrow R_2 \\ | \\ T_1 \rightarrow R_3 \end{array}$$

A fejlődés végigfutó témával (*vegyületek*) esete valósul meg a szövegrészletben. A második mondat mondanivalóját a második tagmondata feje ki.

Ebben a szövegrészletben a keverékekről tudunk meg többet: „A keverékek többkomponensű rendszerek. Különbféle fizikai változásokkal alkotórészeikre bonthatók” (2006: 14).

Szerkezeti felépítése ekképpen ábrázolható:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ [T_1] \rightarrow R_2 \end{array}$$

Akárcsak az előző szerkezetben, itt is a fejlődés végigfutó témával típus jelenik meg.

A Nemzeti Tankönyvkiadó által jegyzett Kecskés Andrásné, Rozgonyi Jánosné és Kiss Zsuzsanna nevéhez fűződő Kémia 8. című tankönyvben ez a téma a következőképpen van megfogalmazva: „A fémek jellegzetes tulajdonságai szerkezetükkel magyarázhatók. A fémek fémkristályt, fémrácsot alkotnak. A fémrácsban a fématomok külső elektronjai közös elektronfelhőt alkotnak, és a fématomok között viszonylag szabadon mozognak” (1998: 94).

Szerkezeti ábrája a következő:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ | \\ T_1 \rightarrow (R_2 \leftarrow R_3) \\ \downarrow \\ T_2 \rightarrow (R_4 + R_5) \end{array}$$

Az első és a második mondatban megfigyelhető, hogy a téma változatlan marad (*fémek – fémek*), vagyis az új információt hordozó elemek ugyanahhoz a témához kapcsolódnak. A laikusok, azaz akik nem tudják, hogy a *fémkristály* és a *fémrács* nem ugyanannak a fogalomnak a szinonimái, hanem két különböző dolgot jelentenek, azok a második mondatban csak egy rémát jelölnek. Ezt alátámasztja az is, hogy mindkettő szintaktikailag is azonosan jelölve, azaz *-t* tárgyaggal ellátva jelenik meg. Azonban ez két külön fogalmat jelöl, mivel a fémrácsok típusától függ az, hogy milyen alakú fémkristály fog megvalósulni. A laikusoknak ez a felvetett probléma nem számít, de egy

tanulónak egy dolgozatban ez akár egy pontnyi veszteséget is jelenthet, ami gyakran egy jeggyel rosszabbat jelent.

A harmadik mondatot az ún. lineárisan tematizált progresszió megvalósulása-ként írhatjuk fel, azaz a második mondat rémája lesz a téma (*fémrács*). A harmadik mondat témájához két réma kapcsolódik – ezt a tagmondatok közötti szintaktikai viszony is jelöli (kapcsolatos mellérendelés) –, mivel mindkét esetben a réma egy-egy tulajdonsága van megnevezve. Azonban a harmadik mondat felírásánál is nehézségekbe ütközhetünk. Ha nem jól állapítjuk meg a mondat témáját, akkor két részre bonthatjuk a harmadik tagmondatot. Az első tagmondat ugyanúgy lineáris progresszióval kapcsolódna, a második tagmondat pedig az első és második mondat topikjához kapcsolódva ábrázolná a fejlődés végigfutó témával esetét. A harmadik mondat szintaktikai kapcsolatát pedig ugyanúgy jelölhetnénk a két egység között. A szerkezet helyes megállapítása után is nehézségekbe ütközhetünk a harmadik szövegmondat témájának bemutatásánál, mivel a *fématomok külső elektronjai* lesz valójában a téma, viszont mivel a közös elektronfelhő alkotás (R_4) és a viszonylag szabadon mozgás (R_5) a fémrácsban valósul meg, ezért kapcsolódhat a lineárisan tematizált progresszió típusával az előző mondathoz.

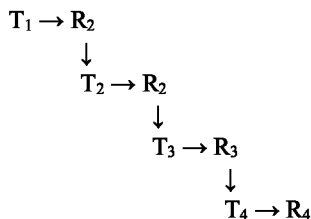
A szerkezeti ábrám helyességét igazolja a mondattani elemzés is, amely a következőképpen néz ki:

$$\begin{aligned} & (jbi_1 \setminus (jmi_1 \setminus A)) - Hv \setminus \dot{A} \\ & A - (T \leftarrow T) \setminus \dot{A} \\ & (Hh - (jbi_1 \setminus (jmi_1 \setminus A)) - ((jmi_1 \setminus T) \setminus \dot{A}) + (Hh - (hm_1 \setminus Hm) \setminus \dot{A})) \end{aligned}$$

A harmadik mondat téma–réma szerkezeti ábráját alátámasztja a mondattani elemzés is, mivel egy alanyi szerkezethez (*fématomok külső elektronjai*), azaz témához két állítmányi szerkezet (*közös elektronfelhőt alkotnak; viszonylag szabadon mozognak*), tehát réma fog kapcsolódni. Emellett a harmadik mondat első tagmondatának helyhatározója (*fémrácsban*) is problémát okozhat az elemzésnél. Nem lehet ugyanis pontosan megállapítani, hogy az állítmányhoz (*alkotnak*) vagy az alanyhoz (*elektronjai*) kapcsolódik-e.

A Maróthy Miklósné-féle kémiakönyvben is a lényegre koncentráltam, és csak a kiemelt részekkel foglalkoztam, mivel ezek összegezték az ismereteket: „Az atomokat összetartó kapcsolatot kémiai kötésnek nevezzük. A fémek atomjai közötti kémiai kötést fémes kötésnek nevezzük. Fémes kötéssel a fémekben kristályos szerkezet alakul ki, amit fémrácsnak nevezünk” (1994: 36).

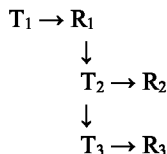
Szerkezeti ábrája ekképpen írható fel:

Ez a szöveg a fejlődés végigfutó témával esetét mutatja be, hiszen gyakran a logikai és grammatikai állítmány nem esik egybe. Az első mondat rémája (*kémiai kötésnek nevezzük*) lesz a második mondat témája (*kémiai kötést*). A harmadik mondat témájához szintén a második mondat rémája köthető (*fémek kötés*). Az utolsó mondat második tagmondatában nem ismétlés által, hanem egy vonatkozó névmás segítségével (*amit*) visszautalva folytatja a szerkezetet a szerző.

A szegedi Mozaik Oktatási Stúdió által kiadott dr. Siposné dr. Kedves Katalin, Péntek Lászlóné és Horváth Balázs szerzők nevéhez fűződő *Kémia. Szeretlen kémia 8* című tankönyvben a következő rész kapcsolódik ehhez a témához: „A pozitív töltésű fématomtörzsek és a köztük szabadon mozgó elektronok közötti vonzóerőt fémek kötésnek nevezzük. A fémek kötés elsőrendű kötés. A fémek kötéssel összekapcsolt fématomtörzsek szilárd halmaza a fémrács” (2004: 97).

A definíció szerkezeti rajza a következőképpen írható fel:

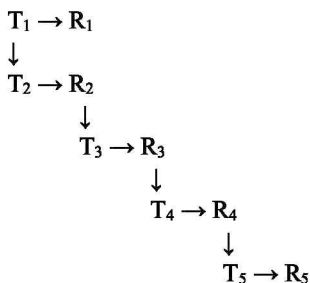

Első ránézésre azt állíthatjuk, hogy a szerkezetből jól látszik, hogy ez a szöveg egy egyszerűen felírható kapcsolatot mutat be. Eszerint az első mondat rémája a második és a harmadik mondat témája is, tehát csak a rémák változnának a szövegben. Azonban észre kell vennünk, hogy a harmadik mondat témája nem a *fémek kötés* lesz, hanem a *fématomtörzsek*, tehát a harmadik mondatot azért kapcsolhatjuk az előző mondat témájához, mert a fémek kötéssel összekapcsolt fématomtörzsekről van szó.

Villányi Attila *Kémia II. Szeretlen kémia* című tankönyvéből való a következő részlet: „A fémek kis elektronegativitású elemek. Kristályukban a rácspontokon lévő fématomok vegyértékelektronjai vagy azok közül egyesek kiszabadulnak a teljes kristályrácsra. Az így létrejövő ún. delokalizált elektronok felhőként borítják be a rácspontokon lévő pozitív töltésű fémionokat. Az ilyen rácsot fémrácsnak, a rácsot összetartó, delokalizált elektronok alkotta elsőrendű kötést fémek kötésnek nevezzük” (2006: 225).

Szerkezeti rajza ekképpen ábrázolható:

A szöveg elolvasása után az ábra igen egyszerűnek tűnik. Ha viszont jobban megnézzük a szöveget, már a második mondat első szavával (*kristályukban*) gondunk lehet. A felmerülő probléma pedig a következő: Vajon a *kristályukban* szó az első mondat témájához (*fémek*) vagy a rémájához (*elemek*) tartozik. A laikusok számára szinte mindegy, hogy melyik eset áll fenn, de a szövegvizsgáló és a tanulók számára ez egy elég fontos kérdés. Ugyanis ha az elemek kristályáról van szó, akkor lineárisan tematizált progresszióról beszélhetnénk. Azonban mivel a fém egy elem, tehát a fém egy konkrétabb, pontosabb megnevezés, így a fém kristályaira gondolhatt a szerző. Az első két mondatban nem a fejlődés levezetett témával esete valósul meg, de azért kapcsoltam össze a két témát (*fémek – fématomok*), mert a fémek kristályának rácspontjain belül találhatóak a fématomok. További nehézséget jelentettek a témában felbukkanó utaló elemek. Gondolok itt az *így* és az *ilyen* utalásokra. Ezek az elemek nincsenek „feltöltve”, ezért nehéznek bizonyul annak megállapítása, hogy mire is akarnak vonatkozni igazán. Ezek az utalások egész tagmondatra kiterjednek. Pontosabban az *ilyen rácsnál az ilyen* elem valójában az előző mondatban megfogalmazott delokalizált elektronok viselkedésének leírására utal, arra, hogy felhőként borítják be a rácspontokon lévő pozitív töltésű fémionokat. Ahogyan Pléh Csaba A mondatmegértés a magyar nyelvben című könyvében utal rá, ezek a visszautalások minden szövegtípusnál megjelenhetnek, illetőleg igen gazdaságos megoldásai a nyelvnek, ugyanis ezek „rövidebbek, mint azok az elemek, melyekre visszautalnak, s így segítségükkel produkciós időt és erőfeszítést takarítunk meg” (Pléh 1998: 164). Deme László (1979) is utal a szöveg és a mondat kapcsolatában az utaló elemekre: „Ami a mondat szerepét illeti, az kettős. Egyrészt minden mondat hozzáad valamennyit a szöveg tartalmához: nagyjából egy mondatnyi tartalomrészt. Másrészt a szövegnek egységét, egész voltát biztosítja azzal, hogy kapcsolódik az előzményekhez és átvezet a továbbiakba. A kétféle szerep ellentmondásban áll: a mondatnak azok az elemei, amelyek a kapcsolódást – s ezzel a szöveg egységét – biztosítják, általában ismétlések, utalások vissza vagy előre, s így a mondatban foglalt tartalomrészt nem gyarapítják. De ezek nélkül a – szövegünk tartalma szempontjából „főlősleges” – részek nélkül a szöveg nem volna szöveg, nem volna egész. És fordítva: egész volna a szöveg, ha a mondat tartalmat nem is adna, csak kapcsoló elemeket; de nagyon keveset mondana. S végül: a mondatok megszerkesztettsé-

ge, lezártága is érdeke a szövegnek; enélkül ... megszakad a hallgatóval való kapcsolat folyamatossága.”

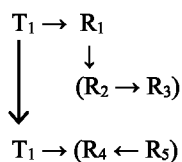
Ahogy az előző problémás eseteknél, úgy itt is segíthet az aktuális ábrázolással felírt ábra magyarázatánál a mondatelemzés:

$$\begin{aligned} A &- jmi_2 \setminus jmi_1 \setminus \dot{A} \\ Hh &- (hh_3 \setminus jmi_2 \setminus jbi_1 \setminus A) \vee (jkij_1 \setminus A) \setminus \dot{A} / (jmi_1 \setminus Hh) \\ (hm_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_1 \setminus A)) &- Háll \setminus \dot{A} / (hh_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_2 \setminus jmi_1) \setminus T) \\ (jkij_1 \setminus T) &- Hv - (t_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_3 \setminus a_2 \setminus jmi_1 \setminus (jmi_1 \setminus T))) - (jmi_1 \setminus Hv) \setminus \dot{A} \end{aligned}$$

Az első mondatnál az aktuális tagolásban nem volt probléma, ahogyan itt sem. A mondat alanya (*fémek*) lesz a téma, és az állítmányi szerkezet (*kis elektronegativitású elemek*) pedig a réma. Azonban a következő mondat helyhatározóját (*Kristályukban*) a mondatnani elemzés után sem tudjuk biztosan az első mondat témájához vagy rémájához kapcsolni. A problémát az okozza, hogy az első mondat állítmánya nem igei eredetű, hanem névszói szerkezettel (*kis elektronegativitású elemek*) van kifejezve, amely a birtokos személyjeles (*kristályukban*) főnévhez illeszkedhet. Ennek ellenére a második mondat helyhatározóját, témáját mégis a fémek topikhoz kapcsolom, mivel – ahogyan már említettem – ez a pontosabb megnevezés. A harmadik mondat *így létrejövő* utalása az előző mondatban bemutatott cselekvés-történés lefolyásának (kiszabadulás folyamata) mikéntjeként jelölődik meg. Az utolsó mondatban az *ilyen rácsot* szerkezetnél a kijelölő jelző az előző mondatban bemutatott szerkezetet pontosítja (*fémrács*).

A Nemzeti Tankönyvkiadó kémiakönyvében a következő olvasható: „A fémek közös tulajdonsága, hogy atomjaik külső héján kevés számú, 1, 2, 3 elektron van. Reakcióban könnyen adnak le elektronokat, vagyis redukáló hatásúak” (1998: 99).

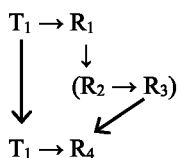
Szerkezeti rajza a következő:

A szerkezeti ábra is mutatja, hogy az első mondat első tagmondatának rémája az alárendelésben kifejtődik (*keves számú*), és pontosabban megtudjuk az értékeket (*1, 2, 3 elektron*) is. A második szövegmondatban két réma található, melyek szorosan összekapcsolódnak, és együtt tartoznak az előttük álló témához (*reakcióban*). A két réma közötti szintaktikai elem (*vagyis*) is árulkodik arról, hogy az első kommentet pontosítja az utána következő.

A Szegedi Mozaik Oktatási Stúdió tankönyvének szövegrészlete a következő: „A fémek közös tulajdonsága, hogy atomjaik a reakcióban elektronokat adnak át, vagyis redukáló hatásúak. A fémek redukáló hatásuk alapján sorba rendezhetők” (2004: 103).

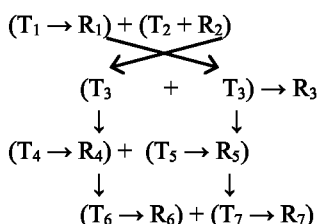
A szövegrészlet szerkezeti ábrája ekképpen írható fel:

A szövegrészlet alapján felírható ágrajzban is látható, hogy egy letisztult szerkezeti rajzzal és egy érthető szöveggel van dolgunk. A téma (*fémek*) itt is végigfut az egész szövegen, és az előbbi tankönyvi részlethez hasonlóan, az első mondatban ugyanazzal a szintaktikai elemmel (*vagyis*) magyarázható a mondat második rémája. Az eddigi két tankönyv szövegeinek felírása ágrajzzal nem bizonyult nehéznek. Egyszerű, könnyen megérthető szövegrészleteket találtam. Azonban a következő két tankönyvi szöveg elemzésénél már nem volt ilyen könnyű dolgom.

A Maróthy Miklósné által jegyzett tankönyvben a következő részlet vonatkozik az eddig felvázolt témámhoz: „A pozitív ionok elektronleadással, a negatív ionok elektronfelvétellel keletkeznek az atomokból. Az elektronfelvétel és -leadás folyamata mindig együtt játszódik le. Az egyik atom leadja, a másik felveszi ugyanazokat az elektronokat. Az elektronleadás folyamatát oxidációnak, az elektronfelvételt redukciónak nevezzük” (1994: 80).

Az előbbieken megfogalmazott definíciók szerkezeti felépítése ekképpen írható fel:

A szöveg első mondatának tagmondatai egymással kapcsolatos viszonyban vannak. A második mondatban a témát nem egy egységként, hanem két különböző témaként kell kezelnünk a mellérendelő kapcsolatos viszony miatt. A második mondat topikjaihoz (*elektronfelvétel és -leadás*) kapcsolódik a réma. A harmadik mondatban található két réma (*leadja – felveszi*) az előző mondat témáihoz kapcsolódva írható fel. A negyedik mondatban pedig az előző mondat rémáihoz kapcsolódnak a témák, tehát az elektronleadás és az elektronfelvétel. Ezt a bonyolult szerkezeti ábrát a mondattani elemzés is megerősíti:

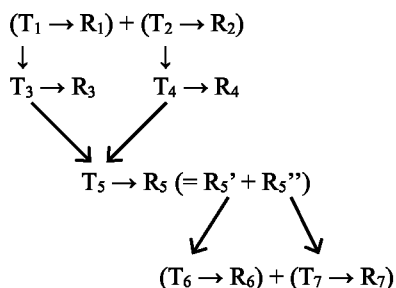
$$\begin{aligned}
 & ((jmi_1 \setminus A) - Há) + ((jmi_1 \setminus A) - Há) \setminus Á / Her \\
 & ((jbi_1 + jbi_1) \setminus A) - Hi - Hm \setminus Á
 \end{aligned}$$

$$((jkij_1 \setminus A) - \dot{A}) + (jbi_1 \setminus (A) - \dot{A}) / (jkij_1 \setminus T) \\ ((jbi_1 \setminus T) - Hv) + (T - Hv) \setminus \dot{A}$$

Az első összetett mondatban a két téma–réma kapcsolatot erősíti, hogy az igei állítmány (*keletkeznek*) kötött határozóival (*elektronleadással, elektronfelvétellel*) alkotja a rémákat. A második mondat két témája is jól igazolható a mondattani elemzés segítségével, hiszen két birtokos jelzőhöz kapcsolódik az alany. A harmadik összetett mondatban az alanyi szerkezetek (*egyik atom – másik*) lesznek a témák, az állítmányok (*leadja – felveszi*) pedig a rémák. Az utolsó mondat első tagmondatában az ige (*nevez-zük*) kötelező vonzata (*oxidációnak*) lesz a réma.

A Műszaki Kiadó tankönyvében a következő szövegrészlet található: „Oxidációnak az elektronleadást, redukciónak az elektronfelvételt nevezzük. Az oxidáló anyag-ról elektron szakad le. A redukáló anyag elektront vesz fel. A két folyamat szorosan összefügg egymással: miközben az egyik anyag oxidálódik, egy másik anyag biztosan redukálódik” (2006: 248).

Szerkezeti ábrája a következőképpen ábrázolható:

A szintaktikai viszony (kapcsolatos mellérendelés) miatt az első mondat tagmondatai összekapcsolódnak. A második szövegmondat az első tagmondat rémáját viszi tovább (*oxidáció – oxidáló anyag*), míg a harmadik mondat az első mondat második tagmondatának rémájával egyezik meg (*redukció – redukáló anyag*). A negyedik mondat topikja a második és a harmadik mondat témáját foglalja magában (*két folyamat*), és ezáltal az első mondat két topikjához is köthető. A negyedik mondatban található réma többfelé ágazik, mely szintaktikailag is jelölve van (*miközben az egyik..., egy másik...*).

Ezt a téma–réma szerkezetet erősíti a mondattani elemzés is, amely a következő:

$$(Hv - T) + (Hv - T) \setminus \dot{A} \\ (jmi_1 \setminus Hh) - A \setminus \dot{A} \\ (jmi_1 \setminus A) - T - \dot{A} \\ (jme_1 \setminus A) - Hmód - \dot{A} - Hv \leftarrow [(Hi - (jkij_1 \setminus A) - \dot{A}) + (jmi_1 \setminus A - Hm - \dot{A})]$$

Az első mondat két tagmondatának kezdő pozíciójában az ige (*nevezzük*) kötelező vonzatai (*oxidációnak – redukciónak*) szerepelnek. A második és a harmadik szövegmondat elemzései kiegészítik egymást. Az utolsó összetett mondat mondattani elemzése pedig megerősíti a többfelé ágazó réma esetét. Ugyanis három predikatív szerkezet különül el az elemzésben, az első és az utána következők között pedig egy szintaktikailag jelöletlen magyarázó viszony áll fenn.

4. Szövegek önálló átdolgozása

Ahogy a vizsgálati anyagból kiderült, a szövegek megfogalmazása némely esetben igen bonyolult. B. Fejes Katalin A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői című könyvében (2002: 10) arra a megállapításra hivatkozik, amelyet az Országos Közoktatási Intézet kutatói tettek a felnőtt-írásbeliség vizsgálata során: „A folyamatos képzés és önképzés lehetősége ... néha már azon bukik, hogy a tankönyvet a kicsit gyengébb képességű tanulók meg sem értik, s éppen az iskolázás termeli meg az iskolától és a további tanulástól elforduló szemléletet, majd a társadalmi leszakadás által veszélyeztetett társadalmi helyzetet” (Vári 2001). Az elemzett szövegek után azonban megállapíthatom, hogy némely tankönyvi szöveg mondatainak összefüggését nemhogy a jobb képességű gyerek, de még azon nyelvész sem érti meg, aki szemantikai-logikai összefüggésében kutatja azokat. Ezen okokból kifolyólag írtam át a legproblémásabb tankönyvi szövegeket úgy, hogy szerkezetük összefüggései egyértelművé váljanak.

Az első szövegrészlet a Nemzeti Tankönyvkiadó által jegyzett Kecskés Andrásné, Rozgonyi Jánosné és Kiss Zsuzsanna nevéhez fűződő Kémia 8. című tankönyvben olvasható: „A fémek jellegzetes tulajdonságai szerkezetükkel magyarázhatók. A fémek fémkristályt, fémrácsot alkotnak. A fémrácsban a fématomok külső elektronjai közös elektronfelhőt alkotnak, és a fématomok között viszonylag szabadon mozognak” (1998: 94).

Az átirrt változat a következőképpen hangzik: „A fémek jellegzetes tulajdonságai szerkezetükkel magyarázhatók. A fémek különböző fémrácsokból fémkristályokat alkotnak. A fémrácsban a fématomok külső elektronjai közös elektronfelhőt alkotnak, és ezek az elektronok a fématomok között viszonylag szabadon mozognak.” Ebben az átirásban egy nagyon problémás részt fogalmaztam át, amely a könyvet olvasó gyermekek számára igen megtévesztő. Ez a fémkristály és a fémrács kapcsolata. A hibás definícióértelmezés elkerülése miatt a két fogalmat a ragozással különítettem el. Ezzel is kifejezve, hogy ez nem egy fogalomnak a szinonimája, hanem két különböző dolgot jelöl.

A következő szövegrészlet a Villányi Attila által megfogalmazott Műszaki Kiadó tankönyvében található: „Oxidációnak az elektronleadást, redukciónak az elektronfelvételt nevezzük. Az oxidáló anyagról elektron szakad le. A redukáló anyag elektront vesz fel. A két folyamat szorosan összefügg egymással: miközben az egyik anyag oxidálódik, egy másik anyag biztosan redukálódik” (2006: 248). Világosabb, érthetőbb megfogalmazással ez a következőképpen néz ki: „Oxidációnak az elektronleadást nevezzük, vagyis azt, amikor az oxidáló anyagról elektron szakad le. Ezzel szemben redukciónak az elektronfelvételt nevezzük, mivel ekkor a redukáló anyag elektront vesz fel. Ez a két folyamat szorosan összefügg egymással: miközben az egyik anyag oxidá-

lódik, a másik biztosan redukálódni fog.” Ebben az átírásban az első három mondat átfogalmazását tartom célszerűnek, mivel ezáltal pontosabb és világosabb képet kapunk arról, hogy mi is történik az oxidáció és a redukció során az anyagokkal.

A harmadik szövegrészlet szintén a Villányi Attila Kémia II. Szervetlen kémia című tankönyvéből való: „A fémek kis elektronegativitású elemek. Kristályukban a rácspontokon lévő fématomok vegyértékelektronjai vagy azok közül egyesek kiszabadulnak a teljes kristályrácsra. Az így létrejövő ún. delokalizált elektronok felhőként borítják be a rácspontokon lévő pozitív töltésű fémionokat. Az ilyen rácsot fémrácsnak, a rácsot összetartó, delokalizált elektronok alkotta elsőrendű kötést fémek kötésnek nevezzük” (2006: 225). Ez pontosítva: „A fémek kis elektronegativitású elemek. A fémek kristályában a rácspontokon lévő fématomok vegyértékelektronjai vagy azok közül egyesek kiszabadulnak a teljes kristályrácsra. A kiszabadulás által létrejövő ún. delokalizált elektronok felhőként borítják be a rácspontokon lévő pozitív töltésű fémionokat. A delokalizált elektronok hatására létrejövő rácsot fémrácsnak, a rácsot összetartó, delokalizált elektronok alkotta elsőrendű kötést fémek kötésnek nevezzük.” Az átirított változatban az utaló elemek pontos feltöltésére törekszem, hiszen minden mondatból kiemelttem, és megismételtem azokat az elemeket, amelyekre az utalások pontosan vonatkoznak. Így a gyerekek nem fognak téves következtetéseket levonni az utalószavak mihez/hova tartozása folyamán.

A Műszaki Kiadó tankönyvének részlete a következőképpen van megfogalmazva: „A világegyetemben fellelhető anyagi rendszereket két nagy csoportba sorolhatjuk. A kémiaiilag tiszta anyagok kémiai szempontból egyfélék, azaz egyféle elemből vagy vegyületből állnak. A többféle elemet, illetve vegyületet tartalmazó anyagi rendszerek a keverékek” (2006: 14). Az én átírásom a következő: „A világegyetemben fellelhető anyagi rendszereket két nagy csoportba soroljuk. Az egyik ilyen csoport az egykomponensű rendszer, míg a másik a több komponensből álló anyagi rendszer. Az első csoportba a kémiai szempontból egyféle ún. kémiaiilag tiszta anyagok tartoznak, amelyek egyféle elemből vagy vegyületből állnak. A többkomponensű rendszerbe ezzel szemben a többféle elemet vagy vegyületet tartalmazó ún. keverékek sorolhatók.” Az én átírásomban a legnagyobb hangsúlyt a két anyagi rendszer pontos elkülönítésére helyeztem. Ennek a két rendszernek a megnevezése után fejtettem ki, hogy mi is tartozik bele az egyik típusba, és mi a másik típusba. Ezáltal egy könnyebben értelmezhető, szerkezetileg világosabban áttekinthető szöveget kapunk.

5. Összegzés

Elemzéseim után megállapíthatom, hogy a kémiatankönyvek szövegszerkesztési módja nehezen érthető, mivel egyrészt a daneši ötféle típus kombinált változata jelenik meg bennük, másrészt a szövegrészletekben szintaktikai pontatlanságok fedezhetőek fel. A kémiában nem jártas személyeknél a szövegszerkesztés körülményessége hibás definícióértelmezéseket és megértésbeli problémákat eredményez. Ahogyan tanulmányomból látszik, a tankönyvekben fellelhetőek bizonyos típushibák. Az egyik ilyen a szintaktikai jelöltségéből fakadó fogalmi zavarok. Ezek a szintaktikai pontatlanságok sokszor egy-egy fogalom félreértéséhez vezetnek, illetve egy-egy tagmondat logi-

kai összekapcsolásánál is nehézséget jelent az expliciten ki nem fejtett, ki nem tett nyelvi elem megtalálása. Egy másik típushiba az utaló elemek „feltöltetlenségéből” ered. A gyermekek szövegértését ugyanis megnehezíti az, hogy gyakran ezek az elemek egy egész tagmondatra, egy korábbi mondatra utalnak vissza.

A kutatási kérdésem a következő volt: a kémiotankönyvek milyen mondattani sajátosságokat hordoznak magukban, és ezek mennyire befolyásolják a tankönyvi szövegek megértését. A kémiotankönyvek szerzőinél fontos szempont, hogy minél nagyobb tudásanyagot foglaljon magában egy-egy témakör. Azonban ennek átadásában azt az elvet felejtették el néhányan, hogy nem minden egyértelmű a nem szakavatott emberek számára. Az érthetőség fontosságát B. Fejes Katalin (2002: 130) gondolatai is igazolják „minden új fogalom kialakításához csupán olyan fogalmat használhatunk, amelyet a tanulók már ismernek. Az új fogalmat tehát már ismert fogalmakkal járjuk körül, hogy az új fogalomhoz pontos jelentést tudjon kapcsolni a tanuló”. Befejezésül Deme László (1979) gondolatait idézném az olyan kijelentő típusú szövegekről, amelyeket a tanulmányomban én is elemeztem. „Milyen is a jó szöveg? Egységes egész, de részegységekből – mondatokból – áll. (...) Ám a mondatoknak a szöveg nem pusztá összege, hanem megszerkesztett együttese. A részegységek – a mondatok – önmagukban is mind önállóak és zártak, belsőleg maguk is megszerkesztettek. De ami elég ahhoz, hogy a mondat mondat legyen, az még nem teszi a szöveget szöveggé. A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz a szöveg szöveg. A beszerkesztettséget az önálló mondatok egymáshoz kapcsolódása biztosítja. Ez a dolog szerkezeti oldala.”

HIVATKOZÁSOK

- B. Fejes Katalin 2002: *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Daneš, Fratišek 1982: A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez, in Penavin Olga – Thomka Beáta szerk.: *Tanulmányok 15, Szövegelmélet*, Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 45–50.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- Deme László 1974: Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik, in Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk.: *Jelentéstan és stilisztika*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 83, 114–8.
- Deme László 1979: A szöveg alaptermeszeteről, http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/eforras/tananyag/nyelveszet/a_szoveg_alaptermeszeterol.pdf (2013. július 19.)
- Elekfi László 1986: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, *Nyelvtudományi Közlemények* 66, 331–70.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 116.

- Hunt, Kellogg W. 1964: *Differences in grammatical structures written at three grade levels*, Florida State University.
- Mathesius, Vilém 1975: *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis*, http://books.google.hu/books?id=ZdbLSkaPMJwC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2013. július 19.)
- Newson, Mark 2006: *Basic English syntax with exercises*, <http://mek.niif.hu/05400/05476/05476.pdf> (2012. december 11.)
- Pléh Csaba 1998: *A mondatmegértés a magyar nyelvben*, Budapest, Osiris.
- Szikszainé Nagy Irma 2006: *Leíró magyar szövegtan*, Budapest, Osiris, 216–27.
- Vári Péter 2001: *Felnőtt írásbeliség-vizsgálat*, <http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/2001/5/t2001-5.pdf> (2013. július 19.)

FELHASZNÁLT KORPUSZ

- Dr. Siposné Dr. Kedves Éva – Péntek Lászlóné – Horváth Balázs 2004: *Kémia 8*, Szeged, Mozaik.
- Kecskés Andrásné – Rozgonyi Jánosné – Kiss Zsuzsanna 1998: *Kémia 8*, Budapest, Nemzeti.
- KIR-honlapja: <http://href.hu/x/j0dx> (2013. június 11.)
- Maróthy Miklósné 1994: *Kémia*, Piliscsaba, Konsept.
- Villányi Attila 2006: *Kémia II. Szervetlen kémia*, Budapest, Műszaki.

THE SENTENCE CONSTRUCTION CHARACTERISTICS OF CHEMISTRY COURSEBOOKS

FLÓRA KONDACS

In my research I investigate the sentence construction characteristics of chemistry coursebooks written for 7th and 8th graders with the help of actual sentence parsing and of traditional sentence analysis.

The structure of the paper is organized in the following way. First I introduce actual parsing, and then I detail the recognition techniques and sequencing of ‘theme’ and ‘rheme’. This section is followed by the presentation of thematic progression through examples. Next comes the analysis, comparison and – in a few problematic cases – proposed text modification of the coursebooks I chose. Then I present two female chemistry teachers’ opinion about the texts in question. Their evaluations are important because it is they who see whether a text is usable in class and, possibly, for autonomous learning as well. Finally, I draw the conclusions and provide solutions to the problems that surfaced.

The research question was the following: What are the syntactic characteristics of Chemistry coursebooks and to what extent do these characteristics influence the comprehension of coursebook texts?

In the analysis I used extracts from four coursebooks, namely books published by Nemzeti Tankönyvkiadó, Mozaik Tankönyvkiadó, Konsept Kiadó and Műszaki Kiadó. I advanced from the easiest definitions (e.g. element) to the more complicated ones (oxydation and reduction of metals).

It appears that even finding the theme and the rheme is often problematic, let alone the coherent theme-rheme construction of extracts. In these cases I applied syntactic analyses for a more accurate determination, but I many times had difficulty in the comprehension already at phrase-level due to the inaccurate formulation of sentences.

As a conclusion, it can be stated that the sentence construction characteristics of Chemistry textbooks are abstruse, since it is not only the five types of Daneši that is present in there, but also their mixed, originally not listed versions. The circumstantiality of sentences triggers inhibited comprehension to non-experts in Chemistry.

As a solution I propose the reformulation of problematic extracts so that learners absent from class be able to process the course material on their own. Furthermore, I suggest video attachment of complicated experiments and the publication of workbooks which measure learners' reading comprehension. This can also give publishers feedback on their texts.

A MORDVIN LEXIKOGRÁFIA ÉVSZÁZADAI

MATICSÁK SÁNDOR

Az első mordvin szójegyzék 1692-ben jelent meg, a legfrissebb szótár 2012-ben látott napvilágot. E három évszázad alatt nyelvrokonaink lexikográfiája a tucatnyi szót tartalmazó kézíratos listától a negyvenezer címszavas, modern szótárig jutott el. Az orosz/finn/magyar/német/holland kétnyelvű szótárak mellett etimológiai és értelmező szótárak, valamint különféle szakszótárak készültek a frazeológiai szótártól a számítástechnikai szakszókincset bemutató listán át a botanikai szójegyzékig. Írásomban ezeket az anyagokat mutatom be, összesen 105 szótárt sikerült fellelnem. A kétnyelvű szótárak elemzését külön szempontrendszer alapján, a dolgozat második részében adom közre.

1. A hősikor

A mordvin lexikográfia közel három évszázados történetében három termékeny korszakot lehet elkülöníteni. A „hősikor” termését Nicolaes Witsen 1692-es, 324 szócikket tartalmazó holland–mordvin szójegyzéke nyitja, amely az orosz birodalom népeiről gyűjtött néprajzi és nyelvi információkat közreadó Noord en oost Tartarje című, Amszterdamban megjelent művének második részében található (a szójegyzéket német nyelven Mikola Tibor adta közre 1975-ben, ennek ismertetését l. Bartens 1978: 414–416; a szólista részletes elemzését l. Feoktyisztov 1963: 3–11; 1971: 13; 1976: 10–15; Maticsák 2012a: 39–56; vö. továbbá Zsirai 1994: 483–488).

A XVIII. század tudomány iránt fogékony cárjai, I. Péter és II. Katalin fontos feladatuknak tartották a birodalom feltérképezését, a természet világának leírását, az ott élő népekről szóló történeti, néprajzi és nyelvi információk összegyűjtését. Ebben a munkában központi szerepet töltött be az 1725-ben létrejött Akadémia. Az expedíciók egy része a mordvinoktól is gyűjtött nyelvi anyagokat.

Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685–1735) egytől tízig jegyezte fel a mordvin számneveket, ezt Specimen der Zahlen und Sprache Einiger Orientalischen und Siberischen Völker című, kézíratos anyagában örököltette meg (Feoktyisztov 1971: 14–15; 1976: 15–16). A poltavai csata után hadifogságba került svéd Philipp Johann von Strahlenbergnek (1676–1747) a finnugrisztikában jól ismert, 1730-ban kiadott Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia című művében 28 mordvin szó szerepel, javarészt az erza dialektusból (Feoktyisztov 1963: 11–12; 1971: 13–14; 1976: 16–18). Az ún. második kamcsatkai expedíció egyik szárazföldi részlege a Volga-vidéki és a szibériai népektől gyűjtött anyagokat. Ennek a csoportnak a tagja volt 1733 és 1738 között Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), aki jelentős nyelvi és néprajzi anyagát 1743-ban foglalta könyv formába (de csak 1791-ben látott napvilágot nyomtatásban) Описание живущих в Казанской губернии языческих народов címmel. Ennek második része egy cirill betűs, nyolcnyelvű szótár, amelyben 313 mordvin (főként erza)

szó is felbukkan (Feoktyisztoz 1963: 12–22; 1971: 16–17; 1976: 85–88; Maticsák 2012a: 21–22).

Müller munkáját Johann Eberhard Fischer (1697–1771) folytatta, aki 1739 és 1747 közötti gyűjtőtevékenységének eredményét, a finnugor népek leírását *Sibirische Geschichte* néven adta ki (németül 1768-ban, oroszul 1774-ben). Ebben, más finnugor nyelvek lexémái mellett, 25 mordvin szó kapott helyet, míg *Quaestiones Petropolitanae* c. cikkgyűjteményében (1770) 23 mordvin lexéma található. Fischer kéziratos szótára, a *Vocabularium Sibiricum* (1747), több mint 50 nyelvből és nyelvjárásból tartalmaz szóanyagot, nyelvenként mintegy 300 szót; összességében több mint 12 ezer szó fordul elő benne, ebből a mordvin anyag 277 tételnyi (Feoktyisztoz 1963: 22–23; 1968: 86–88; 1971: 17–18; 1976: 19–21; Gulya 1983).

A tudományos expedíciók a felvilágosult uralkodónő, II. Katalin idején is folytatódtak. A gyűjtőmunka egyik fő alakja Peter Simon Pallas (1741–1811), aki az ún. orenburgi expedíció vezetőjeként tevékenykedett. Nyelvtudományi munkásságának kiemelkedő eredménye a *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий* (1786–87), amelyben 200 (51 európai és 149 ázsiai) nyelven adja meg 285 tárgy, fogalom nevét. A kétszáz között találjuk 61. nyelvként a mordvint, 62.-ként a moksát, tehát mordvin néven az erza nyelvjárás szerepel (Feoktyisztoz 1963: 31–33; 1971: 19–22; 1975: 117–125; 1976: 43–50, 89–93; Maticsák 2012a: 21–22). Pallas munkája során sok segítséget kapott a kollégáitól, elsősorban a Nyizsnyij Novgorod-i akadémiai gimnázium inspektorától, L. I. Backmeistertől, aki *Речи для перевода на мордовской языкъ* címmel állított össze anyagot, illetve a Nyizsnyij Novgorod-i kormányzótól, Johann Rehbindertől, aki erza és moksá szójegyzéket is küldött Pallasnak (Feoktyisztoz 1968: 25–29, 79).

Az „expedíciós szótárakon” kívül számos egyéb mordvin (vagy mordvint is tartalmazó) szójegyzék született ebben az évszázadban (ezekről A. P. Feoktyisztoz adott hírt levéltári kutatásai eredményeként 1968-ban megjelent könyvében). A kéziratos szójegyzékek közül megemlítenéd egy rövid, húsz mordvin szót tartalmazó, latin betűs lista (*Сходство венгерского с остяцким и вогульским, с пермским и зырянским; и с татарскими языками*), valószínűleg a XVIII. sz. első feléből, amelyben magyar, hanti, manysi, komi és tatár megfelelők vannak, latin fordításaikkal (Feoktyisztoz 1968: 86).

A neves orosz történész és földrajztudós, V. Ny. Tatyiscsev (1686–1750) nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozott: tervei között szerepelt egy nagyszabású szótár összeállítása, amely Oroszország minden nyelvét magában foglalta volna. Ennek a műnek az „előfutára” az a mintegy 500 szavas kézirat, amely csuvas, mari és mordvin anyagot tartalmaz, orosz címszavakkal (Feoktyisztoz 1968: 83; 1971: 15–16).

A XVIII. század második felében készült még két rövidebb, kéziratos szójegyzék. Az egyik egy bizonyos Mendier Bekdorin munkája, melyben 357 orosz címszó kapott helyet, mari, csuvas és erza fordítással (*Список русских слов с переводом на черемисский, чувашский, мордовский языки*), a másik egy 84 szavas erza-mordvin-német szójegyzék (*Mordwinische Sprachproben*), melynek erza anyaga cirill betűvel van közreadva (Feoktyisztoz 1968: 79, 83). Mintegy 2000 szót tartalmaz az a kéziratos

orosz–erza-mordvin szójegyzék, amely a Слова, взятые из разговоров для перевода на мордовской языкъ. Валтъ саизъ кортамста путумкъ ярзя кель ланкъс címet viseli. A szólistát a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium diákja, Grigorij Szimilejszkij készítette. Ennél is nagyobb terjedelmű a mintegy 2500 szót tartalmazó orosz–erza szójegyzék (Словарь языка мордовского) a XVIII. sz. végéről. Szerzője ismeretlen (Feoktyisztov 1968: 47–52, 56–58).

A korabeli mordvin lexikográfia csúcsteljesítménye Damaszkín püspök (1737–1795) soknyelvű szótára, a Словарь языков разных народов. II. Katalin cárnő Damaszkint kérte fel arra, hogy állítson össze szótárt a Nyizsnyij Novgorod-i püspökség népei által beszélt nyelvekről. A püspök 1785-ben elkészítette igen vaskos, kétkötetes szótárát. A mű első kötete orosz–tatár–csuvas–erza-mordvin szótár 1038 oldalon, a második rész pedig orosz–mari szójegyzék 746 oldalon. Az anyag nagyon sokáig kéziratban maradt, két példány ismeretes, az egyiket Nyizsnyij Novgorodban, a másikat Pétervárott őrzik. A szótár mordvin részét A. P. Feoktyisztov 1971-ben rendezte sajtó alá. A szótárban mintegy 11 000 szócikk szerepel, közülük kb. 150-nek nincs mordvin megfelelője. Damaszkín szólistája a legterjedelmesebb XVIII. századi mordvin nyelvemlék (Feoktyisztov 1968: 58–77; 1971: 22–25). A szótárban rengeteg lexikai innováció található. Ez természetes is, hiszen az orosz hódítás utáni közigazgatás kiépítése, a keresztény vallás felvétele, az új életmód elterjedése miatt a mordvinoknak nagyon sok új fogalommal kellett megismerkedniük, s ezekre neveket kellett találni. Damaszkín számos új szót alkotott, sajnos azonban fantáziadús nyelvi leleményeinek csak egy kis része él a mai napig a mordvin közszókincsben. (Részletesebben l. Maticsák 2012a: 155–193.)

2. A XIX. század vége – a XX. század eleje

A XIX. században a lexikográfiai munkák lendülete megtört, a hangsúly a bibliafordítások és egyéb vallási szövegek kiadására került. A több évtizedes szünet utáni első (moksza) szótárt a tambovi szeminárium professzora, Pavel Ornatov készítette 1841-ben (Словарь русско–мордовского наречия мордвы-мокши). Ez a mű kéziratban maradt, az akadémia pétervári könyvtárában őrzik. A szótár anyaga főként a moksza nyelvjárások nyugati csoportjából származik (Feoktyisztov 1983: 255–257).

Ezután két nyelvtani leíráshoz csatolt „melléklet” jelent meg: az egyik a finn August Ahlqvist (Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis) 1861-ből, ezt az ész F. J. Wiedemann 1865-ös munkája követte (Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch) (Feoktyisztov 1976: 93–97; 1983: 259–261; Keresztes 1987: 20–21; 1990: 10–11).

Ahlqvist 1857-ben gyűjtött Krasznoszlobodszk, Tyemnyikov és Szpasszk környékén. Moksza–német szójegyzéke kb. ezer, német–moksza anyaga mintegy 900 címszót tartalmaz. Az igéket egyes szám első személyű alakban adja meg. Fontos újítása, hogy etimológiai információkat is fűz az egyes szócikkekhez. Sok ősi eredetű szónak jelöli a finn megfelelőjét (pl. *äi* ~ *jää* 'jég', *käl* ~ *kieli* 'nyelv', *kou* ~ *kuu* 'hó(nap)', *med* ~ *mesi* 'méz', *moda* 'föld' ~ *muta* 'iszap', *nal* ~ *nuoli* 'nyíl', *ozadan* ~ *istun* 'ülök',

soks ~ syksy 'ősz', *šeyer ~ hiiri* 'egér' stb.). Az orosz jövevényszavak esetében is jelöli az átható nyelvet.

Wiedemann 1854–55-ben a tallinni helyőrség mordvin katonáitól gyűjtött erza anyaga több alnyelvjárásból származik, emellett írásos forrásokat is feldolgozott. A szótár mintegy 3500 címszót tartalmaz, s mind a mordvin címszavak, mind a német jelentések megadásakor Wiedemann sok esetben több szinonimát is felsorol. Hátránya, hogy nagyon sok orosz jövevényszó szerepel benne (ezeket a szerző csillaggal jelöli): például az 56 g- kezdetű szóból mindössze négy nem orosz, a z- esetében ez az arány 52/2. Wiedemann az igéket infinitívusi alakban adja meg, s gyakran egy címszó alá vonja össze a képzős alakokat (pl. *lazzoms* 'hasít, vág', *lazzotodoms*, *lazznovoms*). Sok címszó alatt összetételeket, szintagmákat, állandósult szókapcsolatokat is feltüntet.

Reguly Antal 1843 és 1846 között járt a mordvinoknál, gyűjtését (meséket és dalokat) és szolistáját – Ahlqvist és Wiedemann anyagával kiegészítve – 1866-ban publikálta Budenz József a Nyelvtudományi Közlemények 5. számában. A terjedelmes, 86 oldalas szójegyzék moksa címszavai után állnak az erza alakok (az igéket, tőteni megfontolások alapján, Budenz is egyes szám első személyben adja meg). Orosz eredetű szavakat nem vesz fel a szójegyzékbe.

A mordvinisztika talán legkiemelkedőbb alakja Heikki Paasonen, aki háromszor járt gyűjtőúton a mordvinoknál: 1889 februárjától a következő év februárjáig, majd 1890 nyarán, aztán hosszabb szünet után visszatérve 1901–1902-ben kilenc hónapnyi időt töltött terepen, óriási területet járva be. Paasonen mordvin munkássága finnugor berkekben közismert, mordvin hangtana, a tatár jövevényszavakról frott tanulmánya a mai napig helytálló (Keresztes 1990: 10–11).

Sokáig nélkülözhetetlen alapmű volt az 1909-ben (második kiadás: 1953) megjelentetett kresztomátiája, a *Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß*, amelynek szójegyzéke 1293 szót tartalmaz. Ez a szolista nem pusztán erza és moksa szavak gyűjteménye, hanem az első mordvin etimológiai szótárkezdemény, Paasonen ugyanis számos esetben jelöli a szó eredetét. A finnugor nyelvek közül elsősorban a finnt és a magyart hívja segítségül (pl. *E kavksö*, *M kaffsã* ~ fi. *kahdeksan* 'nyolc'; *E koto*, *M kotã* ~ fi. *kuusi*, m. *hat*; *E komš*, *M komš* ~ m. *húsz*). A listában jónéhány jövevényszó is szerepel, pl. *kardas* 'udvar' < litv. *gardas*, *nožnišã* 'kés' < or. *ножничы*, *tšeber* 'szép' < tat. *čibär*. Paasonen kiemelkedő képességeit mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy etimológiáinak túlnyomó többsége száz év távlatából is megállja a helyét.

A *Mordwinische Volksdichtung* címet viselő nyelvjárási anyagát 1938 és 1981 között, nyolc kötetbe rendezve adta ki Ravila, Kahla és Heikkilä. Paasonen szótári anyaga sokáig kéziratban állt, de végül Kaino Heikkilä és Martti Kahla több évtizedes szerkesztőmunkája eredményeként 1990 és 1996 között napvilágot látott. A négykötetes szótár a mordvinnal foglalkozó szakemberek megkerülhetetlen alapműve (l. a 4.2. pontban).

Ebben az időszakban Oroszországban is született néhány szótár. Időben az első egy mintegy tízezer szavas moksa szótár (*Словарь русско–мордовский мокшанского наречия*). Ez kéziratban maradt (a pétervári könyvtárban őrzik), szerzője ismeretlen. A

mű valamikor a XIX. század közepén készülhetett (korára elsősorban a Ё graféma használata utal). Azon a nyelvjáráson alapul, melynek talaján létrejött később az irodalmi nyelv (Feoktyisztov 1983: 257–258).

1892-ben jelent meg Kazanyban egy orosz tankönyv moksa-mordvinok számára (Первоначальный учебник русского языка для мордвы-мокши), s ugyanebben az évben látott napvilágot ennek erza „párja” is (Первоначальный учебник русского языка для мордвы-эрзи). E tankönyvek szótári részében több mint két-kétezer orosz–mordvin szömegfelelés fordul elő. Feoktyisztov a szótár értékelése során (1983: 260–261) méltatja a nyelvészeti szakszókincs megteremtésének első lépéseit (olyan szavak, kifejezések szerepelnek a moksa anyagban, mint pl. *сай пинксь* ’jövő idő’, *тяниень пинксь* ’jelen idő’ stb.).

A század legvégén látott napvilágot N. Gavrilov műve (Русско–мордовский словарь, 1899). Ez a Penzában megjelent mű főként moksa anyagot tartalmaz. A szerző etimológai megjegyzéseket is fűzött szóanyagához, s művét elsősorban a mordvin iskolák tanulóinak szánta. Nyelvészetiileg fontos adalék, hogy az orosz jövevényszavak moksa kiejtés szerint vannak lejegyezve (Feoktyisztov 1983: 261–262).

A Словарь сухокарбулакского говора эрзянского наречия мордовского языка, R. F. Ucsajev és A. A. Sahmatov műve, a XX. század első évtizedéből, 1908-ból származik. Ez is csak kéziratos formában maradt fenn, a pétervári könyvtárban őrzik. Az anyagot Ucsajev gyűjtötte és cédulázta, a munkáját Sahmatov akadémikus irányította. A Szaratov környékén beszélt szuhokarbulak nyelvjárás szótára mintegy 10 000 szócikket tartalmaz, benne rengeteg orosz jövevényelemmel (a szóanyag mintegy egyharmada sorolható ide), és sok, az orosz munkásmozgalmat idéző ideologikus elemmel. Érdekessége, hogy a szerzők a címszavak után az adott szó használatát bemutató példaanyagokat tesznek közzé (a példák mennyisége kettő és négy között mozog), igaz, fordítás nélkül (Feoktyisztov 1976: 97–101; 1983: 262–266).

3. A XX. század szótárai

3.1. Kétnyelvű szótárak mordvinföldi szerzőktől

Az 1917 utáni világ átalakulása felszínre hozta az irodalmi nyelv megteremtésének igényét, egyre több irodalmi alkotás, tankönyv és újság jelent meg, s a szótárak kiadása sem váratott sokáig magára. A modern mordvin lexikográfia terén az első lépéseket A. P. Rjabov, M. Je. Jevszevjev és I. G. Cserapkin tette. Rjabov 1930-ban Moszkvában adott ki egy háromezer szavas erza–orosz szótárt (Эрзянь–рузонь валкске. Эрзянско–русский словарь). A szótár nemcsak szópárokat tartalmaz, hanem a szerző sokszor magyarázza is a címszavakat (pl. *Якстере Теуте* ’Красная Звезда. Центральн. орган морд. секция ЦК ВКП (б). На эрзянск. наречии. Адрес редакции: Москва, Никольская, 10.’ [Vörös csillag. A kommunista (bolsevik) párt mordvin szekciójának központi sajtóorgana. Erza nyelvjárásban. A szerkesztőség címe: Moszkva, ...]. A következő évben, 1931-ben látott napvilágot Rjabov újabb, orosz–erza szótára, a Рузонь–эрзянь валкс. Русско–эрзянский словарь. Ennek szóállománya már nyolcezer tételre rúgott. Ebben már jócskán szerepeltek ideologikus töltetű szavak. Rjabov nagy erénye viszont, hogy igyekezett sok neologizmust beépíteni művébe (pl.

автомат 'automata' ~ *ломаньтеме робутыця машина* 'ember nélkül működő gép', *вулкан* 'tűzhányó' ~ *тол пандо* 'tűz hegy', *орфография* 'helyesírás' ~ *сёрмадума кой* 'írás szokás' stb.). A szótárak szóanyaga elsősorban az erza ardatovi dialektusán alapul (Feoktyiszov 1983: 268–270).

Jevszevjevnek 1931-ben jelent meg a Rjabovével megegyező című erza–orosz szótára (*Эрзянь-рузонь валкс*). Pontosabban csak annak 226 lapos első kötete, mivel szerzője csak a K betűig jutott el. Jevszevjev korának legnagyobb mordvin nyelvész volt, aki rengeteg anyagot gyűjtött (közel négyszáz mordvinok lakta faluban járt), s ez az óriási tudás tükröződik ebben a művében is. A mintegy két és fél ezer szavas szótárát ma talán nyelvjárási szótárnak hívhatnánk: címszóul az egykori ardatovi járás központi részén adatolt szavak szolgálnak, ezt követik a különböző dialektusok fonetikai variánsai. A képzett és összetett szavak szóbokrokban vannak megadva. Jevszevjev a néprajzi ismereteit igyekezett beépíteni a szótárba: nagyon sok folklórelem, a népszokások, a falusi életmód leírása szerepel benne (Feoktyiszov 1983: 287–288).

Cserapkin nyelvtani összefoglalóval (fonetikával, morfológiával és szintaxisal foglalkozó fejezetekkel) „dúsított”, kilencezer címszavas moksa szótára (*Мокша-мордовско-русский словарь с грамматическим справочником*) 1933-ban jelent meg. A szótár, a korszellemnek megfelelően, hemzseg a „szovjet típusú” szavaktól a falusi tanácstól (*велень совет*) kezdve a pártbizottságon (*парткомс*) át a Vöröshadseregig (*якстерь армия*). Rjabov szótárához hasonlóan itt is sok a magyarázó jellegű szócikk. Szórványosan neologizmusok is felbukkannak pl. *лем вал* 'főnév' (szó szerint: név szó), *лувомань вал* 'számnév' (számolási szó) (Feoktyiszov 1983: 271–281).

1941-ben jelent meg Potapkin, Imjarekov, Babina és Kenyajev szerkesztésében egy terjedelmesebb, 336 lapos, húszezer címszót tartalmazó orosz–moksa szótár (*Русско-мокшанский словарь*). Ezeket a világháború után, a mordvin szótárírás fellendülése idején négy szótár követte. 1948-ban látott napvilágot az orosz–erza szótár (*Русско-эрзянский словарь*) Koljagyonkov és Cipanov szerkesztésében, Szulgyin és Taraszov közreműködésével. Egy évre rá jelent meg párja, az erza–orosz szótár (*Эрзянско-русский словарь*, 1949), összeállítója Koljagyonkov és Cipanov, szerkesztője Bubrih. Ugyanabban az esztendőben készült el a moksa–orosz szótár (*Мокшанско-русский словарь*), szerkesztője ennek is Bubrih volt, összeállítója Potapkin és Imjarekov. S végül 1951-ben került ki a nyomdából az orosz–moksa szótár (*Русско-мокшанский словарь*), ezt is Potapkin és Imjarekov készítette, Merkuskin szerkesztésével. Ez utóbbi mű az 1941-es moksa–orosz szótár átdolgozott, kétszeresére bővített változata volt. Ezek a szótárak hosszú időn át, majdnem az ezredfordulóig szolgálták a mordvin nyelvészek, ill. a mordvinul tanulók igényeit. Szóanyaguk változó terjedelmű (a fentebbi sorrendben: 25, 15, 17 és 40 ezer szó), rengeteg orosz jövevénnyel: az új élet ideologikus szókincsével, valamint a mindennapi életben megjelent új fogalmak, tárgyak megnevezésével. E szótárakban, ha csak kis mértékben is, de frazémák, szólások is helyet kaptak.

Imjarekov ebben az időszakban két, iskolásoknak szóló szótárt is megjelentetett (az első társszerzőkkel): *Русско-мокшанский словарь для начальной школы*, 1943 és *Мокшанско-русский словарь для начальной школы*, 1953. Mindkét szótár rövid

terjedelmű, 127, ill. 126 lapos, kötetenként mintegy 6000 címszót tartalmaznak, kevés példaanyaggal.

3.2. Finn és magyar szerzők szótárai, szójegyzékei

1959-ben jelentette meg a neves finn nyelvész, Paavo Ravila egy Volgán-túli erza településen, Malij Tolkajban végzett gyűjtését (Ersä-mordwinisches Wörterverzeichnis aus Malij Tolkaj). Magyarországon elsőként Juhász Jenő állított össze tudományos igénnyel moksa-mordvin szótárt. Juhász 1926-ban kezdett hozzá a moksa nyelvjárás anyagának gyűjtéséhez, tankönyvekből, újságokból, irodalmi szövegekből. A gyűjtőmunkát 1942-ben egy finnországi hadifogolytáborban folytatta, ahol négy moksa származású hadifogollyal dolgozott. 1960-ban bekövetkezett halála miatt a szerkesztési feladatokat Erdélyi István vette át, s végül a következő évben látott napvilágot a mű (Moksa-mordvin szójegyzék, 1961). A 183 oldalas szótár négy moksa nyelvjárás szóanyagát tartalmazza. Használata nyelvészeti felkészültséget igényel, átírása bonyolult. A szótárhasználó munkáját magyar nyelvű mutató könnyíti meg. Viszonylag kis szóanyaga, használati nehézsége és a moksának a magyarországi oktatásban betöltött csekélyebb szerepe miatt ez a szótár nem vált igazán népszerűvé.

Juhász művét egy rövidebb erza anyag követte Erdődi József és Zaicz Gábor szerkesztésében (Erza-mordvin szójegyzék, 1974). Ez a 106 lapos, kb. 1300 szót tartalmazó szólista – amely voltaképpen Erdődi 1968-as kresztomátiájához készült – a mordvin alapszókincset öleli fel. Az egyes címszavak után a szerzők, szóbokrokba rendezve, bőségesen adnak képzett és összetett alakokat is. A szótár szerkezete könnyen áttekinthető, átírása egyszerű, emiatt az egyetemi oktatásban sokáig, a kilencvenes évekig hasznos szerepet töltött be. Ekkor jelent meg Keresztes László munkája (Chrestomathia Morduinica, 1990), amelynek 1700 szavas szójegyzéke a könyv szövegeinek, olvasmányainak szókincset tartalmazza, mind az erza, mind a moksa adatok feltüntetésével. – Itt jegyzem meg, hogy szólisták a nyelvkönyvekben is felbukkannak: ilyen Wolfgang Veenker és Anatolij Rjabov rövid erza szövegeket, párbeszédet tartalmazó tananyagának (Erzamordwinische Texte mit Wörterverzeichnis, 1977) közel ezer szavas szólistája, M. V. Moszin és N. S. Bajuskin Helsinkiben, finnül megjelent nyelvkönyvének (Ersämordvan oppikirja, 1983) mintegy 2000 szavas szójegyzéke és Mészáros Edit nyelvkönyvének (Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak, 1998) a tanításban jól hasznosítható kb. 3000 szavas szóanyaga.

3.3. Etimológiai szótárak

1977-ben látott napvilágot az első mordvin etimológiai szótár, két mordvin nyelvész, D. V. Cigankin és M. V. Moszin szerkesztésében (Эрзянь келень нурькинне этимологической словарь), majd négy évvel később jelent meg ennek moksára átdolgozott változata (Мокшень кялень нурькхяня этимологический словарь), itt a szerzőgárda M. A. Kelinnel egészült ki. E szótárak legfőbb erénye úttörő jellegükben rejlik, Paasonen kresztomátiájának rövid etimológiai utalásait nem számítva ilyen jellegű mű korábban nem készült. A szótárak mordvinul íródtak, ami segítette a mordvin iskolai

oktatását, és a mordvin nyelvészeti szakterminológia megalkotását. Zaicz Gábor (1986: 317) és Keresztes László (1986: 320) statisztikai adatai alapján az erza szótár 902 címszót, a moksa 1039-et tartalmaz. Ezek mintegy kétharmada ősi eredetű, egyhatoda belső teremtésű, másik hatoda jövevényszó. Furcsa megoldás, hogy a szerkesztők az ismeretlen eredetű szavakat nem tárgyalják – holott a nyelvek szókincsének mintegy egytizede ide tartozik –, téves képet sugallva ezzel a mordvin szókészlet eredetéről. Az viszont feltétlen helyeslendő, hogy az orosz eredetű szavak végeláthatatlan sorát nem vették fel a szótárba.

A szerkesztők kategorikusan fogalmazznak. A szókincs minősítése során hiányoznak a kérdőjelek, a bizonytalanságok, amelyek egy etimológiai szótár esetében természetes eljárási módok. A szócikkek végén nincsenek szakirodalmi utalások. A két szótár az ősi anyag minősítését szokatlan megoldással végzi, ezeket általában finnugornak minősíti, további finomításokat (finn-permi, finn-volgai) csak elvétele alkalmaznak. Szinte teljesen hiányzik az uráli terminus és vele együtt a szamojéd megfelelések. A finn helyett javarészt az észti adatok szerepelnek. Hasonlóképpen „nagyvonalúak” a jövevényszavak minősítése során is: a török vagy indoeurópai eléggé tág kategória.

Zaicz Gábor vizsgálatai (1986: 319) szerint az erza szótárban szereplő 143 magyar megfelelés közül 111 helyes, 22% viszont helytelen, emellett 16 mordvin szó magyar megfelelője kimaradt. Sajnos, a többi etimológia sem jobb, emiatt ez a szótár a komoly tudományos kutatásokban nem használható, ráadásul a latin betűs adatok átirása is sokszor pontatlan. (Az erza szótár ismertetését l. Zaicz 1986, a moksaét Keresztes 1986). – Az erza szótár megújított változata 1998-ban jelent meg, D. V. Cigankin és M. V. Moszin tollából (Этимологиянь валкс). Ez az átdolgozás sem mindenben teljesíti a tudományos kritériumokat.

Pontos, megbízható, de viszonylag kevés szócikket (557-et) tartalmaz Keresztes László *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus* c. munkájának második kötete, az *Etymologisches Belegmaterial* (1986). A szerző a mordvin szavakat a finn-permi korig vezeti vissza, a szócikkek bőséges szakirodalommal vannak ellátva.

3.4. Egyéb szótárak

Korábban már bemutattam Damaszkín 1785-ös szótárát. A kéziratot A. P. Feoktyisztovsz rendezte sajtó alá (Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии, 1971). Feoktyisztovsz, híven megtartván Damaszkín rendszerét, füzetenként adja közre az anyagot, de összevetette a két fellelhető kéziratot, a Nyizsnyij Novgorod-it és a szentpétervárit. Az orosz címszót a mordvin megfelelő(k) követi(k), majd ezek latin betűs transzkripciója, a szó szerinti orosz fordításuk, az esetleges íráshibák javítása, s szükség esetén magyarázatok. A szócikkeket más címszavakra történő utalások zárják. Az utolsó füzet Damaszkín 287 szavas orosz–moksa–erza szójegyzéke. A kötetet Feoktyisztovsz nagyon hasznos mordvin szómutatóval zárja.

A mordvin irodalmi nyelvek megteremtése a helyesírási normák kidolgozását is maga után vonta, emiatt nem meglepő, hogy már a harmincas években több helyesírási szótár jelent meg. Ekkor látott napvilágot M. A. Rogov (1935) és a Babina – Perkin – Fagyeev – Siskanov (1939) szerzőgárda moksa szótára (Мокшень орфографическый

словарь), ill. ugyanabban az évben a Misin – Koljagyonkov – Szulgyin trió erza munkája (Эрзянь келень орфографической словарь, 1939). Másfél évtizeddel később, 1955-ben Koljagyonkov Balakinnal együtt is kiadott egy ugyanolyan című erza művet, majd rá két évre megjelent ennek moksa „párja” Imjarekov, Potapkin és Siskanov gondozásában. Ezt hosszabb szünet után, 1978-ban követte egy erza munka Buzakova és Sirmankina tollából, majd rá egy évre Babuskina, Iljuskin és Matyuskin moksa anyaga. Ugyancsak moksa nyelvjárású Babuskina, Gorbunova és Poljakov szótára (Мокшенин орфографический словарь), 1987-ből. Ezek a szótárak egyazon minta alapján épülnek fel: a helyesírási elvek rövid áttekintését a szavak betűrendes listája követi. Az első szótárakban a szavak minden kommentár nélkül sorjázta egymás után, az újabb kiadványokban már bizonyos ragozott/jelezett alakok (pl. múlt idő egyes szám 3. személy, translativusi eset, többes szám) is meg vannak adva. Ezek a szótárak meglepően sok szót tartalmaznak, az 1939-es kiadványban is több mint 18 ezer lexéma szerepel, az 1978-asban a számuk meghaladja a 30 ezret.

Az első frazeológiai szótár (Фразеологический словарь мордовских (мокша и эрзя) языков) 1973-ban látott napvilágot, R. Sz. Sirmankina szerkesztésében (ennek megújított változata 1998-ban került kiadásra). A közel 1400 frazeológiai egység (melyek között a szólások, közmondások nem kaptak helyet) az első szó alapján van ábécérendbe besorolva. Ha mindkét nyelvjárásban megvan ugyanaz a frazéma, ugyanabban a szócikkben szerepelnek egymás után. Ezt az orosz fordítás követi (ez lehet ekvivalens, analogikus, leíró vagy tükörfordítás), majd a szerző irodalmi műalkotásokból vett bőséges példaanyaggal világítja meg a frazémák jelentését, közreadva a példák orosz fordításait is.

1982-ben jelent meg R. N. Buzakova szinonimaszótára (Словарь синонимов эрзянского языка). A 190 oldalas mű felépítése a következő: a címszóul választott lexéma után sorjázna a szinonim alakok (ezek között neutrális irodalmi alakok, speciálisabb jelentésárnyalatú szavak, archaikus és élő nyelvi formulák egyaránt helyet kaptak), ezt követi az orosz nyelvű magyarázó rész: melyik szó milyen szövegösszefüggésben, milyen jelentésben, jelentésárnyalatban használatos. A szócikkeket irodalmi alkotásokból vett példák zárják, orosz fordításaikkal.

Ugyancsak ennek az évnek a terméke A. G. Boriszov Эрзянь келень эпитетэнь нурькине словарь [Az erza nyelv jelzőinek rövid szótára] c. műve is (1982), amely 644 erza-mordvin főnév lehetséges jelzőit adja közre. A legtöbb jelzőt, 253-t, a ломань 'ember' szó mellett tünteti fel a szerző.

1979-ben (második kiadásként 1987-ben) jelent meg I. K. Inzsevatov helynévtani szótára (Топонимический словарь Мордовской АССР. Названия населенных пунктов). A szótár a mai Mordvin Köztársaság 1560 településnevét tartalmazza ábécérendes felsorolásban. Az egyes címszavak után a szerző közli a települések nem hivatalos (mordvin) nevét is, ha van ilyen. A szócikk a név/nevek után településtörténeti információkat ad közre (az alapítás éve, körülményei, az évkönyvekben, levéltári forrásokban való felbukkanás, a falu nagysága stb.), illetve megadja, hogy az adott település milyen folyó/patak partján fekszik. Ezután következnek a név etimológiájára vonatkozó ismeretek. Sajnos, a szótár legnagyobb hiányosságai éppen ebben a részben rej-

lenek: a névfejtéseket sokszor csak erős fenntartásokkal fogadhatjuk. Inzsevatov sok esetben nem tesz különbséget a népetimológia, a tudománytalan feltételezések, ill. a nyelvtörténetileg megalapozott eredmények között.

4. Az ezredforduló aranykora

A mordvin szótárírás legújabb fénykorát Mordvinföldön, Finnországban és Magyarországon egyaránt az elmúlt 20 évben élte és éli, sorra születnek a nagyszótárak, etimológiai, frazeológiai, helyesírási és egyéb kisebb szakszótárak (s ezekkel szoros összefüggésben a nyelvkönyvek és társalgási zsebkönyvek).

4.1. Kétnyelvű szótárak

Az alábbiakban elsősorban a szótárak bibliográfiai adatait adom közre, részletesebb jellemzésüket (felépítés, szókincs) az 5. pontban mutatom be.

a) Mordvin–orosz szótárak. 1993-ban jelent meg Szerebrennyikov, Buzakova és Moszin szerkesztésében az erza–orosz nagyszótár (Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь), a Scsemerova szerkesztette erza–orosz–erza szótár (Эрзянь–рузонь валкс. Русско–эрзянский словарь) és Scsankina moksa–orosz–moksa szótára (Мокшень–рузонь валкс. Русско–мокшанский словарь). Három évvel később látott napvilágot Poljakov és Kelina moksa iskolai szótára (Русско–мокшанский школьный словарь), 1998-ban pedig Szerebrennyikov, Feoktysztov és Poljakov szerkesztésében a moksa–orosz nagyszótár (Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь).

A szótári munkálatok az elmúlt években is nagy sebességgel folytak: 2009-ben jelent meg Golenkov és Ivanova moksa–orosz–moksa (Словарик/валксая русско–мокшанский. Валксая/словарик мокшанско–русский), rá egy évre Beszpalova és Barcajeva erza–orosz–erza kisszótára (Русско–эрзянский словарь. Ружонь–эрзянь валкске. – Эрзянско–русский словарь. Эрзянь–рузонь валкске). Ezek az egyformán 112 lapos szótáracskák a leggyakoribb mordvin szavakat tartalmazzák.

Nemrég készült el (egyelőre csak az internetes változatát ismerem) Scsankina, Kocsevatkin és Misina orosz–moksa–erza szótára (Русско–мокшанско–эрзянский словарь, 2011), amely több mint 14 ezer szócikket tartalmaz. A szótár kitűnő segéd-eszköz annak vizsgálatára, mennyiben közös/azonos az erza és a moksa szókinccse, azaz lexikális szempontból egy nyelv két nyelvjárásáról vagy két különálló nyelvről beszélhetünk inkább.

Egészen friss a Moszin főszerkesztésével 2012-ben megjelent Русско–эрзянский словарь (szerkesztői: Boriszova, Kazajeva, Kocsevatkin, Motorkina, Rjabova és Zsivajeva). Úgy tudom, rövidesen megjelenik a szótár moksa „párja” is.

E szótárak között vannak kisebb terjedelmű alkotások (Scsemerova, Scsankina, Poljakov – Kelina), és vannak nagyok is: az 1993-as erza–orosz szótár 27, az 1998-as moksa–orosz 41, a 2012-es orosz–erza mintegy 30 ezer szócikket tartalmaz. A nagyszótárak ragozási útmutatót is adnak, és bőséges kifejezéstartalommal és mordvin irodalmi példaanyaggal segítik a felhasználót.

b) Mordvin–finn szótárak. A Turkui Egyetem Finn és Általános Nyelvészeti Tanszéke az utóbbi években a volgai finnugor nyelvek legfontosabb szótárkészítő műhelyévé vált, két mari (Arto Moisio: Marilais–suomalainen sanakirja, 1992; Arto Moisio – Ivan Galkin – Valentin Vasiljev: Suomalais–marilainen sanakirja, 1995) mellett a közelmúltban három mordvin szótár is napvilágot látott gondozásukban: Jaana Niemi – Mihail Mosin: Ersäläis–suomalainen sanakirja. Эрзянь–финнэнь валкс, 1995; Eeva Herrala – Aleksandr Feoktistov: Mokšalais–suomalainen sanakirja. Мокшень–финнонь валкс, 1998 (ennek 2001-ben Szaranszkban megjelent a mordvinföldi változata is: Александр Феоктистов – Эва Херрала: Мокшень–финнонь валкс. Mokšalais–suomalainen sanakirja) és Alho Alhoniemi – Nina Agafonova – Mihail Mosin: Suomalais–ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс (ez utóbbi Szaranszkban jelent meg, 2000-ben).

A moksa szótár a cirill betűs címszó mellett megadja azok latin betűs transzkripcióját is. Nagyon helyesen, mert a moksa helyesírás bonyolultsága miatt sokszor nem lehet mechanikusan átfordítani egyik írásrendszert a másikra. Az erza ortográfia könnyebben áttekinthető, itt nincs szükség az átírássra, emiatt e két szótár az erza szavakat csak cirill betűs változatban adja közre.

A három szótár közül a legterjedelmesebb a finn–erza 17 000 szócikkkel, ezt az erza–finn követi 12 ezerrel. A legkisebb a moksa–finn 9000 címszóval. Mindhárom szótár törekszik kifejezések, példaanyagok megadására. (A szótárakról részletesebben l. Maticsák 1999a; 2000.)

c) Mordvin–magyar szótárak. A magyarországi mordvin lexikográfia legjelentősebb képviselője Mészáros Edit. 1999-ben Szegeden jelent meg Raisza Sirmankinával közösen írt, 360 lapos, kb. tízezer címszót tartalmazó erza–magyar szótára, amely átdolgozott, kibővített formában – mintegy 16 ezer szócikkkel – négy évvel később a szombathelyi Lexica Savariensia sorozatban látott napvilágot (Erza-mordvin–magyar szótár, 1999, 2003). Az első munka mordvin címszavai latin, a második kiadása cirill betűsek. Mindkét szótár igyekszik sok kifejezést, példamondatot megadni. E szótárak jellegzetessége, hogy a szerzők a magyar jelentéseknek minél több szinonimáját adják meg, hasonlóan az első nagy terjedelmű, 985 oldalas, kb. 17 ezer címszót tartalmazó magyar–erza-mordvin kéziszótárhoz, amely egy öttagú szerkesztőgárda munkájának gyümölcseként jelent meg, Mészáros Edit főszerkesztésében (Mészáros Edit – Motorkina Svetlana – Kazaeva Nina – Felföldi Ágnes – Širmankina Raisa: Magyar–erza-mordvin szótár, 2008). Az egyes szócikkekben bőségesen közölt adatokkal együtt mintegy 38 ezer magyar szó és kifejezés található a szótárban. Az erza megfelelők cirill és latin betűs átírással is szerepelnek, sőt, néhol az ingadozó erza helyesírásból adódó alakváltozatokat is feltüntetik. (A szótárakról részletesebben l. Keresztes 2010–11; Maticsák 1999b; Zaicz 2000).

Ugyancsak a Lexica Savariensia sorozatban jelent meg egy moksa-mordvin–magyar szótár Molnár Judittól, 2003-ban. Ez a nagyon rövid, csak a moksa nyelvjárás legfontosabb szavait tartalmazó kisszótár ugyanolyan szerkesztési elvek alapján épül fel, mint a sorozat többi tagja. Áttekinthető, világos, modern szókincse van. Sajnálatos

azonban, hogy kis terjedelme miatt sem a kutatásban, sem pedig az élő nyelv tanításában nem használható igazán.

Itt kell szólni Mészáros Edit még egy kiadványáról, az Erza-mordvin–magyar hangosszótárról (Ефзаñ vajgeľev valks), amely 2005-ben jelent meg. A CD központi anyaga maga a hangosszótár, amely a Mészáros – Sirmankina-féle szótárak anyagára épül, de ezenkívül négy népmese és öt vers kapott helyet rajta. A felhasználó munkáját ragozási táblázatok segítik. (Erről l. Maticsák 2006.)

d) Mordvin–német szótár. A mordvin nyelvészek egyik vezető alakja, Mihail Moszin több szótár szerkesztésében is részt vett. A Cigankinnal közösen írt etimológiai szótárak (l. a 3.3. és 4.6. alfejezetekben) mellett társszerzője a nagy erza–orosz szótárnak (4.1.) és a turkui sorozatban megjelent erza–finn szótárnak (4.2.) is. Az erza–német szótárnak (Эрзянь–немецень валкс. Ersä–deutsches Wörterbuch) is ő az egyik szerkesztője, A. Sz. Jegorova társaságában. Emiatt cseppet sem meglepő, hogy a szótár szóanyaga, felépítése nagyon hasonlít az 1995-ös finnországi kiadványra. Az elég sok orosz elemet tartalmazó szótárban a különféle szakterületek szakszókincse is helyet kap. A szerzők néhol jelölik az adott szó nyelvjárási, beszélt nyelvi, irodalmi vagy éppenséggel elavult jellegét. Szintagmák, kifejezések, frazeologizmusok viszonylag ritkán bukkannak fel a szótárban. (Részletesebben l. Maticsák 2002.)

4.2. Nyelvjárási szótár

Korábban (l. a 2. pontban) már szóltam Heikki Paasonen nagy nyelvjárási szótáráról, melynek anyagát 1889 és 1902 között gyűjtötte, de csak 1990 és 1996 között jelent meg, négy kötetben, kiegészítve orosz és német mutatóval. Ez a munka a mordvin lexikográfia csúcsteljesítménye, Paasonen gyűjtőmunkájának szintézise. A szótár címszavait és bőséges példaanyagát az orosz és német jelentések rendkívül részletes megadása követi. Az egybetartozó képzett szavak az egyes (félkövérrel kiemelt) „főcímszavakon” belüli (csak dőlt betűkkel jelzett) „alcímszókként” vannak feltüntetve, az összetételek az egyes címszavak alá vannak besorolva. Paasonen gyakran jelzi az adott szó orosz vagy törökségi eredetét. A szótár a mordvin nyelvészeti kutatások megkerülhetetlen forrása.

4.3. Etimológiai szótárak

1998-ban jelent meg Cigankin és Moszin etimológiai szótára (Этимологиянь валкс), amely ugyanezen szerzőpáros 1977-es szótárának (l. a 3.3. pontban) átdolgozott, bővített kiadásának tekinthető. Kár, hogy a szerzők a javítás, újrakiadás tálcán kínált lehetőségét elszalasztották, s egy továbbra is hibáktól, tévedésektől hemzseggő, adataiban sokszor megbízhatatlan, emiatt szakszerű használatra kevésbé alkalmas szótárt adtak ki a kezükből.

A finnugor berkekben eddig szinte ismeretlen, mordvin etimológiákkal soha nem jelentkező mari szerző, V. I. Versinyin 2004 és 2011 között öt füzetben publikálta az Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков c. művét. Ismeretlensége ellenére Versinyin szótára jó, megbízható. A szótár szakirodalmi

felszereltsége oroszországi viszonyok között egyedülállóan impozáns, a szerző az Uralisches etymologisches Wörterbuch, ill. a finn (SKES, SSA), komi és mari etimológiai szótárak mellett a nem finnugor opuszkokat (csuvas, orosz szófejtő szótár, Vasmer szótára, paleoszibériai szótárak stb.) is ismeri.

Zaicz Gábor statisztikai adatai szerint Versinyin szótára mintegy ötezer szócikket tartalmaz (tehát több mint kétszer nagyobb Cigankinék szótáránál). A szerző az orosz jövevényszavakat nem tárgyalja. A változás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is. Versinyin elsősorban az UEW-re támaszkodik, etimológiai általában megbízhatóak, pontosak. Szócikkeinek tipográfiáján lehetne ugyan javítani, de első látásra szembetűnik a filológiai igényesség, pontosság. A latin betűs adatok lejegyzése jó, a magyar és finn példák korrektek, az obi-ugor adatok egyszerűsített transzkripciója világos, az egyéb nyelvi adatok helytállóak. Sok a szamojéd megfelelő, ez örömteli. A szerző külön érdeme a sok kitekintés, a törökségi, iráni jövevényszavak magyarázata. Elődjeivel ellentétben világosan elkülöníti az egyes alapnyelveket, s megadja a rekonstrukciókat is.

Negatívumként a következők hozhatók fel. Egy végleges szerkezetű könyvben jó lenne a szakirodalmi utalásokat nem a szövegben elbújtatva közölni, hanem a szócikkek végén közreadni. Az egyes etimológiák minősítése során sokszor szerepel a неясно 'nem világos', ez egyaránt jelöli az ismeretlen és a vitatott eredetet, ezt szét kellene választani. A cirill betűs szócikkek között néhol latin betűsek is feltűnnek, ezek a Paasonen-szótárból átvett alakok; ez a vegyes használat zavaró, egységesíteni kellene. (A szótár értékelését l. Zaicz 2005, 2007, 2009, 2011.)

4.4. Egyéb szótárak

1991-ben jelent meg a moksa etimológiai kisszótár (l. 3.3. alfejezet) társszerzőjének, M. A. Kelinnek egy 206 lapos munkája, a moksa szóképzési szótár (Валонь тиевома мокшень кялень валкс). A szótárban 1224 címszó kapott helyet, s összesen mintegy 8500 képzett szót tartalmaz. (A szerző néhol következtlenül összetett alakokat is felsorol, pl. *сельме* > *сельм/акша* 'szemfehérje', *сельмованф* '(szem)pillantás', *сельмоведь* 'könnny', *сельмокуна* 'szemhéj', *сельмокерь* 'szemhéj', *сельмопона* 'szempilla' stb.) A címszavak vagy szótári alakok vagy fiktív tövek (pl. *мр-* > *мрнамс*, *мрносемс* 'dorombol'; *тз-* > *тзнамс*, *тзносемс* 'zümmög'). A szavak morfológiai tagolása (elsősorban a tövégi magánhangzó/kötőhangzó megítélése, a főnevek tótani besorolása) nem mindig következetes. A szólista a nyelvészek és nyelvtanulók rendkívül hasznos segédkönyve lenne, ha Kelin a pusztai felsoroláson kívül még legalább két információt közölt volna: az egyik a képzők definiálása, a másik a szavak orosz jelentésének megadása. Ezek híján a nem anyanyelvű érdeklődő sok esetben csak találgathat, hiszen az itt felsorolt képzett szavaknak még a nagyszótárban is csak töredéke szerepel. – Kelin 1998-ban egy hasonló tematikájú, 248 lapos szóképzési szótárt is megjelentetett *Валть пъялькова явоманц коряс мокшень кялень валкс* [Részekre osztott szavak moksa szótára] címmel.

1994-ben jelent meg Csetvergov munkája az erza-mordvin nyelv régi szavairól, Сырнень човалят: стувтозь ды чуросто вастневиця валт [Aranygyöngyök: elfelejtett és ritkán használatos szavak] címmel.

A szakszótárak között botanikai jellegű munkák is helyet kaptak. Buzakova növényneves erza szótára (Тикшень валкс [Füvek/növények szótára], 1996) erza-mordvinul mutatja be az egyes növényeket, orosz és latin megfelelőekkel. A kötetben a fűfélék mellett virágos növények és fák is helyet kaptak. 1998-ban látott napvilágot O. Poljakov hasonló tematikájú, de bővebb merítésű moksa műve Касыксонь валкс: шуфтонь, кусторксонь, тишень и пангонь лепне мокшень кяльса [Növények szótára: fák, bokrok, füvek és gombák nevei moksa nyelven] címmel. A Grebnyeva – Lescsakina szerzőpáros Русско-эрзянский ботанический словарь (названия сосудистых) című, 2002-ben megjelent művében az edényes növények (harasztok és virágos növények) neveit gyűjtötték egybe. A szótár mintegy 1600 elnevezést tartalmaz, címszóként az orosz növénynév áll, ezt az erza és a latin megfelelő követi. (A két szótár értékelését l. Máté 2002.)

1998-ban látott napvilágot R. Sz. Sirmankina 216 lapos frazeológiai szótára (Фразеологиянь валкс), melynek 1973-as előzményéről a 3.4. pontban írtam.

2002-ben két helyesírási szótár is megjelent: a Бейсэ, башка, текс вельде [Egybe, külön, kötőjellel] című kötet (Agafonova, Imajkina, Moszin, Cigankin és Gavrilova szerkesztésében) erza; a Марса, башка, китькся вельде [Egybe, külön, kötőjellel] című (Aljamkin, Ananyina, Ariszkin, Lipatov, Lomakina, Kelin, Kelina és Poljakov gondozásában) pedig a moksa ortográfia fontos kérdéseiben igazítja el az olvasót. A szerény cím ellenére a két kötet értékes anyagot tartalmaz: a 143 lapos erza szótár kb. 7000, a 86 lapos moksa mintegy 4000 olyan szót, melynek helyesírása kétségeket ébreszthet a mordvin anyanyelvűek/mordvinul tanulók körében: ezek az egybeírandó összetételek, a különírandó állandósult szókapcsolatok és a kötőjellel kapcsolódó mellérendelő összetételek (orosz terminológiával: páros szavak). Kár, hogy a két szótár nem teljesen azonos szerkesztési elv alapján készült. Annyiban megegyeznek, hogy a rövid (a moksa esetében talán túlságosan is rövid) helyesírástani bevezetőt követő szólista szavainak mindkét műben megadják az orosz megfelelőit is (voltaképpen tehát ezek kétnyelvű szótárak is, mégpedig értékes kétnyelvű szótárak, mert ritka, szótárakba általában nem kerülő szavakat, szintagmákat tartalmaznak!), de annyiban eltérnek, hogy az erza szótárban a címszavak után az adott szó szófaja és legfőbb ragozási tudnivalói (főnév: többes szám, ige: múlt idő egyes szám 3. személy) vannak feltüntetve, míg a moksa esetében a címszavakat szemantikai besorolások (anatómiai, botanikai, etnográfiai stb.) követik. Véleményem szerint egy ilyen jellegű szótárban az erza esetében alkalmazott megoldás a célravezetőbb, hasznosabb. – A „hagyományos” helyesírási szótárak sorában a legújabb R. N. Buzakováé (Эрзянь келень орфографиянь валкс), ez a 35 ezer szót tartalmazó segédlet 2012-ben jelent meg.

A mordvin szótárak sorát K. G. Abramov Валонь ёвтнама валкс [Szómagyarázó szótár] címet viselő egynyelvű (erza) értelmező szótára gyarapította 2002-ben, amely Jack Rueter gondozásában jelent meg. A kötet ugyanakkor többet nyújt, mint amit egy értelmező szótártól elvárnánk, ugyanis a szómagyarázatok mellett ragozási

útmutatókat és értékes etimológiai utalásokat is találunk az egyes szócikkekben. A szómagyarázatok világosak, tömörek, lényeglátók, a szinonimák, a definíciók és a példamondatok egyaránt segítik a szótárforgatók munkáját. Az etimológiai fejtegetések nagyrészt helytállóak, azonban számos pontatlanságot lehet felfedezni, főként az adatok lejegyzését, a szerkesztési elvek következetlenségét és az átadó nyelv meghatározását illetően. (Értékelését l. Maticsák 2003.)

2004-ben látott napvilágot Helsinkiben egy nagyon hasznos szótár, a Reverse Dictionary of Mordvin. Обратный словарь мордовских языков, Jorma Luutonen, M. Moszin és V. Scsankina gondozásában. A szóvégmутató szótárba tíz mű (Ahlquist, Damaszkín, Abramov, Juhász Jenő és Paasonen szótára, a nagy erza- és moksa-orosz szótár, a finn-erza szótár és a két 2002-es helyesírási szótár) anyagát dolgozták bele (azaz erza és moksa, cirill és latin betűs opuszok egyaránt helyet kaptak), emiatt a közreadott adatok helyesírását is egységesíteni kellett. Mivel a forrásként szolgáló szótárak egy része nyelvjárási anyagot tartalmaz, a dialektális variánsok számát is le kellett szűkíteni (pl. az infinitívus képzője a nyelvjárásokban -мкс, -мекс, -мокс, de ide csak az irodalmi -мс formát vették be a szerkesztők). A fonetikai és a morfológiai elvek közül az utóbbit részesítették előnyben (azaz a *ведькев* 'malom' alakot a *ведьзев* formával szemben, vö. 6.3. alfejezet). Szintén egységesíteni kellett a moksa redukált lejegyzését is. – A szótárba 81 964 szó került be (ennek 51%-a erza, 49%-a moksa). Minden szó három kódot kapott: nyelv(járás)i hovatartozás (erza vagy moksa), szófaji besorolás és a forrás jelzete.

D. V. Cigankin, a mordvin nyelvésztszadalom doyenje 2005-ben jelentette meg sokoldalú névtani kutatásainak szintézisét, 430 oldalas toponimikai szótárát (Память, запечатленная в слове. Словарь географических названий Республики Мордовия), amelyben a Mordvin Köztársaság 13 000 helynevét elemzi, majd öt évvel később ennek anyaga alapján adta közre a mordvin hidronimák 108 lapos, 1048 címszavas jegyzékét (От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания). A két kötet nagyon sok hasznos információt tartalmaz: belőlük képet kaphatunk a térség legfőbb településtörténeti jellemzőiről, a hidronimák jellegéről, a falvak és folyók megnevezésének történeti rétegeiről, a mordvin-orosz együttélés névtani sajátosságairól. Cigankin szótárainak etimológiai megbízhatósága vegyes képet mutat (hasonlóan a mordvin etimológiai szótárakhoz, l. a 3.3. és a 4.6. pontokban frottakat). A névanyag legnagyobb részét az etimológiailag áttetsző, mordvin és orosz eredetű nevei alkotják, ezeket a szerző nagy filológiai pontossággal mutatja be, azonban a törökségi és a régebbi rétegek (iráni, balti nyomok és az ún. Volga-Oka népességhez kapcsolható nevek) esetében Cigankin névfejtéseit sokszor kritikával kell kezelnünk (a víznévi szótár részletesebb értékelését l. Maticsák 2010).

2009-ben jelent meg Buzakova és Liszina szerkesztésében az erza-orosz antonimaszótár (Эрзянь-рузонь антонимень валкс. Эрзянско-русский словарь антонимов), amely 633 ellentétpárt tartalmaz. A szócikkek felépítése a következő: a mordvin címszó(pár) alatt az orosz megfelelők állnak. Ezt a példanyag követi: a szerzők szépirodalmi művekből, folklórszövegekből, a Сятко társadalmi-politikai folyóiratból és az Эрзянь правда с. újságból vették példaanyagukat, emellett nagyon ritkán szóbeli meg-

nyilatkozásokat is papírra vetettek. Néhány szócikk végén megadják a szinonimapárokat is. (A szótárról: Maticsák 2011.)

2011-ben a Pusztay János alapította Collegium Fenno-Ugricum Terminologia scholaris sorozatában 16 füzet jelent meg az erza és a moksa szaknyelvekről. A szaknyelvi terminológia megújítása (sőt, több esetben: megteremtése) terén eddig elég kevés eredmény született, holott ez a nyelv továbbélésének egyik záloga. A legtöbb sikert a nyelvészeti szakszókincs mordvinná tétele során érték el (vö. Zaicz – Butilov 2004; Sirmankina – Zaicz 2002; Zaicz – Sirmankina 2001), de a többi szakterületen az eredmények távolról sem jók. Emiatt is nagyon fontos és üdvözlendő e sorozat létrehozása. A füzetek elsődleges célközönsége az általános iskolák diáksága, de úgy vélem, nagy haszonnal forgathatják a mordvin és nem mordvin anyanyelvű felnőttek is. A vizsgált szaknyelvek között vannak humán és természettudományi területek egyaránt: társadalomtudomány (erza: Cipkajkina, 45 oldal; moksa: Kulakova, 51), nyelvészet (erza: Cipkajkina, 40; moksa: Poljakov, 37), irodalom (moksa: Ivanova, 79), történelem (erza: Moszin, 85), illetőleg matematika (erza: Klementyjeva, 46), fizika (moksa: Kabajeva, 49), informatika (erza: Motorkina, 44; moksa: Grisunyina, 42), földrajz (erza: Beszpalova, 80; moksa: Grisunyina, 77), kémia (erza: Beszpalova, 45; moksa: Ivanova, 45) és biológia (erza: Rjabov, 47; moksa: Rogozsina, 42). Jómagam Motorkina 228 címszavas adattárát elemeztem részletesebben (l. Maticsák 2012b). Ebben a szavak, kifejezések három oszlopba vannak rendezve: az elsőben az erza terminológia áll, ezt az orosz megfelelője követi, majd a harmadik rovatban a nagyon hasznos erza nyelvű értelmezés, leírás következik. – Terminológiai szótárak Mordvinföldön is jelentek meg: az első ilyen jellegű munka Potapkin politikai és gazdasági szakszólístája (Русско-мокшанский словарь политических и экономических терминов, 1951). 1999-ben jelent meg a moksa nyelvészeti szakkifejezések gyűjteménye (Кялень лепне [A nyelv szavai]), M. A. Kelin gondozásában.

5. A kétnyelvű szótárak értékelése

5.1. Mordvin vagy orosz?

A kis finnugor nyelvek szótárszerkesztői (és értékelői) számára talán a legfontosabb feladat annak meghatározása, milyen mértékben veszik fel az orosz jövevényszavakat. Azokat az elemeket, amelyek már több száz év óta a mordvin szókincs teljes jogú elemei (az asszimiláció nem egyszer hangtani és/vagy alaktani változással is járt), természetesen szükséges felvenni a szótárba. Azokat viszont, amelyeken egyértelműen látszik az orosz jelleg, nem érdemes beemelni (kivéve a nagyon gyakoriakat, a szókincs fontos részét alkotókat). Ha megnézzük például az 1949-es erza–orosz szótárt, az első lapon a következőket olvashatjuk (a továbbiakban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az orosz, mordvin és finn címszavaknak/megfeleléseknek megadom a magyar jelentését is): *a ~ a 'de', абажур ~ абажур 'lámpaernyő', абзац ~ абзац 'bekezdés', абонемент ~ абонемент 'előfizetés', абонементень ~ абонементный 'előfizetési', абонент ~ абонент 'előfizető', абонентень ~ абонентный 'előfizetői', абонировано ~ абонирование 'előfizetés', абонировамс ~ абонировать 'előfizet', абрикос ~ абрикос 'sárgabarack', абрикосонь ~ абрикосовый 'sárgabarack-', абсолютизма ~*

абсолютизм 'abszolutizmus'. Ugyanezt a képet mutatja a múlt század negyvenes-ötvenes éveiben készült többi szótár is. Az 1951-ben kiadott orosz–moksa szótárban az *a* betű alatt 540 szó sorakozik, ebből mindössze négynek (!) van megadva a moksa megfelelője: *адресоваться* 'címez' ~ *никуда* 'megszólít', *кучем сѣрма* 'levelet küld'; *амбар* ~ *утом* 'hombár'; *аплодировать* 'tapsol' ~ *цяпамс кятть* 'összeüti a kezét'; *армяк* ~ *сумань* '(daróc)ködmön, kaftán'. Emellett 16 olyan szócikk van, amelyben az orosz mellett a moksa alak is szerepel (együttesen tehát az *a* betű mordvin szóállománya még a négy százalékot sem éri el!). A többi szó pedig vagy szintisza orosz alak (pl. *аквариум* ~ *аквариум* 'akvárium', *атеизм* ~ *атеизм* 'ateizmus', *аф-фект* ~ *аф-фект* 'felindulás') vagy csak kicsit van elmordvinosítva, a főnévi igenév és igeképző (*агитировать* ~ *агитировандамс* 'agitál', *администировать* ~ *администировандамс* 'adminisztrál') vagy esetleg a melléknévképző (*анатомический* ~ *анатомический* 'anatómiai', *аграрный* ~ *аграрный* 'agrár-') által. A korszellemet híven tükröző szótárak szóanyagának jelentős részére tehát inkább azt kellett volna ráírni, hogy orosz–elérzést/elmokásított orosz szójegyzék...

A helyzet a későbbiekben csak kicsit javult. Megvizsgáltam a körülbelül azonos terjedelmű erza/moksa–orosz/finn/magyar/német szótárakban a mordvin hangrendszer-től többé-kevésbé idegen mássalhangzók szókezdő pozícióban való megterheltségét (az etimológiai szótárakban az egyes szókezdők megterheltségét a következő adatok mutatják: UEW (1279 adat): c- 8, f- 2, d- 1, g- 1, ž- 1, h- 0, z- 0; Keresztes 1986 (557 adat): g- 2, c- 2, f- 1, d- 0, ž- 0, h- 0, z- 0). Az egyszerűség kedvéért orosznak minősítettem a nemzetközi vándorszavakat, népnéveket, orvosi kifejezéseket stb. is (hiszen azok orosz közvetítéssel kerültek be a mordvinba). A szótári adatok után a címszavak hozzávetőleges száma olvasható. A (kerekített) százalékos adatok azt mutatják, hogy az adott hanggal kezdődő szavak mekkora hányada orosz (eredetű). Zárójelben az adott hanggal kezdődő összes szó.

	moksa–orosz (1949) 17 000		erza–finn (1995) 12 000		erza–német (2002) 16 000		erza–magyar (2003) 16 000		moksa–finn (1998) 9000	
g	90%	(404)	71%	(389)	66%	(434)	53%	(213)	33%	(150)
d-	96%	(544)	85%	(454)	76%	(496)	53%	(183)	55%	(86)
ž	88%	(137)	79%	(90)	55%	(109)	71%	(45)	54%	(50)
z	95%	(395)	87%	(259)	71%	(273)	44%	(123)	35%	(65)
f	91%	(226)	98%	(211)	98%	(189)	90%	(82)	74%	(39)
h	97%	(131)	100%	(96)	98%	(83)	99%	(47)	97%	(30)
c	52%	(185)	43%	(153)	37%	(135)	29%	(150)	13%	(145)
	89%		80%		73%		54%		39%	

Néhány mordvin szótár orosz eredetű szavainak aránya

Habár a számadatokból mechanikusan következtetéseket nem lehet levonni (hiszen pl. nem minden szókezdő zöngés zárhang utal orosz eredetre), mégiscsak leszűr-

hetünk néhány tanulságot. A vizsgált szótárak közül szókinsét tekintve a „legkevésbé orosz”-nak a moksa–finn tekinthető. Ennek ellenpontja az 1949-es szótárt, amelyet, mint korábban utaltam rá, talán célszerűbb lenne „álmordvin”-orosz szótárnak nevezni az óriási mennyiségű orosz szókins miatt. Persze, a negyvenes-ötvenes évek kiadványainak értékelése során nem szabad megfeledkeznünk a korszemletről, az erőszakos oroszosításnak (szovjetesítésnek) akkoriban a szó szoros értelmében életveszélyes volt ellenállni.

Nem érthető azonban a ruszicizmusok ilyen arányú szerepeltetése az ezredforduló környékén megjelent szótárakban. A nemrég készült erza–finn és erza–német szótárban teljesen feleslegesnek tűnik olyan orosz (szovjet) szavak felvétele, a szocializmus szókinsének túlerőltetése, mint pl. *антагонизма* 'antagonizmus', *гранатомётчик* 'gránátos', *дореволюционной* 'forradalom előtti', *эфрейтор* 'örvezető', *заговорщик* 'összeesküvő', *империализма* 'imperializmus', *капитализма* 'kapitalizmus', *коллективизация* 'kollektivizáció', *командир* 'parancsnok', *командировка* 'kiküldetés', *красноармеец* 'vöröskatona', *краснофлотец* 'vörös matróz', *краснознаменной* 'Vörös Zászló érdemrenddel kitüntetett [személy]', *ленинизма* 'leninizmus', *марксизма* 'marxizmus', *опportunистической* 'opportunistá', *политграмота* 'politikai alapismeretek', *политкаторжанин* 'politikai kényszermunkás', *социалистической* 'szocialista' stb. A legkevésbé odaillőnek a szovjet idők sajátos összetételei tűnnek: *военрук* 'haditábornok', *военком* 'hadikommisszár', *гаитвахта* 'főőrség; fogda', *детдом* 'gyermekotthon', *детсад* 'óvoda', *фабзавком* 'üzemi bizottság' stb.

Ha megnézzük például a 3- kezdetű szavakat, voltaképpen itt is csak egy mordvin toldalékokkal ellátott orosz–finn/német szótár képe tárul elénk: *забавной* 'vidám; különös', *забастовка* 'sztrájk', *забастовщик* 'sztrájkoló', *забой* 'fejtés, vajat', *забойщик* 'vájár', *забор* 'kerítés, palánk', *забота* 'gondoskodás', *заботямо* 'gondoskodás', *заботямс* 'gondoskodik', *завалина* 'földhányás', *заварка* 'befőzés', *заварямс* 'befőz', *заведения* 'vállalat', *заведующей* 'vezető' stb.

Az erza–finn szótár szerzői az előszóban az orosz szavak bőséges felvételét a következőképpen magyarázzák: „Näin on tehty siksi, että esim. ersäläinen sanomalehtiteksti olisi suurin piirtein tulkittavissa suomeksi ilman erillisien venäläisten sanakirjan apua [Azért csináltuk így, hogy pl. az erza újságszövegeket is nagyjából finnre lehessen fordítani orosz szótárak segítségével nélkül].” De ennek ellentmondanak az olyan orosz eredetű címszavak, mint pl. *дружба* 'barátság', *галстук* 'nyakkendő', *генезис* 'születés, kezdet' stb., mert ezek helyett minden gond nélkül szerepelhetne a mordvin *ялгакши*, *кирьяпаця*, *чачолма*.

Sokkal megalapozottabbnak tűnik a Mészáros – Sirmankina szerzőpáros vélekedése (a szótár 1999-es kiadásának 5. oldalán): „A szótár összeállításakor arra törekedtünk, hogy a leggyakrabban használatos szavak mellett a ritkább, de ősi [...] eredetű szavak minél nagyobb számban bekerüljenek a szótár anyagába, ugyanakkor az orosz eredetű szavak közül csak a leggyakrabban előforduló, alapszókinsbe tartozó, illetve a módosult hangalakban átvett szavakat vettük bele a szóanyagba.”

Praktikus a finn–erza (2000) és a legújabb orosz–erza (2012) szótár szerkesztőinek eljárása. Ők sok esetben igyekeznek az orosz eredetű szó mellett megadni a mord-

vin megfelelőt is, például: fi. *hullu* 'bolond, hülye' ~ md. (< or.) *дурак*, md. *ормаз-кадозъ*; *hymni* 'himnusz' ~ *гимн*, *инелмаморо*; *informaatio* 'információ' ~ *информация*, *кулянъ пачтямо*; *jälkiruoka* 'utóétel' ~ *десерт*, *ламбамо ярсамопель*; *kansallisuus* 'nemzetiség' ~ *народность*, *раськелма*; *kansatiede* 'néprajz' ~ *этнография*, *раськеде наука*; *kielentutkija* 'nyelvész' ~ *лингвист*, *кельзодьця*; *kielitiede* 'nyelvtudomány' ~ *лингвистика*, *келень тонавтнема*; *käsikirjoitus* 'kézirat' ~ *рукопись*, *кельзёрмадовкс*; *maaposa* 'földrész' ~ *континент*, *масторбелькс*; *näyttely* 'kiállítás' ~ *выставка*, *невтнема*; *postinkantaja* 'postás' ~ *почтальон*, *сёрманъ кандтниця*; *öljy* 'olaj' ~ *нефта*, *модаой*, ill. or. *врач* 'orvos' ~ md. *лечиця*, md. (< or.) *врач*; *gluush* 'elhagyatott hely' ~ *кадозъ тарка*, *глушь*; *дозор* 'örjárát' ~ *ванстома*, *дозор*; *зеркало* 'tükör' ~ *чамаванома*, *зеркала*; *koalíció* ~ *вейсэндявкс*, *союз*, *коалиция*; *lётчик* 'repülő, pilóta' ~ *менельвенчень ветия*, *лётчик*; *ноябрь* 'november' ~ *сундёрков*, *ноября*; *fontan* 'szökőkút' ~ *пургсиведъ*, *фонтан* stb.

5.2. Nyelvújítási kérdések

Az első mordvin nyelvújító Damaszkín püspök volt, akinek, mint az első fejezetben említettem, 1785-ös szótárában nagyon sok lexikai innováció található, s ezek egy része (sajnos, csak kis része) a mai napig él. A püspök szóalkotásai közül, amelyek az élet legváltozatosabb területeit ölelik fel, talán a legfontosabbak az új vallás és az új társadalmi berendezkedés szavai, mint például or. *ad* 'pokol' ~ md. *чопуда тарка* 'sötét hely', *епископ* 'püspök' ~ *ломанъ озныця* 'imádkozó ember', *проповедник* 'prédikátor' ~ *паз валонъ ювлиця* 'isten szót mondó'; *адвокат* 'ügyvéd' ~ *тявь мялга якиця* 'ügy után járó', *государство* 'állam' ~ *инязоронъ мастор* 'a cár országa', *сенат* 'szénátus' ~ *поки судямонъ тарка* 'nagy bíróságnak helye'. Megemlítendőek foglalkozásnevei (pl. *кузнец* 'kovács' ~ *кининъ чави* 'vasat verő', *купиер* 'futár' ~ *курок якиця* 'gyorsan mozgó', *плотник* 'ács' ~ *узерце тияця* 'fejszével csináló'), állatnevei (*дельфин* 'delfin' ~ *иневядень туво* 'tengeri disznó', *лебедь* 'hattyú' ~ *ашо мацей* 'fehér lúd', *орел* 'sas' ~ *тумо атяки* 'tölgy kakas', *осел* 'szamár' ~ *нузякс лише* 'lusta ló'), a különféle tárgyak megnevezései (*очки* 'szemüveg' ~ *сялме варчамот* 'szem nézők', *парик* 'paróka' ~ *путозь черть* 'odarakott haj', *факел* 'fáklya' ~ *шматол* 'viasz tűz (= gyertya)', *фонарь* 'lámpa' ~ *толонъ гантилема* 'tűz hordó') – és még hosszan sorolhatnánk. (A szótár lexikai innovációiról részletesebben l. Maticsák 2012a: 155–193.)

Az 1948 és 1951 között megjelent négy szótár visszalépést jelentett a mordvin szakszókincsek megteremtéséhez vezető lassú és göröngyös úton. A szerkesztők csak ritkán tartották meg Damaszkín leleményeit, inkább az orosz lexémák elmordvinosítását részesítették előnyben. A vallási szókincs helyébe – a korszellemnek megfelelően – a szocializmus építésének szókincse lépett, jellemző módon például az 1948-as orosz–erza szótárból még a *святый* 'szent' szó is kiszorult.

Az ezredforduló táján készült szótárak felemás képet mutatnak. Mint az előző alfejezetben említettem, a Turkuban kiadott erza–finn szótár és a Szaranszkban megjelent erza–német hemzseg az orosz (elsősorban politikai-ideológiai) szavaktól, a moksá–finn viszont sok mordvin fordítást tartalmaz. A nagyszótárakban (meglehet, a terjedelmi korlátozás hiánya miatt is) a mordvin lexémák mellett elég sok orosz megfelelő is

található. Tudatos nyelvújításra, a damaszkini gyökerekhez való visszatérésre utal viszont a legújabb, 2012-ben kiadott orosz–erza szótár szóanyaga. A szerkesztők számos esetben a korábban már említett „párhuzamos szerkesztésmóddal” élnek, azaz az orosz „megfelelőt” és a mordvin változatot egyaránt megadják. A nyelvújítás szép eseteire néhány példa ebből a szótárból: *адвокат* ’ügyvéd’ ~ *судцо идиця* ’bírószágon megmen-tő’; *великодушие* ’nagylelkűség’ ~ *покиш оймечи* ’nagy lélek[ség]’; *господин* ’úr’ ~ *чиряз* ’úr, földesúr’; *эпословие* ’rágalom, pletyka’ ~ *сёвнома валт* ’veszekedés szavak’, *берянь валт* ’rossz szavak’; *казнь* ’kivégzés’ ~ *эрямонь саема* ’az élet elvétele’; *конюх* ’lovász’ ~ *алаша мелга якиця* ’ló mögött (lóval) járó’; *коноишня* ’lóistálló’ ~ *алаишань кардо* ’a ló udvara’; *королевство* ’királyság’ ~ *инязоронь мастор* ’az uralkodó orszá-ga’; *летопись* ’évkönyv’ ~ *тингеде сёрмадомань* ’időről író’; *музыкант* ’zenész’ ~ *сед-иця* ’hangszerezen játszó’; *общество* ’társadalom’ ~ *вейсендявкс* ’egyesülés, egyesület’; *пастух* ’pásztor’ ~ *стадаваньця* ’nyájőrző’; *повар* ’szakács’ ~ *пидиця-паниця* ’sütő-főző’; *праздность* ’tétlenség, haszontalanság’ ~ *стяко аштема* ’hiába/haszontalanul levés’; *противник* ’ellenség’ ~ *каришо молиця* ’szembe menő’; *советник* ’tanácsnok’ ~ *превень максыця* ’észit adó’; *торжество* ’ünnep’ ~ *покичи* ’nagy nap’; *трудолюбивый* ’munkaszerető’ ~ *тевень вечкиця* ’munkát szerető’; *тщеславие* ’hiúság’ ~ *прянь инамо* ’öndicsőítés’ stb.

5.3. A nyelvészeti szakszókincs vizsgálata

Zaicz Gábor öt, kilencvenes évekbeli szótár (az erza és a moksa nagyszótár, Scsemerova erza és Scsankina moksa, valamint az erza–magyar szótár első kiadása) alapján megállapította, hogy a vizsgált szótárakban a szakszókincsnek minősített hal-mazban leggyakrabban a növénytanianak fordulnak elő (az általa vizsgált 28 szakterület 1234 szavának közel 35%-ával), ezt az állattan (31%), a néprajz (9%), a nyelv-tudomány (5%), az anatómia (4%), az orvostudomány (3,7%), a mitológia (1,5%), a történettudomány (1,4%), a kémia (1,2%) és a csillagászat (1,05%) követi (Zaicz 2001: 742–745).

Írásomban a szakszókincsek szinte végtelen halmazából itt egyet vizsgállok meg, ez a nyelvészeti terminológia. Ez a szókincs több okból is fontos. Egyrészt azért, mert a kis finnugor nyelvek szótárai nem a nagyközönség számára készültek, ezért „praktikus okokból – hogy az egyetemi hallgatók számára megkönnyítsük az erza–mordvin nyelv tanulását – a nyelvészeti terminológia körébe tartozó szavakat is közöl a szótár” (Mészáros – Sirmankina 1999: 5). Másrészt pedig a nyelv fennmaradásának egyik záloga kiművelt anyanyelv-tanárok képzése, ehhez viszont mihamarabb meg kell teremteni (és el kell terjeszteni) ezeket a szakszavakat. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Mordvinföldön e téren az utóbbi időben fejlődés mutatkozik, hiszen nemrég erza és moksa nyelvű leíró nyelvészeti kézikönyv is megjelent, és a nyelvészeti konferenciákon is egyre több mordvin nyelvű előadás hangzik el.)

Az utóbbi évtizedek szótárirodalma e téren is előrelépést jelentett. Mind a nagyszótárakban, mind a finn- és magyarországi kiadványokban jelentős nyelvészeti szakszókincs adatolható (kivételez az 1998-ban kiadott moksa–finn szótár, ebből szinte teljesen hiányzik ez a szókincs). A nyelvészeti terminusok terén ugyanaz a helyzet,

mint a szókincs egészét illetően: például az erza–finn szótárban e rétegnek csak 13 százaléka mordvin eredetű, míg az erza–magyarban ez az arány 30%-ot tesz ki.

Az alábbiakban röviden felvázolom, milyen fejlődésen megy keresztül a nyelvészeti szakszókincs mordvinná tétele. A példák a magyar–erza (1998), a finn–erza (2000) és az orosz–erza (2012) szótárból valók (a kérdéskörrel bővebben, szóalak-javaslatokkal l. Sirmankina – Zaicz 2002; Zaicz – Butilov 2004; Zaicz – Sirmankina 2001).

A terminológia egy része már mordvin, pl. *авань сьме* 'nőnem', *цѣрань сьме* 'hímnem' (< *ава* 'nő', *цѣра* 'fiú, férfi', *сьме* 'nem'); *валмельзак* 'névutó' (< *вал* 'szó', *мельза* 'mögött'); *валмеревкс* 'szólás, közmondás' (< *меремс* 'mond'); *валонь теевема* 'szóképzés' (< *теемс* 'csinál'); *валпарго* 'szókészlet' (< *парго* 'kosár'); *вал-рисьме* 'mondat' (< *рисьме* 'lánc'); *вейсевал* 'összetett szó' (< *вейсе* 'egyben, együtt'); *кевкстемань теишкс* 'kérdőjel', *серьгедема теишкс* 'felkiáltójel' (< *кевкстема* 'kérdés', *серьгедема* 'kiáltás', *теишкс* 'jel'); *келень тонавтнемма* 'nyelvtudomány' (< *кель* 'nyelv', *тонавтнемма* 'tanulás, tanulmányozás'); *меревкс* 'kifejezés' (< *меремс*); *неень ишка* 'jelen idő', *ютазь ишка* 'múlt idő', *сыця ишка* 'jövő idő' (< *ней* 'most', *ютамс* '(el)múlik', *самс* 'jön, érkezik', *ишка* 'idő'); *саень вал* 'jövevény-szó' (< *саемс* 'kap'); *сюлмиця вал* 'kötőszó' (< *сюлмамс* 'köt, összeköt').

A szakkifejezések egy része „hibrid”, mordvin és orosz elemet egyaránt tartalmaz: *валонть основа* 'szótő' (< md. *вал* 'szó', or. *основа* 'tő, alap'), *кавто точкат* 'kettőspont' (< md. *кавто* 'kettő', or. *точка* 'pont'), *келень наука* 'nyelvtudomány' (< md. *кель* 'nyelv', or. *наука* 'tudomány'), *ламонь числа* 'többes szám' (< md. *ламо* 'sok', or. *число* 'szám'), *падежень не* 'esetrag' (< or. *падеж* 'eset', md. *не* 'vége vminek'), *таркань обстоятелства* 'helyhatározó' (< md. *тарка* 'hely', or. *обстоятельство* 'határozó'), *чевте знак* 'palatalizációs jel' (< md. *чевте* 'lágý', or. *знак* 'jel').

A szakszókincs megteremtése hosszú folyamat. Jól mutatja a kezdeti bizonytalanságokat a szótárszerkesztők óvatos eljárása: sok esetben a mordvin és az orosz alakot is feltüntetik, pl. *валтелкс* ~ *слог* 'szótag', *кикске* ~ *тире* 'gondolatjel', *кортавкс* ~ *диалект* 'nyelvjárás', *лемвал* ~ *существительной* 'főnév', *тевлем* ~ *глагол* 'ige', *цѣтлем*, *цѣтвал* ~ *числительной* 'számnév', *черкс* ~ *дефис* 'kötőjel'.

S persze, szép számmal akadnak (még) olyan szócikkek, melyekben a mordvin helyett az orosz jövevényelem áll: *винительной падеж* 'tárgyeset', *глаголонь отрицательной формат* 'az ige tagadó alakjai', *грамматика* 'nyelvtan', *деепричастия* 'határozói igenév', *занятой* 'vessző', *междометия* 'indulatszó', *префикс*, *приставка* 'igekötő', *прилагательной, адектив* 'melléknév', *причастия* 'melléknévi igenév', *родительной падеж* 'birtokos eset', *скобка* 'zárójel', *творительной падеж* 'eszközhatározós eset', *точка* 'pont'.

Talán ez a kis összefoglalás is mutatja, hogy valóban sokat tettek a szótárszerkesztők az elmúlt évtizedekben a mordvin nyelvészeti szakszókincs megújítása érdekében, de tennivaló még van jócskán...

6. Ortográfiai kérdések

6.1. A kezdetek

A mordvin lexikográfia „gyermekkora” idején, a XVII–XVIII. században a mordvin helyesírás kidolgozói még csak az első, óvatos lépéseket tették meg. Azok a német (és Witsen személyében holland) utazók, akik adatait latin betűs formában tették közzé, anyanyelvük helyesírását tekintették mérvadónak. A /v/ hang jelölésére a w betűt használták, vö. például az ’egy’ és ’öt’ jelentésű szavak lejegyzését (mai *erza veŋke* és *veŋe*): *wäxe*, *wite* (Messerschmidt), *wäte*, *wytzs* (Strahlenberg), *weigke*, *wjete* (Fischer). Az /š/ hangot főként az sch kombinációval jelölték (pl. Fischer *toschen* ’ezer’, *schufta* ’fa’), de sokszor következtelenül, mint például Witsen, aki e hang jelölésére az s, sh, sch és ch betűket, betűkombinációkat használta: *osch* ’város’ ~ mai *moksa* alakja *oš*; *shufta* ’fa’ ~ *šuftä*; *sobda* ’sötét’ ~ *šobda*; *pche* ’kenyér’ ~ *kši*. Nem jobbak az affrikáták jelölései sem, a /c/-t nála jelölheti a z, cz, tz és ts: *ozu*, *oczū* ’nagy’ ~ *očū*; *tzatka* ’szikra’ ~ *čatkä*; *kutskan* ’sólyom’ ~ *kučkan*.

A mordvin mássalhangzórendszer meghatározó oppozícióját, a palatalizációt Strahlenberg egyáltalán nem jelölte, vö. *loman* ’ember’ (mai alak: *lomanŋ*), *nille* ’négy’ (*niŋle*), *silms* ’szem’ (*šelme*) stb.), s Witsen is csak néhány helyen jelezte: *id* ’gyerek’ ~ *idŋ*, *ineved* ’tenger’ ~ *iŋüvedŋ*, *mar* ’alma’ ~ *maŋ*, *menel* ’menny’ ~ *meŋäl*, *seks* ’ősz’ ~ *šokš*, *vete* ’öt’ ~ *veŋä*, de *kertiaks* ’fecske’ ~ *käŋtaks*, *nudje* ’nád’ ~ *nuŋdi*, *siade* ’száz’ ~ *šadä*. Fischer a szó elején már jelölte a palatalizációt: *kied* ’kéz’ (*keŋdŋ*), *kjāw* ’kő’ (*keŋ*), *kjel* ’nyelv’ (*keŋ*), *pjel* ’felhő’ (*peŋ*), *ssielmä* ’szem’ (*šelme*), *wjete* ’öt’ (*veŋe*), de a szó belsejében még nem.

E tekintetben hasonlóan – lágyságjel vagy egy i betű betoldásával, vagy a szóeleji szibiláns megkettőzésével – jártak el a cirill betűs írásmódot alkalmazó tudósok is, vö. pl. Müller szolistáját: *вьедъ* ’víz’ (*veŋdŋ*), *вьете* ’öt’ (*veŋe*), *къевъ* ’kő’ (*keŋ*), *пъенге* ’hasábfű’ (*peŋge*), *сьедей* ’szív’ (*seŋeŋ*), *кѣль* ’nyelv’ (*keŋ*), *пѣль* ’felhő’ (*peŋ*), *ссьельме* ’szem’ (*seŋme*), *ссизимъ* ’hét’ (*seŋem*), *ссьяда* ’száz’ (*seŋdo*), sőt Pallas már a szóbeljeji és szóvégi palatalizációt is jelöli: *сяльме* ’szem’, *гулька* ’galamb’, *вирь* ’erdő’, *минь* ’mi’. A palatalizációt Damaszkzin a kor helyesírását messze meghaladó pontossággal jelzi: *сюро* ’gabona’, *ломанень* ’ember-Gen.’, *якиця* ’járó’ (a mai irodalmi alakok ugyanezek), ill. *ярыцы* ’eszik’, *алтыма* ’ígéret’ (ma: *алтамо*), ahol a kemény mássalhangzót az utána következő *ы* jelzi.

Az orosz helyesírás egészen a XIX. század végéig használta a keményjelet, ezt a korai szótárakban, szójegyzékekben is természetesen alkalmazzák, pl. *атякишъ* ’kakas’ (mai alak: *атякиш*), *ярмакъ* ’pénz’ (*ярмак*), *венчъ* ’csónak’ (*венч*) [Müller], *сзоръ* ’lánytestvér’ (*сзор*); *суртъ* ’ujjak’ (*сурт*) [Fischer]. Sokszor azonban következtelenül: *ломанъ* ’ember’ (a mai helyes alak: *ломань*), *тейтеръ* ’lány’ (*тейтерь*) [Müller]. Néha a lágyjelet is rosszul használták: *толь* ’tűz’ (helyesen: *тол*), *каркъсъ* ’őv’ (*каркс*), *мастырь* ’föld’ (*мастор*) [Fischer].

Az orosz *ѣ* betű néha a mordvinban is feltűnt: *понедѣльникъ* ’hétfő’ (ma: *понедельник*) [Müller], *лѣмъ* ’név’ (*лем*), *тештѣ* ’csillag’ (*теште*) [Fischer], *въчѣкиця* ’szerető’ (*вечкиця*), *нѣмѣцкой* ’német’ (*немецкой*) [Damaszkzin].

A cirill betűs helyesírásban a mai napig gondot jelent az /ä/ fonéma lejegyzése, ezt általában az orosz я betűvel adják vissza (a moksában és az erza nyelvjárások többségében megvan az /e/ és /ä/ hang is). Így tett már Pallas és Damaszkín is, vö. *вя* 'éj' (ma *ве*), *кявь* 'kő' (*кев*), *няй* 'fog' (*ней*), *мюдя* 'férfi' (*муде*). Damaszkinnál a szó eleji /e/ háromféleképpen is előfordul: *ачкелма* 'vastagság' (ma: *эчкелма*), *ярамо* 'élet' (*эрямо*), *йарявекс* 'szükséges' (ma: *эрявикс*).

6.2. A XIX. század

Ahlqvist latin betűs moksa–német–moksa szótárának ortográfiája jelentős fejlődést mutat az előző század szótárszerkesztőihez képest. A szerző javarészt jelöli a palatalizációt, mégpedig a mai napig meglévő mellékjelekkel (ř, ľ, ŋ, ť, đ, š), de nagyon gyakran következtelen (*lem* a *ľem* 'név' helyett, *läi* a *ľej* 'folyó' helyett, *menel* a *meňel* 'menny' helyett, *tev* a *ťev* 'munka' helyett, *täštä* a *ťäšťä* 'csillag' helyett stb.). Emellett használja az š és ž betűket is. A /c/ hangot ts betűkapcsolattal jelöli, pl. *tsora* 'fiú' (ma: *čora*), *tsebär* 'szép' (*čebär*). Ahlqvist még két diakritikus jelet használ: a t alatt félkört, az n fölött pontot, ezek nem honosodtak meg az átirásban. Jelöli a moksában önálló fonémaként létező zöngétlen /t/ hangot: *yurhta* 'ház', *korhtan* 'beszélek'. A szókezdő és intervokális /j/ lejegyzésére az y szolgál (*yalga* 'barát', *šeyer* 'egér'), a szó végén viszont i-t használ: *gluhoi* 'süket', *škai* 'isten'. A /v/ hangot már nem a korábbi w-vel, hanem a labiodentális v-vel írja. Ami a magánhangzó-jelöléseket illeti: a veláris i jelölésére a Ѣ szolgál, a hangsúlyviszonyokat az ā, ē, ū jelzi. A redukált hangot nem jelöli.

Wiedemann a palatalizációt általában következetesen jelöli, de sok hibát ejt ő, is, pl. *lem* (mai alak: *ľem* 'név'), *levks* (*ľevks* 'fióka'), *lišme* (*ľišme* 'ló') stb. A /c/ nála is ts, a /č/ tš betűkapcsolattal szerepel. A szókezdő /j/-t ő már j betűvel jegyzi le (*jalga* 'barát'). A szó belsejében intervokális helyzetben j-t ír (*kajams* 'hajít'), más helyzetben i-t: *meile* 'után', *oime* 'lélek' (mai formák: *mej'le*, *ojme*). A szó végén nála i áll, pl. *koi* (mai lejegyzése: *koj* 'szokás'), *kui* (*kuj* 'kígyó'), *läi* (*ľej* 'folyó'). Érdekes a *ľija* 'más' wiedemanni formája: *lia*. Az erza nyelvjárásokban ritkán előforduló veláris i lejegyzésére az y-t használja: *mazy* 'szép'.

6.3. Mai problémák

A helyesírás fejlődésével, szabályokba foglalásával természetesen a kezdeti következetlenségek, ingadozások kikoptak a nyelvből, s kialakult a kanonizált mordvin helyesírás. Pontosabban két helyesírás, mert az erza és moksa között e téren nagy különbségek vannak, előbbi a fonematikus, szóelemző elvet részesíti előnyben, míg utóbbi a fonetikus lejegyzés híve. Ehelyütt nem szólok a finnugor nyelvekre erőltetett cirill betűs írásmód okozta problémákról (a moksa redukált lejegyzése, a palatalizáció jelölése, az orosz я betű használatának következetlensége stb.), hanem csak a zöngésülés kérdésére térek ki. Ha az összetett szavak első tagja zöngés mássalhangzóra végződik, az utótag zöngétlen szókezdő konsonánssal ehhez hasonul. Az 1995-ös helyesírási normák ezt a hasonulást jelölik (pl. *вайуель* 'hang' + *не* 'vég' > *вайуельне* 'verszta, kilométer'), de a 2002-es helyesírási útmutató az etimologikus (morfológikus) elvet részesíti előnyben (a nyelvtanulók számára, úgy vélem, ez egyértelműen jobb). E ket-

tősséget a szótárak is jól tükrözik. A korábban kiadott szótárakban – pl. erza–orosz (1949), erza–orosz nagyszótár (1993), erza–finn (1995), de még a 2000-es finn–erza szótárban is – a zöngésülést tükröző helyesírás használatos, pl. *ведьзев* 'malom', *ведьбеель* 'pióca', *ведьбеиште* 'sulyom', *ведьбрамо* 'vízesés', *ведьзюро* 'öböl'. A 2012-es orosz–erza szótár a szóelemző elvet alkalmazza: *ведькев* (ведь 'víz' + кев 'kő'), *ведьпрамо* (прамо 'esés'), *ведьпря* 'folyó forrása' (пря 'fej'), *ведьсюро* 'öböl' (сюро 'szarv'). A 2003-ban kiadott erza–magyar szótár mindkét formát megadja: *ведьзев* (ведькев), *ведьбеель* (ведьпеель), *ведьбеиште* (ведьпеиште), *ведьбрамо* (ведьпрамо), *ведьзюро* (ведьсюро) stb., s hasonlóan jár el párja, a magyar–erza szótár (2008) is.

7. Összefoglalás

Áttekintésemben 105 mordvin szótárt mutattam be. Sok ez vagy kevés? Három évszázad összterméseként kevésnek tűnik, főként, ha például összevetjük egy világnyelv produktumaival, hiszen angolból valószínűleg két-háromévente megjelenik ennyi. Másfelől azonban igencsak tiszteletreméltó teljesítmény egy olyan nép lexikográfusaitól, akik azért küzdenek, hogy nyelvük ne vesszen el az orosz nyelv szorításában, ne merüljön feledésbe a kisebbségi lét sanyarú nyelvi körülményei közepette. Ebből a nézőpontból minden mordvin (és tágabban: kisebb finnugor nyelv) szótárát nagy örömmel és tisztelettel kell fogadnunk, mert ezek a nyelv túlélésének – ha nem is a legfőbb, de az egyik legfontosabb – zálogai. Öröndetes az is, hogy az utóbbi időben egyre több szótár jelenik meg, kétnyelvű és tematikus anyagok egyaránt. Reméljük, ez a lendület még sokáig kitart, s a szótárak kiadása hasonló ütemben fog folytatódni a jövőben is.

MELLÉKLET

Mordvin szótárak

(tematikus csoportosításban, a megjelenés időrendjében közreadva)

1. A XVII–XVIII. század (mordvin anyagot is tartalmazó) szótárai, szójegyzékei
Witsen, Nicolaes: Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest. Amsterdam, 1692.
Strahlenberg, Philipp Johann: Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730.
Fischer, Johann Eberhard: Vocabularium Sibiricum (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Frankfurt am Main etc., 1995. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VII.)
Pallas, Peter Simon: Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий. Санкт-Петербург, 1786–87.
Müller, Gerhard Friedrich [Г. Ф. Миллер], Описания живущих в Казанской губернии языческих народов. Санкт-Петербург, 1791.

Дамаскин: Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и повелению ее императорского величества премудрой государыни, Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы все-российской. По аллавиту российских слов расположенный и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов, под присмотром преосвященного Дамаскина епископа Нижегородского и Алатурского сочиненный 1785-го года = А. П. Феоктистов: Русско–мордовский словарь. Наука, Москва, 1971.

2. A XIX. század szótárai, szójegyzékei

Орнатов, П.: Словарь русско–мордовского наречия мордвы-мокши. 1841. [Kézirat.]

Словарь русско–мордовский мокшанского наречия. [Kézirat a XIX. század közepéről.]

Ahlqvist, August: Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis). Sankt-Petersburg, 1861.

Wiedemann, F. J.: Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinem mordwinisch–deutschen und deutsch–mordwinischen Wörterbuch). Sankt-Petersburg, 1865.

Budenz József: Mordvin közlések. 1. Erza és moksa-mordvin mesék és dalok (magyar fordítással); 2. Reguly moksa-mordvin nyelvtani jegyzetei; 3. Moksa- és erza-mordvin szótár. [Utóbbi lapszáma: 152–238.] Nyelvtudományi Közlemények 5 [1866]: 81–238.

Первоначальный учебник русского языка для мордвы-мокши. Казань, 1892.

Первоначальный учебник русского языка для мордвы-эрзи. Казань, 1892.

Гаврилов, Н.: Русско–мордовский словарь. Пенза, 1899.

Учаев, Р. Ф. – Шахматов, А. А.: Словарь сухокарбулакского говора эрзянского наречия мордовского языка. 1908. [Kézirat.]

3. XX–XXI. századi szótárak

Kétnyelvű szótárak:

Erza

Рябов, А. П.: Эрзянь–рузонь валкске. Эрзянско–русский словари́к. Центральное издательство литературы народов СССР, Москва, 1930.

Рябов, А. П.: Рузонь–эрзянь валкс. Русско–эрзянский словарь. Центральное издательство литературы народов СССР, Москва, 1931.

Евсеев, М. Е.: Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Москва, Центриздат, 1931.

Коляденков, М. Н. – Сульдин, Ф. В. – Тарасов, Л. П. – Цыганов, Х. Ф.: Русско–эрзянский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1948.

- Бубрих, Д. В. – Коляденков, М. Н. – Цыганов, Х. Ф.: Эрзянско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- Ravila, Paavo: Ersä-mordwinisches Wörterverzeichnis aus Malyj Tolka. Journal de la Société Finno-Ougrienne 61/3. Helsinki, 1959.
- Erdődi József – Zaicz Gábor: Erza-mordvin szójegyzék. ELTE BTK Finnugor jegyzetek XXI. Budapest, 1974.
- Серебрянников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.: Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1993.
- Щемерова, В. С.: Эрзянь–рузонь валкс. Русско–эрзянский словарь. Мордовской книжной издательства, Саранск, 1993.
- Niemi, Jaana – Mosin, Mihail: Ersäläis-suomalainen sanakirja. Эрзянь–финнэнь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku, 1995.
- Mészáros Edit – Raisza Sirmankina: Erza-mordvin–magyar szótár. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 8. Szeged, 1999.
- Alhoniemi, Alho – Agafonova, Nina – Mosin, Mihail: Suomalais-ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Красный Октябрь, Саранск, 2000.
- Мосин, М. В. – Егорова, А. С.: Эрзянь–немецень валкс. Ersä-deutsches Wörterbuch. Красный Октябрь, Саранск, 2002.
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza: Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Lexica Savariensia 6. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- Mészáros Edit (szerk.) – Motorkina Svetlana – Kazaeva Nina – Felföldi Ágnes – Širmankina Raisa: Magyar–erza-mordvin szótár. Венгрань–эрзянь валкс. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 11. Szeged, 2008.
- Беспалова, Г. Ф. – Барцаева, Е. В.: Русско–эрзянский словарь. Рузонь–эрзянь валкске. – Эрзянско–русский словарь. Эрзянь–рузонь валкске. Книга, Саранск, 2010.
- Борисова, О. Г. – Живаева, М. Н. – Казаева, Н. В. – Кочеваткин, А. М. – Мосин, М. В. (отв. ред.) – Моторкина, С. Г. – Рябова, Г. В.: Русско–эрзянский словарь. Рузонь–эрзянь валкс. Красный Октябрь, Саранск, 2012.

Moksa

- Черапкин, И. Г.: Мокша-мордовско–русский словарь с грамматическим справочником. Мордовское государственное издательство, Саранск, 1933.
- Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К. – Бабина, М. Е. – Кеняев, Д. С.: Русско–мокшанский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1941.
- Потапкин, С. Г. – Кеняев, Д. С. – Имяреков, А. К. – Дуйков, Д. Е.: Русско–мокшанский словарь для начальной школы. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1943.

- Бубрих, Д. В. – Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.: Мокшанско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- Меркушкин, Г. Я. – Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.: Русско–мокшанский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1951.
- Имяреков, А. К.: Мокшанско–русский словарь начальной школанди. Мокшанско–русский словарь для начальной школы. Мордовский книжный издательствась, Саранск, 1953.
- Juhász Jenő – Erdélyi István: Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Щанкина, В. И.: Мокшень–рузонь валкс. Русско–мокшанский словарь. Мордовский книжный издательствась, Саранск, 1993.
- Поляков, О. Е. – Келина, А. Н.: Русско–мокшанский школьный словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1996.
- Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.: Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1998.
- Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr: Mokšalais-suomalainen sanakirja. Мокшень–финнонь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58. Turku, 1998.
- Феоктистов, Александр – Херрала, Эва: Мокшень–финнэнь валкс. Mokšalais-suomalainen sanakirja. Красный Октябрь, Саранск, 2001.
- Molnár Judit: Moksa-mordvin–magyar szótár. Lexica Savariensia 8. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- Голенков, Н. Б. – Иванова, Г. С.: Словарик/валкскя русско–мокшанский. Валкскя/словарик мокшанско–русский. Книга, Саранск, 2009.

Erza és moksa

- Щанкина, В. И. – Кочеваткин, А. М. – Мишина, С. А.: Русско–мокшанско–эрзянский словарь. Ружонь–мокшень–эрзянь валкс. Ружонь–мокшонь–эрзянь валкс. Поволжский центр культур финно-угорских народов. Саранск. 2011. <http://www.library.saransk.ru/fu/grant/slovar.pdf>

Mordvin nyelvjárási nagyszótár:

- Heikki Paasonen Mordwinisches Wörterbuch. Zusammenestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. I. (A–J) 1990, II. (K–M) 1992, III. (N–Ř) 1994, IV. (S–Ž) 1996. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Chrestomathiák, nyelvkönyvek szójegyzékkel:

- Paasonen, Heikki: Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsingfors, 1909.
- Erdődi József: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). ELTE BTK Finnugor jegyzetek XIV. Budapest, 1968.
- Veenker, Wolfgang – Rjabov, Anatolij: Erzamordwinische Texte mit Wörterverzeichnis (erzamordwinisch–deutsch). Uralische Lese- und Übunghefte 4. Hamburg, 1977.
- Mosin, M. V. – Bajuskin, N. S.: Ersämordvin oppikirja. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten VIII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1983.
- Keresztes László: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
- Mészáros Edit: Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak (Marija Imajkina közreműködésével). JATEPress, Szeged, 1998.

Etimológiai szótárak:

- Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.: Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1977.
- Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В. – Келин, М. А.: Мокшень кялень нюрьккяня этимологический словарь. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1981.
- Keresztes László: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. Studia Uralo-Altaica 26. Szeged, 1986.
- Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.: Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1998.
- Вершинин, В. И.: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том I (Аба – Кеверь). Стринг, Йошкар-Ола, 2004; Том II (Кеветие – Мекснемс). Стринг, Йошкар-Ола, 2005; Том III (Мекш – Пиле). Стринг, Йошкар-Ола, 2005; Том IV (Пиледемс – Уштомс). Стринг, Йошкар-Ола, 2009; Том V (Фала – Яштерь). Стринг, Йошкар-Ола, 2011.

Helyesírási szótárak:

- Инжееватов, И. К.: Топонимический словарь Мордовской АССР. Названия населенных пунктов. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1979.
- Цыганкин, Д. В.: Память, запечатленная в слове. Словарь географических названий Республики Мордовия. Красный Октябрь, Саранск, 2005.
- Цыганкин, Д. В.: От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания. Издательство Мордовского университета, Саранск, 2010.

Helyesírási szótárak:

- Рогов, М. А.: Мокшень орфографический словарь. Учпедгиз, Москва, 1935.

- Бабина, М. Е. – Перкин, И. Л. – Фадеев, С. Н. – Шишканов, П. С.: Мокшень орфографический словарь. Учпедгиз, 1939.
- Мишин, А. А. – Коляденков, М. Н. – Сульдин, Ф. В.: Эрзянь келень орфографической словарь. Учпедгиз, Москва, 1939.
- Коляденков, М. Н. – Балакин, П. Г.: Эрзянь келень орфографической словарь. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1955.
- Имяреков, А. К. – Потапкин, С. Г. – Шишканов, П. С.: Мокшень орфографический словарь. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1957.
- Бузакова, Р. Н. – Ширмакина, Р. С.: Эрзянь келень орфографической словарь. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1978.
- Бабушкина, Р. В. – Илюшкин, В. С. – Матюшкин, П. Г.: Мокшень орфографический словарь. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1979.
- Бабушкина, Р. В. – Горбунова, В. Р. – Поляков, О. Е.: Мокшень орфографический словарь. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1987.
- Агафонова, Н. А. – Имайкина, М. Д. – Мосин, М. В. – Цыганкин, Д. В. – Цыпкаякина, В. П. – Гаврилова, Т. Г.: Вейсе, башка, тешкс вельде. Красный Октябрь, Саранск, 2002.
- Алямкин, Н. С. – Ананьина, К. И. – Арискин, Н. И. – Липатов, С. И. – Ломакина, Т. И. – Келин, М. А. – Келина, А. Н. – Поляков, О. Е.: Марса, башка, китькся вельде. Красный Октябрь, Саранск, 2002.
- Бузакова, Р. Н.: Эрзянь келень орфографиянь валкс. Издательство Мордовского университета, Саранск, 2012.

Egyéb szótárak:

- Потапкин, С. Г.: Русско–мокшанский словарь политических и экономических терминов. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1951.
- Ширманкина, Р. С.: Фразеологический словарь мордовских (мокша и эрзя) языков). Мордовское книжное издательство, Саранск, 1973.
- Бузакова, Р. Н.: Словарь синонимов эрзянского языка. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1982.
- Борисов, А. Г.: Эрзянь келень эпитетэнь нурькине словарь. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1982.
- Келин, М. А.: Валонь тиевوما мокшень кялень валкс. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1991.
- Четвергов, Е. В.: Сырнень човалят: стувтозь ды чуросто вастневиця валт. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1994.
- Бузакова, Р. Н.: Тикшень валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1996.
- Поляков, О. Е.: Касыксонь валкс: шуфтонь, кусторксонь, тишень и пангонь лепне мокшень кяльса. Мордовский книжной издательствась, Саранск, 1998.
- Ширманкина, Р. С.: Фразеологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 1998.

- Келин, М.А.: Валть пъялькова явоманц коряс мокшень кялень валкс. Учебный пособие. Мордовский книжный издательствась, Саранск, 1998.
- Келин, М. А.: Кялень лепне. 1999.
- Абрамов, К. Г.: Валонь ёвтнема валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск, 2002.
- Гребнева, А. М. – Лещанкина, В. В.: Русско–эрзянский ботанический словарь (названия сосудистых). Красный Октябрь, Саранск, 2002.
- Jorma Luutonen – Mikhail Mosin – Valentina Shchankina [Йорма Луутонен – Михаил Мосин – Валентина Щанкина]: Reverse Dictionary of Mordvin. Обратный словарь мордовских языков. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIX. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2004.
- Mészáros Edit: Erza-mordvin-magyar hangosszótár. Érfőző vajgeľev valks. CD-ROM. Szeged, 2005.
- Бузакова, Р. Н. – Лисина, Е. Н.: Эрзянь–рузонь антонимень валкс. Эрзянско–русский словарь антонимов. Издательство Мордовского университета, Саранск, 2009.

Szaknyelvi szótárfüzetek:

- Minden szótárfüzet kiadója, megjelenési helye és megjelenési éve azonos: Terminologia scholaris / Школьная терминология. NH Collegium Fenno-Ugricum / Ассоциация финно-угорских университетов, Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай, 2011.
- Беспалова, Г. Ф.: Словарь терминов по географии на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ географиянь терминтнэнь валкс.
- Беспалова, Г. Ф.: Словарь химических терминов на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ химиянь терминтнэнь валкс.
- Гришунина, В. П.: Словарь терминов по географии на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатнэнди географиянь терминонь валкс.
- Гришунина, В. П.: Словарь терминов по информатике на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатнэнди информатикань терминонь валкс.
- Иванова, Г. С.: Словарь терминов по литературе на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатнэнди литературань терминонь валкс.
- Иванова, Г. С.: Словарь химических терминов на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатнэнди химиянь терминонь валкс.
- Кабасва, Н. Ф.: Словарь физических терминов на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатнэнди физикань терминонь валкс.

- Клементьева, Е. Ф.: Словарь терминов по математике на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ математикань терминтнэнь валкс.
- Кулакова, Н. А.: Словарь терминов по обществознанию на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательной школатненьди обществознаниянь терминонь валкс.
- Мосин, М. В.: Словарь терминов по истории на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ историянь терминтнэнь валкс.
- Моторкина, С. Г.: Словарь терминов по информатике на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ информатикань терминтнэнь валкс.
- Поляков, О. Е.: Словарь лингвистических терминов на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательной школатненьди лингвистикань терминонь валкс.
- Рогожина, В. Ф.: Словарь терминов по биологии на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательной школатненьди биологиянь терминонь валкс.
- Рябов, И. Н.: Словарь терминов по биологии на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ биологиянь терминтнэнь валкс.
- Цыпкайкина, В. П.: Словарь лингвистических терминов на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ лингвистикань терминтнэнь валкс.
- Цыпкайкина, В. П.: Словарь терминов по обществознанию на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ обществознаниянь терминтнэнь валкс.

HIVATKOZÁSOK

- Bartens, Hans-Hermann 1978: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker, *Nyelvtudományi Közlemények* **80**, 413–6.
- Feoktisztozov 1963: А. П. Феоктистов, *Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. Очерки мордовских диалектов II*, Саранск, Мордовское книжное издательство, 3–36.
- Feoktisztozov 1968: А. П. Феоктистов, *Истоки мордовской письменности*, Москва, Наука.
- Feoktisztozov 1971: А. П. Феоктистов, *Русско-мордовский словарь*. Из истории отечественной лексикографии. Москва, Наука.
- Feoktisztozov 1975: А. П. Феоктистов, „*Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*” в его мордовской части. *Finno-ugristica* 1. Tartu. 117–27.

- Feoktyisztoz 1976: А. П. Феоктистов, *Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков*, Москва, Наука.
- Feoktyisztoz 1983: А. П. Феоктистов, История мордовской лексикографии, in Д. В. Цыганкин (ред.), *Лексикология современных мордовских языков*, Саранск, Издательство Мордовского университета, 238–90.
- Gulya János 1983: XVIII. századi etimológiák. Mutatvány J. E. Fischer „Vocabularium Sibiricum”-ának készülő kiadványából. *Uralisztikai Tanulmányok* 1, 163–71.
- Keresztes László 1986: М. А. Келин – М. В. Мосин – Д. В. Цыганкин, Мокшень кялень нюръхкяня этимологический словарь [ismertetés], *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 320–1.
- Keresztes László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. *Studia Uralo-Altaica* 27. Szeged.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keresztes László 2010–11: Mészáros Edit szerk.: Magyar–erza-mordvin szótár. Венгрань–эрзянь валкс [ismertetés], *Nyelvtudományi Közlemények* 107, 341–6.
- Máté József 2002: А. М. Гребнева – В. В. Лещанкина, Русско–эрзянский ботанический словарь (названия сосудистых) [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 9, 162–5.
- Maticsák Sándor 1999a: Mészáros Edit, Erza-mordvin nyelvkönyv [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 6, 166–72.
- Maticsák Sándor 1999b: Új mordvin szótárak [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 6, 172–9.
- Maticsák Sándor 2000: Alhoniemi – Aga fonova – Mosin, Suomalais–ersäläinen sanakirja. Finneñ–erzañ valks [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 7, 147–50.
- Maticsák Sándor 2002: М. В. Мосин – А. С. Егорова, Эрзянь–немецень валкс. Ersä–deutsches Wörterbuch [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 9, 165–7.
- Maticsák Sándor 2003: Erza-mordvin értelmező szótár (К. Г. Абрамов, Валонь ёвтнema валкс) [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 10, 253–7.
- Maticsák Sándor 2006: Mészáros Edit, Erza-mordvin–magyar hangosszótár [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 13, 228–9.
- Maticsák Sándor 2010: Д. В. Цыганкин, От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 17, 227–31.
- Maticsák Sándor 2011: Р. Н. Бузакова – Е. Н. Лисина, Эрзянь–рузонь антонимень валкс. Эрзянско–русский словарь антонимов [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 18, 197–201.
- Maticsák Sándor 2012a: *A mordvin írásbeliség kezdetei*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Maticsák Sándor 2012b: С. Г. Моторкина, Словарь терминов по информатике на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ информатикань терминтнэнь валкс [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 19, 234–8.

- Mikola Tibor 1975: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola (Mit einem Anhang). *Studia Uralo-Altaica* VII. Szeged.
- Sirmankina, Raisza – Zaicz Gábor 2002: Mordvin nyelvészeti terminusok, *Folia Uralica Debreceniensia* 9, 131–44.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (red. Károly Rédei), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986–1988.
- Zaicz Gábor 1986: Д. В. Цыганкин – М. В. Мосин, Эрзянь келень нурькине этимологической словарь [ismertetés], *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 316–20.
- Zaicz Gábor 2000: Mészáros Edit – Raisa Širmankina, Erza-mordvin–magyar szótár [ismertetés], *Nyelvtudományi Közlemények* 97, 335–44.
- Zaicz Gábor 2001: A mordvin terminológia jellegzetességei az ezredfordulón (A szaknyelvi szókészlet a legújabb mordvin lexikográfiai kiadványokban), *Folia Uralica Debreceniensia* 8, 741–50.
- Zaicz Gábor 2005: В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 12, 154–61.
- Zaicz Gábor 2007: В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 14, 190–2.
- Zaicz Gábor 2009: В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 16, 188–90.
- Zaicz Gábor 2011: В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков [ismertetés], *Folia Uralica Debreceniensia* 18, 189–91.
- Zaicz Gábor – Butilov, Mikol 2004: A mordvin nyelvészeti terminológia kérdései, *Folia Uralica Debreceniensia* 11, 141–54.
- Zaicz, Gábor – Sirmankina, Raisza 2001: Зайц, Габор – Ширманкина, Ранса, Основные образования мордовской лингвистической терминологии, *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 9/6, 431–7.
- Zsirai Miklós 1994: *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor.* [2. kiadás.] Trezor Kiadó, Budapest.

THREE CENTURIES OF MORDVIN LEXICOGRAPHY

SÁNDOR MATICSÁK

The first Mordvin glossary was published in 1692, while the most recent dictionary came out in 2012. During the three centuries between the two dates, the lexicography of our language relatives evolved from a short, hand-written list of a dozen of words to a modern dictionary containing forty thousand entries. Several different types of dictionaries have been compiled including Russian/Finnish/Hungarian/German/Dutch bilingual dictionaries, etymological dictionaries and dictionaries of definitions, as well as various kinds of specialised terminological dictionaries like a phraseological dictionary, an IT glossary, or a botanical glossary. The present essay discusses the books and papers surveyed above – altogether 105 dictionaries were found for this purpose. The bilingual dictionaries are analyzed according to a customized set of criteria in the second part of the paper.

RIMASZÉCS NYELVJÁRÁSÁNAK VIZSGÁLATA

MIKO ATTILA

1. Bevezetés

A tanulmány egy gömöri település, Rimaszécs nyelvjárásába nyújt betekintést. Elsődleges célom, hogy bemutassam a rimaszécsi nyelvjárásban előforduló hangtani, alaktani és szóképzéstan jellegzetességeket. Rimaszécs (Rimavská Seč) község Szlovákiában, a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásában, Rimaszombattól 19 km-re fekszik délkeletre a Rima bal partján. A község egy oklevélben 1297-ben *Zeech* alakban tűnik fel, majd 1467-ben *Rimazech* néven. A 2011-es népszámlálás 1936 lakosról árulkodik.

2. Rimaszécs nyelvjárásának vizsgálata

2.1. A mintavétel általános kérdései

A rimaszécsi magyar beszélőközösség nyelvjárásának vizsgálatát kérdőíves mintavétellel végeztem. A kérdőív kérdései a legfontosabb és legmarkánsabb nyelvi változókat érintik Rimaszécs község nyelvjárásában. A gyűjtés során objektív adatok mellett szubjektív nyelvi adatokra is szert tettem. A kiértékelt kérdőívek adatai segítségével igyekszem bemutatni a vizsgált nyelvjárás egyes jelenségeit.

A kérdőív összeállításánál nagy segítséget nyújtottak számomra Sándor Anna: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség (2000), Menyhárt József: Nyékvárkony nyelve (2008) és Presinszky Károly: A nyelvhasználat kutatása egy kisebbségi magyar beszélőközösségben (2004) c. munkái. Az ezekben megtalálható mintakérdések felhasználásával állítottam össze a kérdőívemet, melynek kérdései a társadalmi vagy a területi beszédhelyzeti tagoltságot mutató jelenségekre, az ún. változókra irányultak.

Az anonim kérdőív három részből áll. Első része szociolingvisztikai jellegű, az adatközlők neméről, életkoráról, iskolai végzettségéről és múltbeli/jelenlegi foglalkozásáról kapunk információt. Kérdések vonatkoznak a beszélők attitűdjére, azaz felmértem a megkérdezettek nyelvjárásukhoz való viszonyulását, még ha egy kérdőíves attitűdvizsgálat csak a felszínt érintheti is.

A gyűjtőmunkám során számos nyelvi jelenséggel találkoztam, melyekből igyekeztem kiválasztani a leggyakoribbakat és a legdominánsabbakat, így a nyelvjárás hangtani és alaktani jelenségeire vonatkozó kérdéseket is erre alapozva állítottam össze, melyek segítségével a község nyelvjárásának változását is vizsgálom a kérdőív második részében feltett kérdésekkel.

A kérdőív harmadik részében szóképzéstan kérdésekkel foglalkozom, adatközlőim tájsozismeretét kutatom. Az általam összegyűjtött 289 tájsoz közül – melyeket a nyelvi értékmérés céljából tartottam szükségesnek lejegyezni – választottam ki 25

tájszót, ezeken keresztül folytatom a vizsgálódást. Mondattani jelenségekkel és a romák nyelvhasználatával hely- és időszűke miatt munkámban nem foglalkozom.

Vizsgálatom előtt a következő hipotézist fogalmaztam meg: feltételeztem, hogy a rimaszécsi mai magyar nyelvhasználatban a nyelvjárási jelenségek mindhárom korcsoportban megjelennek majd, de legmarkánsabban mégis az idősek korcsoportjában. A generációk szerinti bontásban az volt tehát az előfeltevés, hogy a nyelvjárási jelenségek egyenes arányban növekszenek az életkorral. Ugyanezt feltételeztem az adatközlők nyelvjárásukhoz való pozitív viszonyulásáról is.

A nemek és a nyelvhasználat tekintetében a szakirodalom alapján a nem preferenciás jelenségek előfordulását feltételeztem (Kiss 1995: 103). Feltehető, hogy a nemek nyelvhasználatában jelentkező eltérések csupán bizonyos szakmai ismeretek eltérő fokának egyes következményei (Presinszky 2004: 32).

2.2. Az adatközlők

Ha egy-egy település nyelvi rétegződéséről akarunk képet rajzolni, akkor megfelelő számú adatközlőre van szükségünk, mégpedig oly módon, hogy az kellőképpen tükrözze a közösség társadalmi összetételét (Kiss 2003: 160).

Adatközlőimet a rétegzett mintavétel szabályai alapján választottam ki (Kiss 1995: 34), melynek lényege, hogy a falu különböző korú, nemű, iskolázottságú rétegének képviselője megszólaljon a vizsgálat során. Adatközlőim közé csak a magyar anyanyelvű rimaszécsi lakosokat soroltam. Hatvan adatközlővel dolgoztam, akiket életkoruk, nemük és iskolázottságuk szerint arányosan igyekeztem kiválasztani.

Húsz adatközlőm a fiatal generációt képviselte, ők a 18–29 év közötti korcsoportba tartoznak. Életkoruk alapján ezen kívül még két csoportot határoztam meg: a középkorú (30–59), illetve az idős (60–) korosztályt. Valamennyi korcsoportból 20–20 adatközlőt választottam ki, akiket nemek szerint szintén arányosan (10 férfi, 10 nő) osztottam további csoportokra. Az egyes generációk képviselőit iskolai végzettségük alapján újabb csoportokba soroltam: alap-, közép- és felsőfokú iskolázottsággal rendelkezők csoportja. Legtöbb adatközlőm közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezik, legkevesebben az alapiskolai végzettségűek csoportjában vannak. Ennek fő oka az, hogy több alapiskolai végzettségű kiválasztott adatközlőm negatívan állt hozzá gyűjtőmunkámhoz, és nem vállalta a kérdőív kitöltését. Viszont a nagyobb feldolgozottság érdekében törekedtem csoportonként megtartani a 20–20 főt.

A kérdőíves gyűjtés során kódrendszert használtam az adatközlők azonosítására. A kódrendszerhez az alábbi rövidítéseket alkalmaztam:

1. Nem:	férfi = F nő = N
2. Életkor:	fiatal generáció (18–29) = F középkorosztály (30–59) = K idős generáció (60–) = I
3. Iskolázottság:	alapfokú = A középfokú = K felsőfokú = F

Az egyes adatközlőknél a nemeket is figyelembe véve korcsoportok szerint sorszámozást adtam (1–10), minden alcsoportot beleértve. Pl. az adatközlő jelölése: NFK1. Feloldása: nő, fiatal, középfokú végzettséggel rendelkezik és az 1-es sorszámozást kapta. A kérdőíves gyűjtésben megkérdezett adatközlőimet az alábbi táblázatban ismertetem:

azonosító jegye	neme	élet- kora	iskolai végzettsége	korábbi/jelenlegi foglalkozása
NFF1	nő	26	felsőfokú	tanítónő
NFK2	nő	21	középfokú	tanuló
NFF3	nő	28	felsőfokú	pedagógus
NFK4	nő	26	középfokú	tanító
NFK5	nő	23	középfokú	nevelőnő
NFK6	nő	27	középfokú	fodrásznő
NFK7	nő	26	középfokú	asszisztens
NFK8	nő	18	középfokú	tanuló
NFA9	nő	28	alapfokú	takarítónő
NFF10	nő	28	felsőfokú	tanító
FFK1	férfi	29	középfokú	asztalos
FFK2	férfi	23	középfokú	gépkészítő
FFK3	férfi	28	középfokú	gyári dolgozó
FFK4	férfi	24	középfokú	szakács
FFK5	férfi	21	középfokú	pincér
FFF6	férfi	27	felsőfokú	tanár
FFF7	férfi	28	középfokú	mérnök
FFF8	férfi	26	felsőfokú	tanár
FFK9	férfi	29	középfokú	szabó
FFF10	férfi	22	felsőfokú	tanuló
NKF1	nő	43	felsőfokú	tanítónő
NKF2	nő	33	felsőfokú	tanár
NKK3	nő	52	középfokú	óvodai gondnok
NKK4	nő	56	középfokú	fodrász/munkanélküli
NKF5	nő	58	felsőfokú	tanítónő
NKK6	nő	56	középfokú	irodai munkaerő
NKK7	nő	49	középfokú	nevelőnő
NKF8	nő	47	felsőfokú	tanítónő
NKF9	nő	51	felsőfokú	tanítónő
NKF10	nő	31	felsőfokú	pedagógus
FKF1	férfi	52	felsőfokú	mérnök
FKK2	férfi	54	középfokú	raktárnok
FKK3	férfi	55	középfokú	technikus/üzletvezető
FKF4	férfi	52	felsőfokú	pedagógus
FKF5	férfi	32	felsőfokú	tanár

azonosító jegye	neme	élet- kora	iskolai végzettsége	korábbi/jelenlegi foglalkozása
FKK6	férfi	53	középfokú	karbantartó/ munkanélküli
FKA7	férfi	50	alapfokú	munkanélküli
FKK8	férfi	35	középfokú	ács
FKK9	férfi	48	középfokú	iskolai gondnok
FKK10	férfi	34	középfokú	technikus/ munkanélküli
NIA1	nő	65	alapfokú	takarítónő/nyugdíjas
NIK2	nő	67	középfokú	könyvelő
NIK3	nő	76	középfokú	munkás/nyugdíjas
NIK4	nő	72	középfokú	könyvelő/nyugdíjas
NIK5	nő	75	középfokú	hivatalnok/nyugdíjas
NIK6	nő	74	középfokú	adminisztrátor/ nyugdíjas
NIF7	nő	73	felsőfokú	tanítónő/nyugdíjas
NIK8	nő	68	középfokú	adminisztrátor/ nyugdíjas
NIK9	nő	77	középfokú	adminisztrátor/ nyugdíjas
NIF10	nő	60	felsőfokú	tanítónő/nyugdíjas
FIF1	férfi	82	felsőfokú	pedagógus/nyugdíjas
FIA2	férfi	80	alapfokú	földművelő/nyugdíjas
FIK3	férfi	63	középfokú	mészáros
FIK4	férfi	75	középfokú	tanító/nyugdíjas
FIK5	férfi	70	középfokú	üzletos/nyugdíjas
FIA6	férfi	68	alapfokú	fűtő/nyugdíjas
FIA7	férfi	76	alapfokú	dolgozó/nyugdíjas
FIK8	férfi	60	középfokú	hivatalnok
FIA9	férfi	74	alapfokú	munkás/nyugdíjas
FIA10	férfi	70	alapfokú	őr/nyugdíjas

2.3. A kérdőíves vizsgálat adatainak értékelése

Először a kérdőív első felét elemzem, azaz a szubjektív nyelvi adatokat rendszerezem, majd ezt követően rátérek a kérdőív második, illetve harmadik részére, ahol az objektív nyelvi adatokat és a belőlük levonható tanulságokat összegzem.

2.3.1. Szubjektív nyelvi adatok a rimaszécsi nyelvhasználatról

A nyelvhasználatot befolyásoló tényezők közé tartozik, hogy a beszélők miként vélekednek a nyelvről, a nyelvváltozatokról, a nyelvek értékéről és szépségéről.

Ezeket a nyelvről alkotott véleményeket szubjektív nyelvi adatoknak nevezzük (vö. Kiss 1995: 30).

A társadalomtudományok közül a pszichológia és a szociológia vizsgálja az embereknek egy adott jelenséggel, eseménnyel szemben tanúsított magatartását, viselkedését, melyet attitűdnek nevezünk. Az utóbbi évek pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai kutatásai során tisztázódott a nyelvi attitűd fogalma, amely az emberek viszonyulását jelenti az adott nyelvhez, nyelvváltozathoz. Természetesen mindezt befolyásolja a környezet, az iskolázottság, az életkor stb.

Kérdőívem első része a nyelvi attitűdre vonatkozik, vagyis ebben a részben vizsgálom a rimaszécsiek saját nyelvjárásukhoz való viszonyulását. Feltételeztem, hogy az életkor növekedésével pozitívabb lesz a nyelvjárás megítélése, az iskolázottsággal pedig arányosan fog nőni a semleges vagy a negatív viszonyulások száma.

A nyelvjáráshoz való viszonyulás vizsgálatának bevezető kérdését (adatközlőim életkora, iskolázottsága közti különbségeket figyelembe véve, és a közérthetőség kedvéért) így fogalmaztam meg:

„Ön szerint milyen a rimaszécsi nyelvjárás?”

Egyes nyelvészek úgy vélekednek, hogy az ilyen típusú kérdésekre adott válaszok nem mindig tartoznak a nyelvészet körébe (vö. Kiss 1996: 140). Más tanulmányokból viszont megtudhatjuk, hogy a kérdés felvetésének ez a formája azért fontos, mert a laikusok nyelvvél kapcsolatos vélekedései nem mellőzhetők a nyelvészeti kutatásokban (Kontra 1997: 224).

Ennél a kérdésnél adatközlőim a három lehetséges válasz közül (szép, csúnya, egyik sem) szabadon választhattak egyet, amelyik a legközelebb állt hozzájuk. A kérdésre adott válaszok megoszlása:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
szép	8/20	40%	6/20	30%	13/20	65%
csúnya	2/20	10%	4/20	20%	1/20	5%
egyk sem	10/20	50%	10/20	50%	6/20	30%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A táblázatból kitűnik, hogy a fiatal generációból nyolc adatközlő tartja szépnek nyelvjárását, csupán ketten ítélték meg nyelvjárásukat negatívnak, és tíz adatközlő választotta az egyik sem lehetőséget. Ebben a korcsoportban a megkérdezettek fele nem kötelezte el magát egyik értékítélet mellett sem, 40%-uk szépnek ítélte meg a rimaszécsi nyelvjárását. A középkorosztály válaszai sem mutatnak nagyobb eltérést a fiatalokétól, itt 30–20–50%-os eredmény született. Meglepő, hogy a középkorosztály negatívan értékelt nyelvjárását, mint a fiatal generáció. Egyik adatközlőm (NKF8) amellet, hogy szépnek tartja nyelvjárását, még a „különleges” jelzővel is kibővítette válaszáat. Az idősek korcsoportjának eredményei igazolják hipotézisemet, mivel itt a

megkérdezettek 65%-a a nyelvjárását szépnek tartja, s csak az adatközlők 30%-a állt semlegesen a kérdéshez, a negatív megítélés pedig elhanyagolható.

A kérdőív első részének második kérdése így hangzott:

„Kivel és hol beszél nyelvjárásban?”

A kérdéssel azt vizsgáltam, adatközlőim mely nyelvhasználati színtereken használják a nyelvjárást. A kapott válaszok között leggyakrabban a pl. „mindenhol és mindenkiel” (NFF1), „otthon, családi környezetben” (NIN8), „otthon, munkahelyen” (NKF10), „otthon, a faluban, az üzletben” (NIA1) stb. válaszok születtek.

A harmadik kérdés a magyarországi és szlovákiai nyelvváltozatokkal szembeni attitűdök összehasonlítására utal:

„Ön szerint hol beszélnek szebben magyarul?”

A válaszadók a két lehetőség közül – Magyarország és Szlovákia – dönthettek. Kaptak teret és lehetőséget a „Miért?” kérdés segítségével válaszuk megindoklására is, mellyel többen is éltek. Az alábbi táblázat szemlélteti adatközlőim válaszeinak arányát:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
Magyarországon	13/20	65%	16/20	80%	13/20	65%
Szlovákiában	7/20	35%	4/20	20%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A táblázat mutatja, hogy a fiatal generációból a megkérdezettek 65%-a, a középkorosztály 80%-a, és az az idős generáció 65%-a szerint szebben beszélnek Magyarországon, mint Szlovákiában. Válaszaikat a következőképp indokolták meg: pl. „Mert ott tisztán beszélik a magyar nyelvet” (NFF3), „Ők inkább az irodalmi nyelvet használják” (NKF1), „érthetőbb és nincsenek szlovákos átvett szavak” (NFK7), „Mert itt nincs olyan idegen hatás” (FIK4). Az itt felsorolt vélemények a kisebbségi nyelvhasználatról foglalkozó szakirodalomban szinte rendszeresen felvetődnek, pl. a kódkeverést, a kölcsönszavak használatát és a kiejtést mind az amerikai (l. Kontra–Gósy 1992: 248), mind az erdélyi magyarok (vö. Bartha 1991: 84) olyan jegyként tartják számon, amelyben az anyaországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat a leginkább különbözik, s amelyet maguk a kisebbségi beszélők is negatívan ítélnek meg.

Összességében tehát a válaszadók 70%-a (42 adatközlő) tartja szebbnek a magyarországi változatot, „mert ott köznyelven beszélnek” (FKA7), amiből arra következtethetünk, hogy a köznyelvnek valóban magasabb a presztízse.

Az adatközlők 30%-a (18 adatközlő) véli úgy, hogy Szlovákiában beszélnek szebben magyarul. Az erre adott indoklások: pl. „ez hitelesebb” (NFK2), „ízesebb” (NFF10), „otthoniasabb” (FKF5), „itt tartjuk a valódi beszédet” (FIA9).

A negyedik kérdés is attitűdvizsgálattal volt kapcsolatos:

„Mit gondol, kb. 40 év múlva is rimaszécsiesen fognak beszélni Rimaszécsen?”

E kérdés mögött azt feltételeztem, hogy „a nyelvjáráshoz való negatív attitűd inkább tagadó, a pozitív pedig inkább igenlő válaszokat indukál (Kiss 1996: 145). A kimutatás előtt úgy gondoltam, hogy sokan adnak igenlő, és jóval kevesebben nemleges választ. Ennél a kérdésnél adatközlőim a három lehetséges válasz közül (igen, nem, nem tudom) választhattak. A válaszok a következők:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
igen	12/20	60%	6/20	30%	14/20	70%
nem	0/20	0%	3/20	15%	3/20	15%
nem tudom	8/20	40%	11/20	55%	3/20	15%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A válaszok aránya nem lepett meg, mivel feltételeztem, hogy nagyobb arányú lesz a pozitív viszonyulás, mintsem a semleges vagy a negatív együttvéve. Hipotézisem beigazolódott, mivel összességében a megkérdezettek 53,3%-a gondolja úgy, hogy még évtizedek múlva is rimaszécsiesen fognak beszélni a községben, 36,7% semleges választ adott, és csupán 10% gondolja úgy, hogy akkorra már megszűnik a rimaszécsi dialektus.

Az ötödik kérdés, amely inkább az érzelmek felől közelítette meg a nyelvjárás-hoz való viszonyulást, így hangzott:

„Sajnálna, ha kiveszne a rimaszécsi nyelvjárás? Igen. Miért? / Nem. Miért?”

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
igen	15/20	75%	16/20	80%	19/20	95%
nem	5/20	25%	4/20	20%	1/20	5%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A táblázatból az olvasható ki, hogy az előző kérdésekhez viszonyítva jelentősen megnőtt a nyelvjárásukhoz pozitívan viszonyulók száma, hiszen a fiatalok közül 75%, a középkorostályból 80%, és az idősek közül 95% sajnálná, ha kiveszne a rimaszécsi nyelvjárás. Ez összesen a megkérdezettek 83,33%-át teszi ki, ami szignifikáns különbség, mivel a nemleges választ adók száma mindössze 16,66%.

Ez is bizonyítja azt, hogy a nyelvi attitűdnek milyen fontos összetevője az érzelmi tényező, illetve alátámasztja azt is, hogy a stigmatizált nyelvváltozatoknak is lehet presztízsiük, mégpedig rejtett presztízsiük (Trudgill 1997: 68). Az igenlő válaszokat adatközlőim ekképp indokolták: „mert megvan a saját szépsége és értéke” (NFF2), „mert összeköt minket” (NFF3), „szegényebb lenne a kultúránk” (FFF10), „mert az unokám gyermekei nem ismernék meg” (NIK5), „megszűnne a hagyomány” (NIF7), „mert akkor a magyar nyelv egy értékes színfoltja veszne el” (FKF4). Az indoklásokból

az derül ki, hogy az egyén számára az a regionális nyelvváltozat, amelyet gyermekkorában sajátított el, és amely szellemi identitásának az alapja, vonzóbb, mint a többi (Paunonen 1984: 7), illetve hogy a nyelvi hagyományoknak jelentős szerepe van a különböző nyelvváltozatok megmaradásában (Tolcsvai Nagy 1992: 168).

A hatodik kérdés a következő volt:

„Mi a véleménye azokról, akik mindig és mindenhol »rimaszécsiesen« beszélnek?»

A kapott véleményeket három csoportra osztottam, mivel pozitív, negatív és semleges válaszok egyaránt születtek. A következő táblázat mutatja a válaszokat:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
pozitív v.	12/20	60%	11/20	55%	17/20	85%
negatív v.	3/20	15%	3/20	15%	0/20	0%
semleges v.	5/20	25%	6/20	55%	3/20	15%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A kiértékelt válaszok azt mutatják, hogy a rimaszécsiek fiatal generációjának 60%-a, az idősek csoportjának pedig 85%-a pozitívan viszonyul nyelvjárásához, ami összességében az adatközlők 66,66 %-át jelenti. A negatív véleményt megfogalmazók a megkérdezettek 9,99%-át teszik ki, a semleges válaszadók aránya pedig 23,33%. A hipotézis újra beigazolódott, mivel a legelkötelezettebbek a nyelvváltozatuk mellett az idősek. Íme néhány pozitív vélemény: „Őszinte emberek” (NFF1), „Értékes, tiszta lelkű emberek” (FFK5), „Szeretik és tisztelik szülőföldjüket” (NIK5), „Büszkék a hovatartozásukra” (FIF1), „Jó hallani őket” (NIA1), „Rendes emberek” (FIA6), „Azt folytatják, amit örökségül kaptak” (NFK7). A válaszokból kitűnik, hogy több adatközlő nemcsak a nyelvjárását, hanem szülőfaluját is szereti és tiszteli. A semleges válaszadók ekképp vélekedtek: „Elfogadom őket” (FFF6), „Nem véleményezem” (FFK1), stb. A negatív véleményt megfogalmazók a mindig nyelvjárásban beszélőket elítélték, „csúnyának” (NFA9), sőt „parasztosnak” (NKK7) tartották.

A nyelvi attitűddel foglalkozó vizsgálatom utolsó kérdése ez volt:

„Volt-e olyan eset, amikor Önt kicsúfolták, kigúnyolták »rimaszécsies« beszéd-módja miatt?»

Adatközlőim erre a kérdésre így válaszoltak:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
nem	15/20	75%	15/20	75%	17/20	85%
igen	5/20	25%	6/20	25%	3/20	15%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A válaszok alapján adatközlőim 78,33%-át nem érte ilyen sérelem, de 21,66%-uk már átélte ilyen esetet. Az arányok újra azt mutatják, hogy a nyelvjárás használatát mások is inkább pozitívan ítélik meg. Két válaszadómat érte sérelem, például egyetemi tanulmányai idején „Igen, egyetemi tanulmányaim során” (NFF3), de a legtöbbjüknek pozitív élménye fűződik nyelvjárásának mások általi megítéléséhez: „Eddig szerencsére nem, sőt inkább megdicsérték nyelvjárásomat” (FFF8), „Nem, sőt volt, ahol szeretnék hallgatni” (NKF8). Mindegyik adatközlői csoportban a nemleges, tehát pozitív irányultságú válaszok voltak túlsúlyban.

Az attitűdvizsgálati rész kérdéseire kapott válaszokat egybevetve kijelenthetem, hogy az adatközlők kötődnek nyelvjárásukhoz, pozitívan ítélik meg azt, és szeretnék, ha megmaradna és továbbhagyományozódna.

2.3.2. Objektív nyelvi adatok a rimaszécsi nyelvjárásról

Az azonos funkciójú, illetve jelentésű megvalósulásokat egy változó változatainak nevezzük. Az egyes változatok szociolingvisztikai szempontból ritkán egyenrangúak, inkább formális–informális, szuperstandard–standard–szubstandard, területi kötöttség nélküli–területi kötöttségű kontinuumok különböző pontjain helyezkednek el (Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 15–6).

A nyelvi változók abban térnek el egymástól, hogy egy-egy konkrét beszélőközösségben hány változattal rendelkeznek. Az általam vizsgált nyelvi változók többsége a nyelvjárási jelenségek esetében két-, illetve háromtagú.

A kéttagú változók egyik változata rendszerint közelebb áll a formálisabb pólushoz, ezt első változatnak nevezzük – legtöbbször ez az ún. presztízsváltozat. Az ezzel szembeállított második változat gyakran a megbélyegzett („stigmatizált”) változat (Lanstyák–Szabó Mihály 1998: 100).

A nyelvi változók csoportosítása aszerint történhet, hogy a nyelvi rendszer melyik síkján helyezkednek el. Eszerint beszélhetünk fonetikai, fonolexikai, hangalak-tani, alak-tani, mondattani és szókészlet-tani változókról. A szókészlet-tani változók tekintetében érdekes a tájszavak ismeretének és használatának változása (vö. Presinszky 2004: 30–1).

A dolgozatomban vizsgált jelenségeket annak alapján foglaltam rendszerbe, hogy a kérdésekben vizsgált változók a nyelvi rendszer melyik síkján helyezkednek el:

I) Hangtani változók:

1. a zárt *i*-zés
2. az illabiális *ě*-zés
3. a nyílt *ō*-zés
4. a magánhangzó-rövidülés és a magánhangzó-nyúlás
5. a diftongusok
6. a szótagzáró *l* kiesése

II) Alaktani változók:

6. a határozóragok
7. a suksükölés
8. az ikes igék ragozásával kapcsolatos változók

III) Változók a szókészletten síkján:

9. tájszavak

2.3.2.1. A hangtani változók

A hangtani változókat a kérdőív 1–13. kérdései alapján vizsgáltam. Ahogyan fentebb említettem, a fonetikai változók közül a zárt *i*-zés, az illabiális *ě*-zés, a nyílt *ő*-zés, a magánhangzó-rövidülés és -nyúlás, a diftongusok és a szótagzáró *l* kiesés jelenségére térek ki.

2.3.2.1.1. A zárt *i*-zés

A zárt *i*-zés jelenségét kérdőívem II. részében a következő kérdések (meghatározások), mondatok alapján vizsgáltam:

- *Tételezzük fel, hogy a faluban 300 ember munkanélküli. Ebből valamilyen oknál fogva 150 ember talál állást. Ezután hogyan mondja:*
Na végre már nálunk is felére/felire csökkent a munkanélküliség. (1. meghatározás)
- *Ha valaki szegyenletes dolgot tesz (pl. lop, és rájönnek), mit mondanak rá?*
Hogy égne ki a ..... szegyenében! (2. kérdés)
- *Aki hozzányúl a forró vasalóhoz, az megégeti a kezét/kezeit. (3. meghatározás)*

Az adott jelenség gyakoriságát a következő táblázat mutatja:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>felére</i>	14/20	70%	16/20	80%	13/20	65%
<i>felire</i>	6/20	30%	4/20	20%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>szeme</i>	17/20	85%	18/20	90%	13/20	65%
<i>szēmi</i>	3/20	15%	2/20	10%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>kezét</i>	15/20	75%	17/20	85%	13/20	65%
<i>kezeit</i>	5/20	25%	3/20	15%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

Mint ahogyan azt a táblázat is mutatja, az egyes korcsoportok szerint mindhárom változó esetében a döntő százalékarány a köznyelvben használt változatra esett. A legerősebb kötődés a köznyelvi változathoz a középkorosztálynál volt érezhető, a nyelvjárási alakhoz pedig legdominánsabban az idősebb generáció tagjai kötődtek. Ebben az esetben hipotézisem csak részben igazolódott be, mivel a középkorosztály – igaz kis arányban – erősebben kötődött a köznyelvi formákhoz az idősebb generáció-

hoz képest. A kérdés elfogadható megválaszolása még további, a spontán beszéd terén végzett kutatásokat igényel.

2.3.2.1.2. Az illabiális *ě*-zés

Az illabialitás vizsgálatához kérdőívemben a következő három mondatot használtam fel, melyeket válaszadóim egészítették ki:

- *Felhúztam a kútból egy..... vizet. (4. sz. meghatározás)*
- *Mi a neve annak a tárgynak, amiből reggelente a tejet/teát isszuk? (5. sz. meghatározás)*
- *Aki befesti a haját pirosas árnyalattal, annak a haja színe nem piros, nem bordó, hanem..... (6. sz. meghatározás)*

Adatközlőim ekképp válaszoltak:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>věďer</i>	15/20	75%	17/20	85%	17/20	85%
<i>vödör</i>	5/20	25%	3/20	15%	3/20	15%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>běgre</i>	6/20	30%	5/20	25%	12/20	60%
<i>bögře</i>	14/20	70%	15/20	75%	8/20	40%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>věrės</i>	7/20	35%	8/20	40%	13/20	65%
<i>vörös</i>	13/20	65%	12/20	60%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A táblázat mutatja, hogy ez a jelenség legdominánsabban az idős generációnál van jelen, a további generációknál arányosan csökkenő tendenciát mutat. Adatközlőim javarészt a nyelvjárási változatot választották, ami várható volt. Ennél a vizsgálatnál teljes egészében beigazolódott a hipotézis. Érdekes megfigyelni, hogy a teljesen azonos magánhangzók közül álló *věďer~vödör*, *věrės~vörös* esetében más arányban választják a válaszadók a nyelvjárási, illetve köznyelvi változatot. A *věďer* esetében minden korosztály a nyelvjárási változatot választja többségben, míg a *věrės* esetében csak az idősek, s akkor is csak 65%-ban. A köznyelvi változatban illabiális magánhangzót tartalmazó *bögře* esetében viszont csak az idős korosztály választja a köznyelvi változatot nagyobb számban (60%).

2.3.2.1.3. A nyílt *ř*-zés

Erre a jelenségre adatközlőim a következő mondatok kiegészítésével, illetve a kérdések megválaszolásával feleltek:

- *Ha sok a tészta a levesben, akkor az ..... (7. sz. meghatározás)*
- *Mi a neve annak a varróeszköznek, amit a mondás szerint is nehéz megtalálni a szénakazalban? ..... (8. számú kérdés)*

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>sűrű</i>	19/20	95%	19/20	95%	13/20	65%
<i>sűrő</i>	1/20	5%	1/20	5%	7/20	35%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>tű</i>	19/20	95%	20/20	100%	14/20	70%
<i>tő</i>	1/20	5%	0/20	0%	6/20	30%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy ez a jelenség a fiatalok és a középkorosztály körében már szinte egyáltalán nincs meg. Az idősek körében még él ez a változat, de már ez is eléggé visszaszoruló jelenség. A hipotézis tehát most is igazolódott, hiszen ebben az esetben is az idősek nyelvhasználatában mutatható ki legdominánsabban a nyelvjárási jelenség.

2.3.2.1.4. A magánhangzó-rövidülés és a magánhangzó-nyúlás

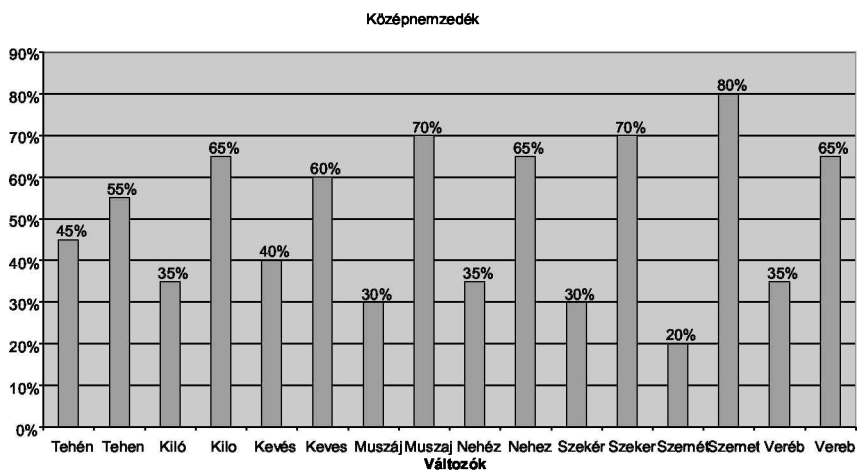
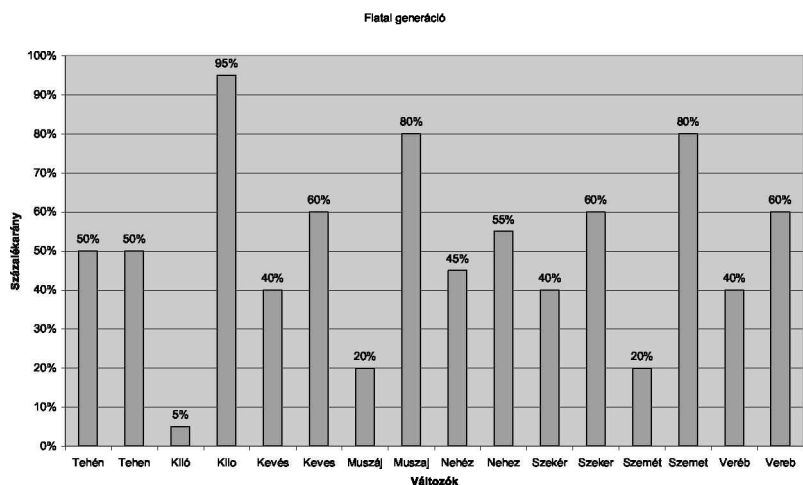
Ezeket a jelenségeket a következő feladattal vizsgáltam, igaz, az adatok között vannak tőtípusokat érintő morfofonológiai és pusztán hangtani jelenségek is:

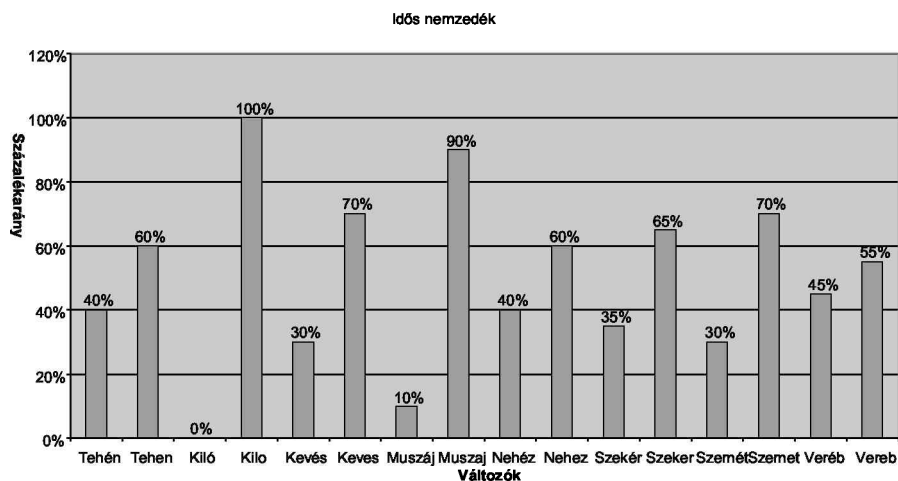
- *Húzza alá az alábbi szópárok közül azt a szót, amelyiket Ön használja a mindennapokban (9. sz. feladat):*
tehen – tehen, kiló – kilo, kevés – keves, muszáj – muszaj, nehéz – nehez, szekér – szeker, szemét – szemet, veréb – vereb.
finom – fīnom, fűtyül – fűtyűl, füves – fűves, tükör – tűkör.

Az eredményeket grafikonok segítségével mutatom be. Az első három grafikon a magánhangzó-rövidülést ábrázolja, mely jelenséget a feladat a) részének változóival vizsgáltam. A magánhangzónyúlást a feladat b) részének változóival vizsgáltam, melyet az egyes korcsoportok szerint az alábbi grafikonok mutatják be.

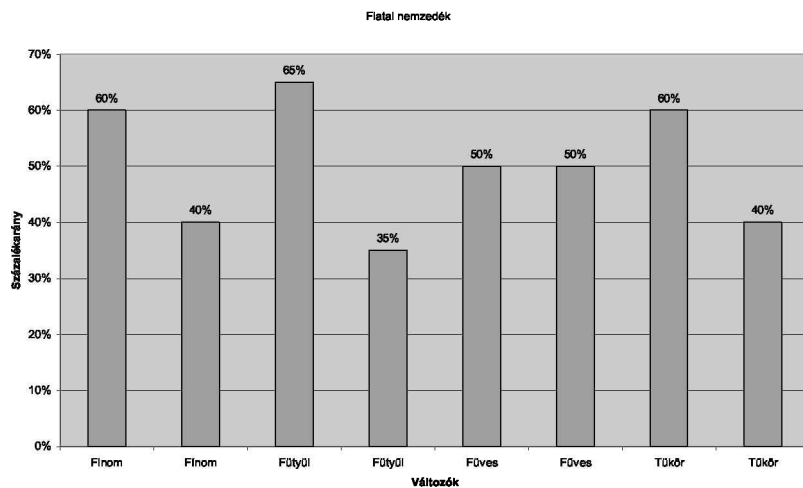
Adatközlőim válaszai a fentebbi feladat a) részére a következők:

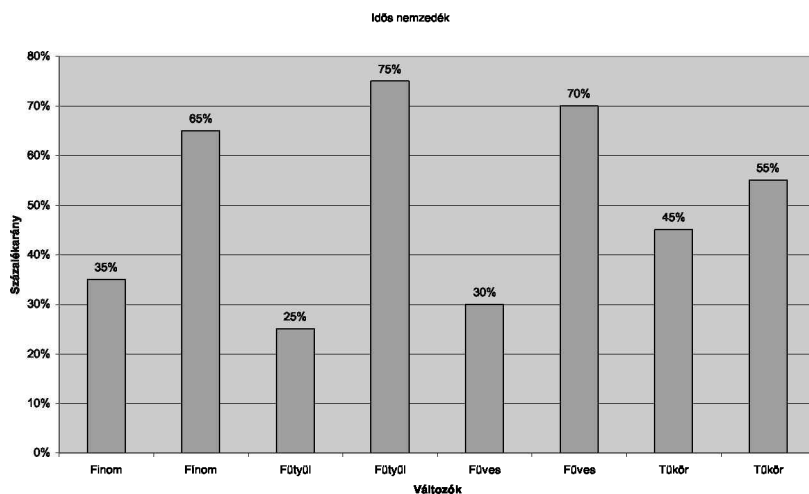
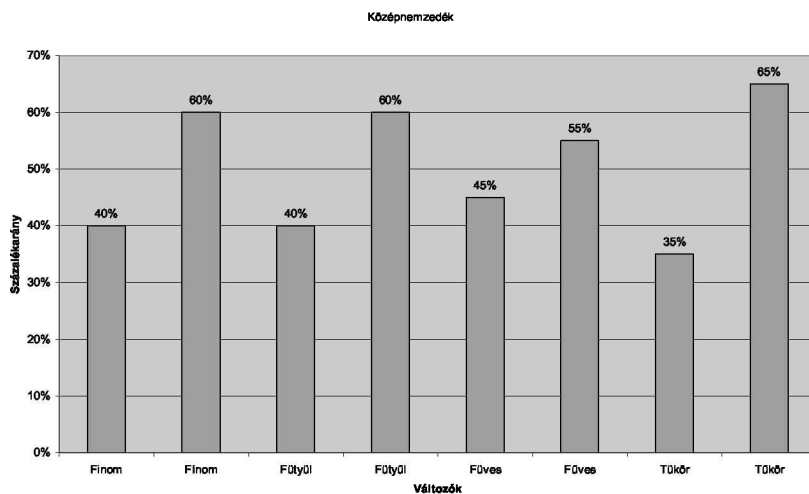

A grafikonok azt mutatják, hogy az adatközlők mindhárom generációja az egyes változók esetében nagyobbreszt inkább a nyelvjárási változatot használja. Ebben az esetben tehát egyértelműen a nyelvjárási jelenség domináns megléte igazolódott be, vagyis az, hogy gyakori a magánhagzó-nyúlás a vizsgált nyelvjárásban. A legnagyobb százalékarány a középkorosztálynál és az idős generációnál mutatkozott.

A további grafikonok a feladat b) részére adott válaszokat tükrözik:

Látható, hogy ezeknél a változóknál a többi nemzedékhez viszonyítva a fiatal generáció használja legkisebb mértékben a nyelvjárási változót, bár még ők is elég nagy arányban. A közép- és idős nemzedéknél dominánsabb a nyelvjárásias változó. Így elmondható, hogy a hipotézis ismét igazolódott.

2.3.2.1.5. A diftongusok

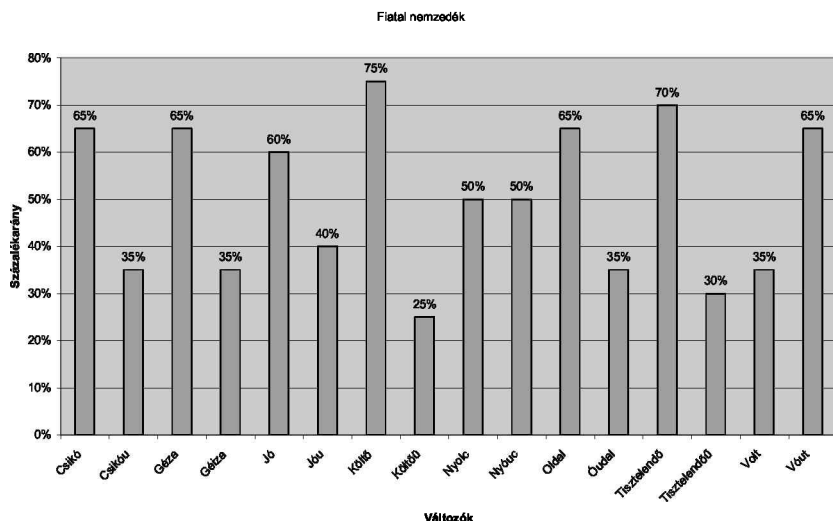
Már a legrégebbi feljegyzések is említik a palócság körében használt diftongusokat, azaz kettőshangzókat. Nem minden palóc vidéken mutatkozik meg ez a jellegzetesség, ám a rimaszécsi nyelvjárás jelentős mértékben diftongizáló. A nyelvjárásra az *óu*, *őü*, *éi* záródó kettőshangzók a legjellemzőbbek, így a kérdőív feladataiban e három típusra hoztam példát.

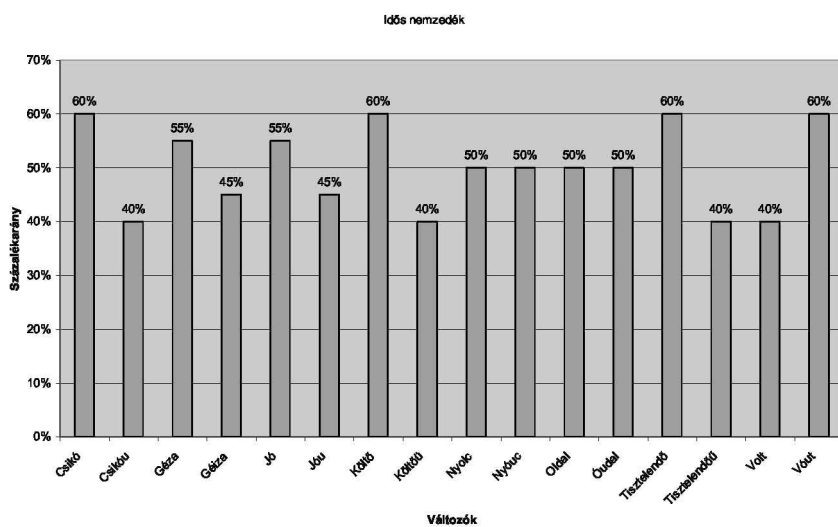
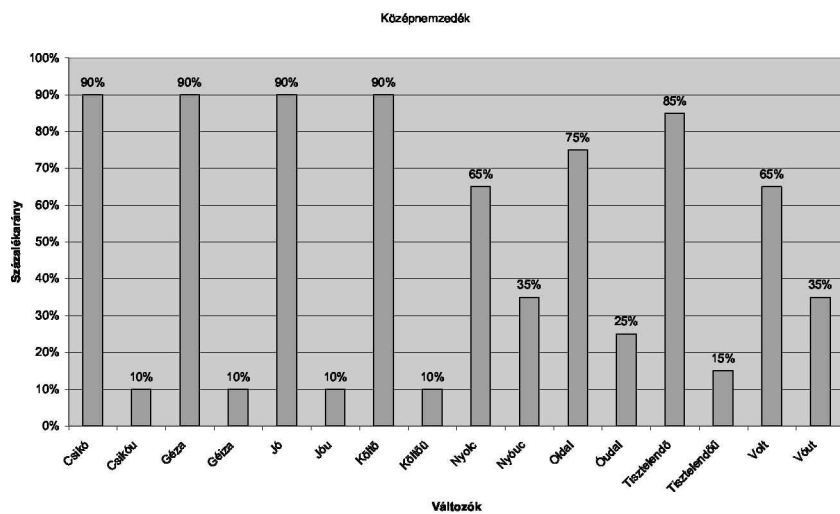
Ezt a jelenséget az alábbi feladattal vizsgáltam:

- *Ha a következő szavakat hangosan kiolvassa, melyek állnak közelebb hangzásukban az Ön által kimondottakhoz? (a kérdőívben a könnyebb érthetőség végett a diftongusokat egyszerűbb alakban jelöltem)*

→ *csikó – csikóu, Géza – Géiza, jó – jóu, költő – költőü, nyolc – nyóuc, oldal – ódal, tisztelendő – tisztelendőü, volt – vóut.*

A kettőshangzók használatát az egyes generációk szerinti megoszlásban a következő grafikonok szemléltetik:

A középkorosztály esetében a legalacsonyabb a diftongushasználat aránya, majdnem minden esetben az adatközlők a köznyelvi változót választották – a kivételt csak a *vóut* változó jelentette a fiatalok és az idősek körében. Passzív megfigyeléseim alapján azonban úgy vélem, hogy a jelenség erősen tartja magát a nyelvújrásban. Feltételezésem szerint az egyes adatközlők (főleg a középkorosztály) egyfajta presztízskérdésként fogták fel az adott feladatot, így itt a válaszadást tehát igencsak befolyásolták a kérdőíves gyűjtés bizonyos hátrányai.

2.3.2.1.6. A szótagzáró / kiesése

A szótagzáró / leírásával, mely önmagában is bonyolult egyetemes magyar nyelvjárási jelenség, több neves nyelvjáráskutatónk foglalkozott (pl. Balogh 1968: 355–61, Imre 1965: 368–74, Kiss 1968: 361–4).

A kérdőívben a következő kérdések és mondatok vonatkoztak erre a jelenségre:

- *Mi az, ami nyitja lakásunk vagy pincénk ajtaját? ..... (14. sz. kérdés)*
- *Aki iskolába jár, annak sokat kell ..... (15. sz. mondat)*
- *Őn most épp ..... a kérdőívet. (16. sz. mondat)*

Az egyes változatok megoszlása így alakult:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>kulcs</i>	14/20	70%	17/20	85%	11/20	55%
<i>kúcs</i>	6/20	30%	3/20	15%	9/20	45%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>tanulni</i>	12/20	60%	17/20	85%	12/20	60%
<i>tanúni</i>	8/20	40%	3/20	15%	8/20	40%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>tölti</i>	12/20	60%	13/20	65%	10/20	50%
<i>tóti</i>	8/20	40%	7/20	35%	10/20	50%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

Az eredményekből arra következtethetünk, hogy a vizsgált jelenség a középkorosztálynál van a legkisebb százalékarányban jelen (15%–15%–35%), az idős generációnál pedig körülbelül a beszélők fele esetében. Érdekes összevetni ezt az eredményt az előző változóval. Megfigyelhető, hogy a diftongusos változat gyakorisága éppen a *volt* és *nyolc* (azaz a kieső /) esetében a leggyakoribb minden generáció esetében.

2.3.2.2. Az alaktani változók

Az alaktani változókat a kérdőív 14–22. pontjaira adott válaszok alapján vizsgálok. Ahogyan fentebb említettem, ezen változók közül a határozóragok, a suksükölés, valamint az ikes igék ragozásával kapcsolatos változókra térek ki.

2.3.2.2.1. A határozóragok

Ezt a jelenséget, mármint a határozóragok használatát a következő feladat segítségével vizsgáltam (17. sz. feladat):

• *Húzza alá az Ön által használt szövegeket a felsorolt mondatokban.*

1. *Tegnap voltam a bankban/bankba.*
2. *Mi családi házban/házba lakunk.*
3. *Sokan jártunk már a parlamentben/parlamentbe.*

Az egyes változatok megoszlását a táblázat mutatja:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>bankban</i>	8/20	40%	8/20	40%	9/20	45%
<i>bankba</i>	12/20	60%	12/20	60%	11/20	55%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>házban</i>	10/20	50%	8/20	40%	9/20	45%
<i>házba</i>	10/20	50%	12/20	60%	11/20	55%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>parlamentben</i>	9/20	45%	7/20	35%	6/20	30%
<i>parlamentbe</i>	11/20	55%	13/20	65%	14/20	70%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

Ennél a jelenségnél az első két esetben szinte alig volt eltérés az adott válaszok százalékarányai között. A harmadik esetben (*parlamentben/parlamentbe* változó) azonban már egyenes arányú százalékarány-növekedés figyelhető meg (55%–65%–70%), ami részint igazolja a hipotézist (bár ebben az esetben egyetemes magyar nyelvi változóról van szó).

2.3.2.2.2. A suksükölés

A suksükölés a köznyelvi normától eltérő jelenség, amelyet rendszerint nyelvhelyességi hibának tartanak. Olyankor fordul elő, amikor a *-t* végű igék határozott (tárgyas) ragozásának kijelentő módját a felszólító módnak megfelelő alakokkal hozzuk létre, azaz a kétféle alakot a nem *-t* végű igékkel azonos módon képezzük. Az *-st* végű és a magánhangzó + *t* végű igék ilyen ragozását a nyelvújítók suksükölésnek (pl. *kifest ~ kifessük*, a standard nyelvhasználatban *kifestjük*), az egyéb mássalhangzó + *t* végűekét, valamint az *-ít* végűekét pedig csukcsükölésnek (*megért ~ megértjük*, a stan-

dard nyelvhasználatban *megértjük*) nevezik. Ezek a jelenségek meglehetősen elterjedtek a mai magyarban (Balázs 2002: 48–184).

Ezt a jelenséget az alábbi feladat segítségével vizsgáltam (18. sz. feladat):

- *Az alábbi mondatpárok közül aláhúzással válassza ki az Ön által használt mondatot!*
  1. *Belátjuk, nagyot hibáztunk. Belássuk, nagyot hibáztunk.*
  2. *Lefestjük a falakat. Lefessük a falakat.*
  3. *A fiatalokat megtanítjuk a rendre. A fiatalokat megtanícscuk a rendre.*

A suksükölés és a csukcsükölés adatközlőim válaszaiban:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>belátjuk</i>	12/20	60%	14/20	70%	9/20	45%
<i>belássuk</i>	8/20	40%	6/20	30%	11/20	55%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>lefestjük</i>	12/20	60%	11/20	55%	11/20	55%
<i>lefessük</i>	8/20	40%	9/20	45%	9/20	45%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>megtanítjuk</i>	12/20	60%	15/20	75%	9/20	45%
<i>megtanícscuk</i>	8/20	40%	5/20	25%	11/20	55%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

Az adatok azt mutatják, hogy ezek a jelenségek a kutatott nyelvjárásban is megvannak, és legdominánsabban az idősek nyelvhasználatában (55%–65%–55%) élnek. A fiatal generáció tagjainál (40%–40%–40%) a vizsgált jelenség meglete valamivel nagyobb százalékarányt mutat, mint a középkorosztály (30%–45%–25%) tagjainál.

2.3.2.2.3. Az ikés igék ragozásával kapcsolatos változók

A mai magyar nyelvhasználók számára az ikés igék iktelen ragozása leginkább a kijelentő mód egyes szám 1. személyében tűnik fel. Az iktelen ragozási minta a beszélők többségére jellemző a szlovákiai magyar kisebbségi beszélőközösségek körében formális és informális stílusban (vö. Jakab 1998: 262).

A jelenség gyakoriságát három példán keresztül vizsgáltam (20–22. sz. feladat):

- *Ha szomjas vagyok, akkor vizet.....*
- *Ha éhes vagyok, akkor kenyeret.....*
- *Ha este tízig fenn vagyok, akkor reggel sokáig.....*

A válaszok ekképp alakultak:

Generációk Lehetőségek	Fiatal	%	Közép	%	Idős	%
<i>iszom</i>	1/20	5%	6/20	30%	4/20	20%
<i>iszok</i>	19/20	95%	14/20	70%	16/20	80%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>eszem</i>	1/20	5%	6/20	30%	2/20	10%
<i>eszek</i>	19/20	95%	14/20	70%	18/20	90%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%
<i>alszom</i>	2/20	10%	8/20	40%	2/20	10%
<i>alszok</i>	18/20	90%	12/20	60%	18/20	90%
Összesen	20/20	100%	20/20	100%	20/20	100%

A vizsgálat alapján kapott válaszokból arra következtethetünk, hogy Rimaszécs nyelvhasználatában az ikes ragozás már ezen igealakok esetében sem figyelhető meg, mivel a megkérdezettek átlagban több mint 80%-a a köznyelvi normától eltérő formát használja.

2.3.2.3. Változók a szókészletten síkján

A nyelvjárási szókészletnek azt a részét, amely csak a nyelvjárásban van meg, s nincs meg a köznyelvben, táji szókészletnek hívjuk, azaz a tájszó is csak a köznyelvvél való kontrasztjában határozható meg. E szerint a tájszó olyan (adott nyelvbéli) szó, amely nincs meg az írott és a beszélt köznyelvben, csak egy vagy több nyelvjárásban, s mint ilyen, értelemszerűen területi kötöttségű (Kiss 2003: 376).

A tájszavakat három fő típusba csoportosíthatjuk. Az első típus a valódi tájszavakat foglalja magában, mely további két altípust tartalmaz: a fogalmi és a névbéli tájszavak csoportját. A második típusba a jelentésbeli tájszavak, a harmadikba az alaki tájszavak tartoznak (vö. Hegedűs 2003: 378–9).

Szókészletteni kutatásomat az általam kiválasztott 25 tájszó segítségével a kérdőív harmadik részében végeztem el. Adatközlőim választhattak: az ismeri és használja, az ismeri, de nem használja, valamint a nem ismeri kategóriák közül. A táblázatot kiegészítettem egy „Mi a jelentése?” kérdéssel, hogy még inkább felmérhessem válaszadóim tájszóismeretét.

2.3.2.3.1. Tájszavak

A tájszavak gyűjtése és elemzése a nyelvjárásgyűjtés egyik legérdekesebb feladata. A laikus nyelvhasználók a tájszavakat nem bélyegzik meg annyira, mint például a hangtani jelenségek köznyelvtől eltérő megvalósulását. A tájszavak tehát nagy értékei a nyelvjárásnak (l. Presinszky 2004: 38).

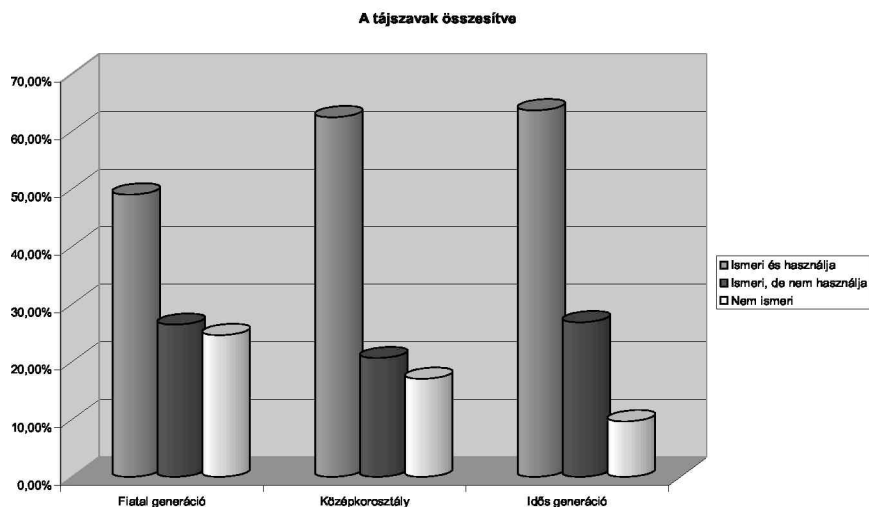
Ennek ellenére manapság bizonyos tájszavak visszaszorulóban vannak, s ez a társadalmi és gazdasági életfeltételek gyorsabb változásának a rovására írható. Meggyorsultak a munkafolyamatok, és megváltozott a termelés is. Az egyszerű paraszti gazdálkodás szinte megszűnt létezni. Régen nagy érdeklődéssel hallgatták az unokák

nagyszüleik élménybeszámolóit, de ez ma a modern társadalomban a szupermodern találmányok mellett már egyre ritkább.

Felmérésemben a következő tájszavak ismeretét és használatát vizsgáltam (l. III. sz. melléklet):

<i>abajgat</i> ‘kerget, zaklat’	<i>firhang</i> ‘függöny’
<i>abállé</i> ‘az abálás után megmaradt lé’	<i>fúrik</i> ‘talicska’
<i>banyak</i> ‘balkezes’	<i>gordony</i> ‘egyfajta gyomnövény’
<i>bebigyúl</i> ‘megőrül’	<i>gulyka</i> ‘főtt tészta’
<i>bederő</i> ‘nudli’	<i>haluska</i> ‘sztrapacska’
<i>bibircsó</i> ‘szemölcshez hasonló kinövés’	<i>herőce</i> ‘csöröggefánk’
<i>biggyeszt</i> ‘illeszt’	<i>kuburcol</i> ‘nagy csizmában bukdácsol’
<i>büszke</i> ‘egres’	<i>nyoszoja</i> ‘ágy’
<i>cserbóka</i> ‘pitypang’	<i>pukhas</i> ‘kövér’
<i>csima</i> ‘káposzta torzsája’	<i>rajcsúr</i> ‘karám, kifutó’
<i>csűrűszköl</i> ‘lábbelijét húzza, poroszkál’	<i>sikálló</i> ‘nyújtófa’
<i>derekajj</i> ‘ágybetét’	<i>veranda</i> ‘előszoba’
<i>derelyle</i> ‘túróskecska, nem lekvárral töltött, mert az a köznyelvben is derelyle’	

A kapott eredmények összegzését az alábbi grafikon szemlélteti:

Ahogy az a grafikonból is kiderül, a hipotézis beigazolódt, mivel összességében elmondható, hogy a tájszavak ismerete egyenes arányban nőtt az egyes generá-

ciók szerint. A fiatal korosztály a 25 szó 49%-át, a középkorosztály a 25 szó 62,4%-át, az idős korosztály pedig a 25 szó 63,6%-át ismeri, és használja átlagosan. Úgy gondolom, hogy ez magas számarány, ha figyelembe vesszük az egyes tájszavak milyenségét. Az ismeri, de nem használja kategóriában is arányosan oszlottak meg az arányok (26,4%–20,6%–26,8%). A legkisebb hányadost a nem ismeri kategória eredményei tették ki. Itt a 25 szó 24,6%-át a fiatalok, 17%-át a középkorosztály és 9,6%-át az idősök nem ismerik.

A „Mi a jelentése” részben a szavak jelentését vizsgáltam. Azon adatközlőim, akik ismerték az egyes tájszavakat, zömmel feltüntették ezek jelentését is. Érdekes, hogy pl. sokan a *bebígyúl* tájszót az 'ideges lesz' változatban ismerik. Így fennáll a lehetősége, hogy a szónak ilyen jelentése is van az érintett nyelvjárásban. A legismertebb és leggyakrabban használt tájszók közé sorolható pl. az *abállé*, a *bederő*, a *fűrük* és a *haluska*. Összességében elmondhatom, hogy a tájszavak egy része még aktívan él a rimaszécsi nyelvjárásban, és bízom benne, hogy ez a tendencia továbbra is legalább ilyen arányban megmarad.

3. Összegzés

Munkámban betekintést nyújtottam Rimaszécs nyelvjárásába. A vizsgálódással objektív és szubjektív nyelvi adatokat tártam fel. A szubjektív nyelvi adatok tükrözték a rimaszécsiek nyelvjárásához való viszonyulását, ezt az attitűdvizsgálatban kutattam, melyre a kérdőív első része összpontosult. Ebben beigazolódt a hipotézisem, ugyanis az eredményeket nézve az adatközlők nyelvjárásukhoz való viszonyulása összességében pozitív volt. Az objektív adatokat a kérdőív második részében szereplő kérdések és feladatok által nyertem. Itt már a hangtan és az alaktan területét érintve kifejezetten nyelvhasználati kérdésekkel foglalkoztam. Az adatok kiértékelésénél e tekintetben hipotézisem csak részben igazolódt be, mivel az egyes generációkat tekintve számos esetben eltérő számadatok születtek. De a nyelvjárásiasság a legerőteljesebben a hipotézisekkel összhangban az idős korcsoportban mutatkozott meg. A kérdőív harmadik részében szókészletani kérdésekkel foglalkoztam, a rimaszécsiek tájszóhasználatát és tájszóismeretét vizsgáltam. A kutatások eredményeit értékeltem szóban, majd a kapott adatokat és értékeket táblázatokban és diagramokban szemléltettem.

Természetesen ezzel a munkával a rimaszécsi nyelvjárás feltárása még korántsem ért véget, hiszen egy település nyelvjárásának kutatását talán soha sem lehet véglegesen lezárni.

MELLÉKLET

II. Kérdőív

Kedves Adatközlő!

Ez az anonim kérdőív nyelvjárástani kutatásom alapjául szolgál. Kérem ezért, őszintén válaszoljon az egyes kérdésekre. Adott esetben húzza alá a megfelelő választ, és egészítse ki az aktuális kérdést! Köszönöm a segítőkészségét!

I.

Neme: Férfi / Nő

Életkora: .....

Iskolai végzettsége: alapfokú, középfokú, felsőfokú

Múltbeli / jelenlegi foglalkozása: .....

Ön szerint milyen a rimaszécsi nyelvjárás?

szép, csúnya, egyik sem

Kivel és hol beszél nyelvjárásban? .....

Ön szerint hol beszélnek szebben magyarul?

Magyarországon. Miért? .....

Szlovákiában. Miért? .....

Mit gondol, kb. 40 év múlva is „rimaszécsiesen” fognak beszélni Rimaszécsen?

igen   nem   nem tudom

Sajnálna, ha kiveszne a rimaszécsi nyelvjárás?

Igen. Miért? .....

Nem. Miért? .....

Mi a véleménye azokról, akik mindig és mindenhol „rimaszécsiesen” beszélnek?

.....

Volt-e olyan eset, amikor Önt kicsúfolták, kigúnyolták „rimaszécsies” beszédmódja miatt? .....

II.

A kérdőív második része olyan kérdéseket tartalmaz, melyekre egy-egy szóval kell válaszolni. Kérem, feleljen ezekre a lehető legrövidebb gondolkodás után, adott esetben egészítse ki a mondatot az Ön által helyesnek vélt szóval. A szavakat úgy írja le, ahogy azokat kiejteni szokta és ne törődjön a szavak helyesírásával. Ahol pedig választania kell két megadott szó közül, ott azt húzza alá, amelyiket Ön használja. Köszönöm.

Tételezzük fel, hogy a faluban 300 ember munkanélküli. Ebből valamilyen oknál fogva 150 ember talál állást. Ezután hogyan mondja: Na végre, már nálunk is felére/felire csökkent a munkanélküliség.

Ha valaki szégyenletes dolgot tesz (pl. lop, és rájönnek), mit mondanak rá?

Hogy égne ki a ..... szégyenében!

Aki hozzányúl a forró vasalóhoz, az megégeti a kezét/kezeit.

Felhúztam a kútból egy ..... vizet.

Mi a neve annak a tárgynak, amiből reggelente a tejet/teát isszuk? .....

Aki befesti a haját pirosas árnyalattal, annak a haja színe nem piros, nem bordó, hanem .....

Ha sok a tészta a levesben, akkor az .....

Mi a neve annak a varróeszköznek, amit a mondás szerint is nehéz megtalálni a széna-kazalban? .....

Húzza alá az alábbi szó párok közül azt a szót, amelyiket Ön használja a mindennapokban!

tehen – tehen, kiló – kilo, kevés – keves, muszáj – muszaj, nehéz – nehez, szekér – szeker, szemét – szemet, veréb – vereb.

finom – fñom, fűtyül – fűtüül, füves – fűves, tükör – tükör.

A következő szavakat ha kimondja, melyek állnak közelebb hangzásukban az Ön által kimondottakhoz?

csikó – csikóu, Géza – Géiza, jó – jóu, költő – költőü, nyolc – nyóuc, oldal – óudal, tisztelendő – tisztelendőü, volt – vóut.

Hogyan nevezik a szarvasmarha (tehen) kicsijét? .....

Buszmegállóban várakozunk. Egyszer csak valaki észreveszi, hogy ..... a busz.

Mi a neve annak a fekete színű madárnak, amelyik általában károgni szokott? .....

Mi az, ami nyitja lakásunk vagy pincénk ajtaját? .....

Aki iskolába jár, annak sokat kell .....

Ön most épp ki ..... a kérdőívet.

Húzza alá az Ön által használt szóalakot a felsorolt mondatokban!

Tegnap voltam a bankban/bankba.

Mi családi házbán/házba lakunk.

Sokan jártunk már a parlamentben/parlamentbe.

Az alábbi mondatpárok közül aláhúzással válassza ki az Ön által használt mondatot!

Belátjuk, nagyot hibáztunk. Belássuk, nagyot hibáztunk.

Lefestjük a falakat. Lefessük a falakat.

A fiatalokat megtanítjuk a rendre. A fiatalokat megtanícscuk a rendre.

Ön szerint melyik szóalak helyes az alábbi párok közül? Húzza alá az Önnek megfelelő!

Ha én lennék a polgármester, sokat tudnék/tudnák tenni a falunkért.

Ha kellene, én akár reggelig is várnék/várnák rád.

Ha szomszjas vagyok, akkor vizet .....

Ha éhes vagyok, akkor kenyeret .....

Ha este tízig fenn vagyok, akkor reggel sokáig .....

III.

A következő táblázatban a tájszavak ismeretét és használatát vizsgálom. Kérem, tegyen egy X jelet a megfelelő helyre. Ha pedig ismeri a szó jelentését is, akkor az utolsó oszlopba írja be azt! Köszönöm!

Tájszavak	Ismeri és használja	Ismeri, de nem használja	Nem ismeri	Mi a jelentése?
1. abajgat				
2. abállé				
3. banyak				
4. bebígyúl				
5. bederő				
6. bibircsó				
7. biggyeszt				
8. büszke				
9. cserbóka				
10. csima				
11. csűrűszköl				
12. derekajj				
13. derelyle				
14. firhang				
15. fúrik				
16. gordony				
17. gulyka				
18. haluska				
19. herőce				
20. kuburcol				
21. nyoszoja				
22. pukhas				
23. rajcsúr				
24. síkálló				
25. veranda				

HIVATKOZÁSOK

Balázs Géza 2002: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina Kiadó.

Balogh Lajos 1968: A szótagzáró l kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **LXIV**, 355–61.

Bartha Csilla 1991: *Nyelvhasználat – emigráns kétnyelvűség. Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben*, Budapest, doktori értekezés, kézirat.

- Hegedűs Attila 2003: A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 376–87.
- Imre Samu 1965: A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban, *Magyar Nyelv* LXI, 368–74.
- Jakab István 1998: *Nyelvünkéről – önmagunkért*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1968: A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban, *Magyar Nyelv* LXIV, 361–4.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1996: A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben, *Magyar Nyelv* XCII, 138–51.
- Kiss Jenő szerk. 2003: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek a legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* XCIII, 224–32.
- Kontra Miklós szerk. 1992: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben* (Linguistica, Series A. Studia et dissertationes 9.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997: *Magyar nyelvhasználat – iskola – két-nyelvűség*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1998: Nyelvi változó – típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGYF Kiadó, 99–112.
- Menyhárt József 2008: *Nyékvárkony nyelve*, Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009: *Szlovákiai magyar nyelvjárások*, egyetemi tankönyv, Nyitra.
- Paunonen, Heikki 1984–1985: Nyelv és identitás, *Magyar Nyelvjárások* XXVI–XXVII, 3–8.
- Presinszky Károly 2004: A nyelvhasználat kutatása egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, in Sándor Anna–Vörös Ferenc szerk.: *Studia artis grammaticae et litterarum*, Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 26–46.
- Sándor Anna 2000: *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1992: A mennyiség tagolódása, in Kontra szerk. 1992: 165–70.
- Trudgill, Peter 1997: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*, Szeged, JGYTF Kiadó.

THE LINGUISTIC ANALYSES OF DIALECT IN RIMASZÉCS

ATTILA MIKO

In my study I deal with the changes in the dialect used in a small village called Rimaszécs in the Gömör region. I analyze the characteristic features of this dialectal change. This analysis is based on materials collected by me and on some special literature. It can be said that nowadays dialects are being eclipsed by standard Hungarian. Reading, education, media, decrease of the population in villages, lifestyle changes and technological improvements play a great part in it.

With the help of the special literature, collected materials and questionnaires I pointed to the phonetic, morphological and lexicological characteristics of the Palots dialect.

The central part of my work deals with the dialectical changes. This research was made with the help of questionnaires. It consists of three parts: in the first part I deal with the study of the attitude, in the second one I investigate the phonetic and morphological varieties and the third one includes the dialectical words. Of course, this research did not come to an end, dialectology is a never-ending story.

AZ ÉSZAKI SZAMOJÉD KÉRDŐSZÓK LEXIKO-TIPOLÓGIAI KATEGÓRIÁI¹

MUS NIKOLETT

1. Bevezetés

Ez a dolgozat az északi szamojéd nyelvek kérdőszóinak tipológiai megközelítésű lexiko-szemantikai csoportosítását mutatja be. A kategóriák meghatározása során az első felmerülő kérdés az, hogy milyen jelentések kódolhatók az egyes nyelvek kérdőszóiban. Mielőtt azonban ezt a kérdést megválaszalnánk, érdemes megadni a kérdőszó definícióját. A kérdőszók tipikusan megválaszolandó kérdésekben fordulnak elő, sőt általában a szakirodalom úgy határozza meg a megválaszolandó kérdéseket, mint olyan kérdéseket, amelyek (i) az 'Igen' vagy 'Nem' választól eltérő, specifikus választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2011: 1). A meghatározás értelmében tehát feltételezhetjük, hogy a világ nyelveiben a kérdőszó(k) megléte univerzális jelenség, avagy legalább azt állíthatjuk, hogy minden nyelvben szerepel(nek) megválaszolandó kérdésekben használható(k) információ előhívó szó(k), amelyek azonban nem szükségképpen kérdőszó(k)² (vö. Velupillai 2012: 358). Az északi szamojéd nyelvekben létezik a kérdőszóknak egy zárt halmaza, amelyek a hagyományos szamojédisztikai szakirodalom alapján főnévi, melléknévi és határozószói természetűek lehetnek (vö. Hajdú 1968: 54; Sorokina 2010: 241–6 és Wagner-Nagy 2002: 98–9); továbbá találhatunk kérdő igéket is ezekben a nyelvekben (vö. Tereščenko 1979: 170). Jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom az északi szamojéd kérdő igékkel.

Itt vissza is térhetünk az előző kérdéshez, nevezetesen ahhoz, hogy ha van egy nyelvben kérdőszó, akkor az milyen jelentést vagy jelentéseket kódol. Cysouw (2004: 2) az (aseninga) kampa (aravak, Maipure ág, hegyi alcsoport, Peru) nyelv szélsőséges példáján illusztrálja, hogy lehetséges olyan eset, amikor pusztán egyetlen kérdőszó (*tʰika*) fejez ki különböző jelentéseket egy nyelvben (lásd 1a–c).³

---

¹ Ezúton fejezem ki köszönetemet Sipos Máriának, Szeverényi Sándornak és Wagner-Nagy Beátának a tanulmány megírása során nyújtott segítségükért, észrevételeikért és hasznos megjegyzéseikért.

² Velupillai (2012) a wari' nyelvet (csapakúra nyelvcsalád, Dél-Amerika) említi példaként, amelyben a megválaszolandó kérdések default megformálása a mutató névmás és egy inflexió morféma mondatkezdő pozícióba történő helyezésével történik. Így tehát alapesetben nem kérdőszó használatos a wari' megválaszolandó kérdésekben (vö. Velupillai 2012: 358).

³ Az viszont kérdéses, hogy ebben az esetben ez az egy kérdőszó valóban kérdőszónak tekinthető-e, vagy pusztán egy kérdő indikátor (Cysouw 2004: 2).

- (1) (aseninga) kampa
 a. $t^{sh}ika$ $i-t^{im}-i-ka$
 QW 3m-Ex-nonfut-Q
 ‘Ki ez?’
 b. $t^{sh}ika$ $pi-kant^{s}-i-ka$
 QW 2-mond-nonfut-Q
 ‘Mit mondtál?’
 c. $t^{sh}ika$ $p-iyaat^{s}-i-ka$
 QW 2-megy-nonfut-Q
 ‘Hová mentél?’ (Reed – Payne 1986: 328–9)

Az tehát, hogy egy adott nyelvben milyen kérdőszók vannak, illetve hogy ezek milyen jelentéseket kódolnak, a vizsgált nyelv sajátosságaitól függ, így nem tekinthető univerzális jelenségnek. Ez a tény azonnal felveti a következő kérdést, mégpedig azt, hogyan kódolják a (meglévő) kérdőszók az egyes jelentéseket, vagyis a kérdőszók lexikalizálódott vagy toldalékolt formában fejezik-e ki az adott jelentést. Annak ellenére, hogy a világ nyelveiben van egy olyan tendencia, mely szerint a hasonló jelentések hasonló felszíni szerkezetekben jelennek meg, (vö. Frawley 2002: 235), az is nyelvspecifikus tulajdonságnak tekinthető, hogy egy adott jelentés milyen lexikai formában realizálódik. Vegyük például a tundrai nyenyecet, ahol önálló kérdőszóval lehet egy entitás méretére, nagyságára rákérdezni (*šajar* ‘mekkora’; lásd 2a), míg ez a szemantikai kategória például a német nyelvben csak egy frázissal fejezhető ki (ti.: *wie groß* ‘milyen nagy’) (vö. 2b).

- (2) a. tundrai nyenyec
 $t^{ika}-r$ *šajar* *pedara* $\eta\epsilon-da-raxa?$
 az-2SG mekkora erdő van-PCP.PRS-APPR.3SG
 ‘Mekkora erdő lehet az?’ (Tereščenko 1965: 602)
 b. német (személyes ismeret alapján)
Wie groß ist diese-r Wald?
 hogyan nagy van.3SG ez-M erdő
 ‘Mekkora (tkp. milyen nagy) ez az erdő?’

Cysouw (2004) munkáját alapul véve csak azokat az északi szamojéd kérdőszókat vizsgálom a dolgozatban, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetőek (vö. Cysouw 2004: 1). Következésképpen csak azokat a szemantikai kategóriákat mutatom be, amelyeket az északi szamojéd nyelvek lexikalizálódott kérdőszókkal fejeznek ki. Ezeket tekintem a fő kategóriáknak. Így a toldalékolt alakokkal, amelyek alkategóriáknak minősülnek, jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom.

Az utolsó megvizsgálandó kérdés az, hogy az így kapott fő kategóriák között felmerül-e lexikális két- vagy többértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben jelenik meg. Cysouw (2004) erre is hoz példát: a

migili nyelvben (vagy megili; benue-kongói bantoid nyelv Nigériában) ugyanaz a kérdőszó *(i)bõŋ* fejezi ki a ‘mi’ és a ‘miért’ jelentést (vö. Cysouw 2004: 4–5; lásd 3a–b).

(3) migili

a. á gbé *(i)bõŋ*
3SG buy Q
‘What did he buy?’

b. ó bé *(i)bõŋ*
2SG come Q
‘What have you come for?’

(Stofberg 1978: 131, 134; idézve Cysouw 2005: 3 alapján)

Az északi szamojéd nyelvek kérdőszói között is találhatunk ilyen típusú lexikális kétértelműségeket, amelyeket az egyes fő kategóriák tárgyalása során mutatok be, különös figyelmet szentelve a különböző jelentések használata során felmerülő grammatikai különbségekre (mint toldalékolhatóság vagy szintaktikai pozíció).

Dolgozatomban nem foglalkozom a kérdő mondatok szórendi tulajdonságaival. Tehát nem vizsgálom azt, hogy az egyes kérdőszók különböző szintaktikai funkciók betöltése során milyen szerkezeti helyet foglalnak el a mondatban. Ennek az a legfőbb oka, hogy mindeztidáig nagyon kevés ilyen témájú kutatás zajlott, következésképpen kevés információt találhatunk erről az egyes nyelvfírásokban/grammatikákban. Tehát az északi szamojéd egyszerű kérdőszavas kérdések szintaktikai szerkezetének részletes bemutatása meghaladná jelen dolgozat kereteit. Emellett természetesen szükségesnek találok a kutatások ilyen irányú bővítését.

2. Az északi szamojéd nyelvek és az elemzett korpusz

Az északi szamojéd nyelvek az uráli nyelvcsaládba tartoznak, amelyeket az Orosz Föderáció területén, Északkelet-Európában és Északnyugat-Szibériában beszélnek. Minden északi szamojéd nyelv erősen veszélyeztetett, összesen mintegy 22 200 beszélővel. A hagyományos szamojédisztikai szakirodalom alapján a nyenyec, enyec és nganaszan nyelvek tartoznak a szamojéd nyelvek északi csoportjába, bár ez a klasszifikáció sokkal inkább területi alapú felosztás, mint nyelvi (lásd a témáról bővebben pl. Helimski 2004; Janhunen 1998; Wagner-Nagy 2011). A nyenyec, enyec és nganaszan nyelvjárásokra és alnyelvjárásokra is tagolódik. Az 1. táblázat foglalja össze a hagyományos csoportosítást és az egyes nyelvek beszélőinek számát (további részletek pl. Siegl 2008, 2011; Tereščenko 1993: 326–43; Volžanina 2007 és Wagner-Nagy 2011).

Nyelvek	Nyelvjárási csoportok	Nyelvjárások	Beszélők száma ⁴
nyenyec	tundrai nyenyec	nyugati	22 000
		középső	
		keleti	
	erdei nyenyec	nyugati	
		keleti	
enyec	tundrai enyec	madu	43
		mugađ'i	
	erdei enyec	baj	
nganaszan		avam	125
		vadejev	

1. táblázat: Az északi szamojéd nyelvek

Ez a hagyományos felosztás azonban nem veszi figyelembe azt, hogy némelyik északi szamojéd nyelv nyelvjárásai között olyan szignifikáns különbségek mutatkoznak fonológiai, morfológiai, lexikai továbbá más nyelvtani szerkezeti vonatkozásban (lásd pl. Jalava 2012 a tundrai nyenyec alnyelvjárásait vizsgáló írását; továbbá Siegl 2011 az erdei és tundrai enyec nyelv vonatkozásában), hogy indokolt azokat nemcsak nyelvjárásoknak, hanem önálló nyelveknek tekinteni. Ezért én a dolgozatban a tundrai és erdei nyenyec nyelvet, továbbá a tundrai és erdei enyec nyelvet – a köztük lévő különbségek miatt – önálló nyelveknek tekintem.

A vizsgálatom során nyomtatásban megjelent, illetve elektronikus formában elérhető primer szövegeket, illetve adatbázisokat használtam fel. Mivel nincsen elég tundrai enyec nyelvű forrás ahhoz, hogy a vizsgálatot körültekintően el lehessen végezni, így az itt közölt eredmények az enyec nyelv vonatkozásában kizárólag az erdei enyecre vonatkoznak.

3. Az északi szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai csoportjai

A következőkben tehát azokat a lexiko-tipológiai kategóriákat mutatom be, amelyeket önálló, lexikalizálódott formával fejeznek ki az északi szamojéd nyelvek.

⁴ Az adatok a 2010-es oroszországi népszámlálás eredményeiből származnak. Ez a népszámlálás azonban nem tett különbséget az egyes nyelvjárási csoportok alnyelvjárásai között, így nincsen pontos képünk arról, hogy pontosan hány tundrai és erdei nyenyec, illetve enyec beszélő van.

3.1. EMBER és DOLOG

A 'ki' és 'mi' kérdőszók közti megkülönböztetés majdnem univerzálisnak mondható jelenség, hiszen a világ nyelveinek csak kevesebb mint 5%-ában nincsen különbség e két kategória között (vö. Cysouw 2004: 13). Az északi szamojéd nyelvek a 95%-ba tartoznak, mivel önálló (és egymástól alakilag független) kérdőszóval fejezik ki ezt a két kategóriát. A 2. táblázat foglalja össze ezeket a kérdőszókat.

Nyelvek	EMBER	DOLOG
tundrai nyenyec	<i>xib'a</i>	<i>ɲamke</i>
erdei nyenyec	<i>kim'a</i>	<i>ɲami</i>
erdei enyec	<i>še</i>	<i>obu</i>
nganaszan	<i>sili</i>	<i>maa</i>

2. táblázat

Az ember és dolog jelentésű kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

A két kérdőszó között lévő különbség a világ nyelveiben általában vagy az ember/nem-ember, vagy pedig az élő/élettelen kategóriák megkülönböztetésén alapul (vö. Lindström 1995; Ultan 1978: 229). Ahogyan azt a (4–5) mondatpár illusztrálja, az északi szamojéd nyelvekben ez a különbség az ember/nem-ember kategóriákon alapul (vö. Künnap 1999: 22; Sorokina 2010: 241; Sammallahiti 1974: 63 és Tereščenko 1979: 171). Tehát egy [+/- EMBER]-jegyen különbözik egymástól ez a két kérdőszó.

(4) tundrai nyenyec

a. *xib'a ɲamd'i?*

ki ül.3SG

'Ki ül?'

b. *Pet'a ɲamd'i.*

Péter ül.3SG

'Péter ül.' (Rožin 1954: 49)

(5) tundrai nyenyec

a. *ɲamke madar-ɲa?*

mi ugat-CO.3SG

'Mi ugat?'

b. *weńeko madarɲa.*

kutya ugat-CO.3SG

'(A) kutya ugat.' (Susoj–Talejeva 1988: 31)

Jóllehet a [+/- EMBER]-jegy általános megkülönböztető jegy a 'ki' és 'mi' jelentésű kérdőszók esetén, Siegl (2011: 171) beszámol olyan esetekről, amikor az erdei enyec nyelvben az emberre vonatkozó kérdőszó használatos a medvére történő rákér-

dezéskor is. Ennek Siegl (2011: 171) szerint szakrális okai vannak, hiszen a medvét szent állatként tisztelik ebben a kultúrában. Az ember kategóriájú kérdőszó hasonló használatát találtam a tundrai nyenyecben is, olyan folklórszövegekben, ahol a történetek főhősei megszemélyesített állatok (vö. Kuprijanova et al. 1957: 37). Továbbá Tereščenko (1979: 171) megemlíti, hogy a nganaszanban terjedni kezdett a ‘ki’ és ‘mi’ kérdőszavak használata során az élő/élettelen különbségtétel. Ennek Tereščenko (1979: 171) szerint orosz kontaktushatás az oka, és főként a fiatal nyelvhasználókra jellemző. Annak ellenére, hogy a ‘ki’ kérdőszó élő entitásokra vonatkozó használata (a nemember kategória helyett) általánosnak tűnik az északi szamojéd nyelvekben, nem állítható, hogy élő/élettelen különbség lenne e két kérdőszó között, ezekben az esetekben ugyanis csupán a ‘ki’ kérdőszónak egy speciális pragmatikai használata valósul meg.

Az ember és dolog kategórián belül indokolt megkülönböztetni a birtokos kategóriáját is. Az északi szamojéd nyelvekben nincsen egy külön, csak a birtokosra vonatkozó önálló kérdőszó. Erre a célra a ‘ki’ és ‘mi’ jelentésű kérdőszók esetragos (genitívusz) alakjai használhatók (lásd 3. táblázat; ill. 6).

Nyelvek	BIRTOKOS	
	SZEMÉLY	DOLOG ⁵
tundrai nyenyec	<i>xib’a-ʔ</i>	<i>ɲamke-ʔ</i>
erdei nyenyec	<i>kim’a-ɲ</i>	<i>ɲami-ɲ</i>
erdei enyec	<i>še</i>	<i>obu</i>
nganaszan	<i>sili</i>	<i>maa</i>

3. táblázat: A birtokosra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók

(6) tundrai nyenyec

- a. *ʔuku xib’a-ʔ mal’ča?*
 ez ki-GEN malica

‘Kinek a malicája ez?’ (Tereščenko 1965: 765)

Az erdei enyecben és a nganaszanban azonban az eredeti genitívuszi esetragok lekoptak, így a ‘ki’ és ‘kié’, ill. a ‘mi’ és ‘mié’ jelentésű kérdőszók alakja megegyezik egymással (vö. Siegl 2011 és Wagner-Nagy 2002; lásd 7a–b).

(7) erdei enyec

- a. *še koj ɲi kanta?*
 ki tundra pp megy.3SG

‘Ki megy a tundrára?’ (Sorokina–Bolina 2009: 185)

⁵ A dolog specifikációjú kérdőszó genitívuszi alakját az északi szamojéd nyelvek grammatikái általában felveszik, mint létező alakot (lásd pl. Tereščenko 1959: 61; Sammallahiti 1974: 64). Az általam vizsgált korpuszban azonban nem találtam előfordulásukat.

- b. *še bunik čiki bunik?*
 ki.GEN kutya ez kutya.3SG
 ‘Kinek a kutyája ez a kutya?’ (Siegl 2011: 172)
- c. *še čiki mal’ča?*
 ki.GEN ez malica.3SG
 ‘Kié ez a malica?’ (Sorokina 2010: 242)

Továbbá minden északi szamojéd nyelvben a dolog jelentésű kérdőszó minőség/választó funkcióban is megjelenhet a mondatban (vö. Sammallahti 1974: 63; Sorokina 2010: 241 és Tereščenko 1979: 170). Ilyenkor a kérdőszó jelzői szerepű lesz, így megelőzi az általa jelzett szót a frázisban (lásd 8).

- (8) nganaszan
əməd’ali maa čislo?
 ma milyen szám.3SG
 ‘Milyen szám van ma (ti. Hanyadika van ma)?’
 (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 92)

A tundrai nyenyec esetében ez a specifikáció azonban sokkal inkább választásra vonatkozik (vö. 9a–b).

- (9) tundrai nyenyec
- a. *pidar ŋamge ja-xana jil’e-n?*
 2SG melyik föld-LOC él-2SG
 ‘Melyik országban élsz?’
- b. *mań Anglija-xana jil’e-dm?*
 1SG Anglia-LOC él-1SG
 ‘Én Angliában élek.’ (Vanuyto 2012: 16)

A ‘mi’ jelentésű kérdőszó minőség/választó funkcióban történő használata azonban csak nem-ember jeggyel rendelkező entitások közötti választásra/minősítésre való felszólításra korlátozódik. Tehát a kérdőszó nem veszíti el a [–EMBER]-jegyét.⁶

Vannak olyan nyelvek, amelyekben az ember specifikációjú kérdőszó használatos választó funkcióban. Ilyen nyelv például a kobon nyelv (közép-új-guineai nyelv, Pápua Új-Guineán), ahol a ‘ki’ jelentésű kérdőszó (*an* ‘ki’; lásd 10a) megjelenik ‘melyik’ jelentésben is (vö. Davies 1981: 8–9), úgy, hogy követi az általa jelzett szót (*nibi an* ‘melyik nő’; lásd 10b):

⁶ Az északi szamojéd nyelvekben létezik önálló kérdőszói alak is VÁLASZTÓ funkcióval, melynek a használata nincsen csak nem-ember entitások közti választásra korlátozva. Ezekkel a kérdőszókkal a 3.2. fejezetben foglalkozom.

(10) kobon

a. **an** *koimaŋ* *ud-öp.*

ki kókusz vesz-PRF.3SG

‘Ki vette el a kókuszt?’

b. **nibi an** *nagi* *ñiŋ-öb.*

nő melyik kötél eszik-PRF.3SG

‘Melyik nő akasztotta fel magát?’ (Davies 1981: 8)

Az északi szamojéd nyelvekben azonban nem találtam a ‘ki’ jelentésű kérdőszónak ilyen típusú előfordulását.

Cysouw (2004: 12) az okra vonatkozó önálló alakú kérdőszó-specifikációt véletlenszerű esetként tartja számon a világ nyelveiben. Ez a kategória legtöbbször a DOLOG kérdőszóból képzett alakokkal fejezhető ki. Ugyanígy az északi szamojéd nyelvekben a ‘mi’ jelentésű kérdőszó megjelenhet – különböző grammatikai feltételek teljesülése mellett – ‘miért’ jelentésben is egyrészt alakilag teljesen megegyező módon (csak a tundrai nyenyec esetében találtam ilyen használatot; lásd 11a–c), másrészt toldalékolt alakban, vagy névutós frázisban (minden északi szamojéd nyelvben ez valósul meg a tundrai nyenyec kivételével). Az alábbi táblázat foglalja össze az OKra vonatkozó északi szamojéd kérdőszavakat:

Nyelvek	OK			
	DOLOG	DOLOG+ESET		DOLOG+PP
tundrai nyenyec	<i>ŋamke</i>			<i>ŋamke jeɽemña</i>
erdei nyenyec		<i>ŋame?</i>	<i>ŋamiŋaš</i>	
erdei enyec		<i>obuš</i>		<i>obu d'eon</i> <i>obu d'eð</i>
nganaszan		<i>maad'a</i>	<i>maaðə</i>	<i>maa iša</i>

4. táblázat: Az okra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók⁷

A tundrai nyenyec DOLOG, ill. OK specifikációjú kérdőszók alaki egyezésük ellenére eltérő grammatikai jellemzőkkel rendelkeznek. A kérdőszó ‘mi’ jelentésében szabadon ellátható toldalékokkal (számjelek, esetragok, stb.; 11a–b), ezzel szemben oksági viszonyra kérdező funkciójában további toldalékokat nem vehet fel (11c).

(11) tundrai nyenyec

a. *ñe* ***ŋamke-m*** *sedab'i?*

nő mi-ACC varr.3SG

‘Mit varr a nő?’ (Nenang 2005: 13)

b. *pidara?* ***ŋamke-na?*** *xarwa-da??*

2PL mi-DAT akar-2PL

‘Mit akartok?’ (Nenang 2005: 42)

⁷ A táblázatban szürke háttérrel jelöltem azokat az északi szamojéd kérdőszókat, amelyek nem tekinthetők lexikalizálódott alakoknak (ti. toldalékoltak, vagy névutós frázisban állnak), így jelen dolgozatban nem foglalkozom velük.

- c. *ɲamke pidara? ɲi-da? tu-??*
 miért 2PL NEG.AUX-2PL jön-CNG
 ‘Miért nem jöttök?’ (Nenang 2005: 43)

Ezzel szemben a többi északi szamojéd nyelvben az oksági viszony szemantikai specifikációját a ‘mi’ jelentésű kérdőszó esetraggal ellátott formája tölti be (lásd 4. táblázat), így ezekkel nem foglalkozom a dolgozat keretei között, mivel esetükben nem teljesül az önálló alak kritériuma.

Emellett, megjegyzem, minden északi szamojéd nyelv legalább két olyan kérdőszót tartalmaz, amely oksági specifikációt fejezhet ki (lásd 4. táblázat). A meglévő különbségek alapján további al-specifikációt feltételezhetünk az OK kategórián belül. Így a különböző alakok OK/CÉL, vagy KÜLSŐ/BELSŐ OK megkülönböztetésére utalhatnak. Azonban a vizsgált korpuszok nem alkalmasak ezeknek a különbségeknek a pontos meghatározására.

3.2. Választás

A következő fő kategóriát a VÁLASZTÓ kérdőszók alkotják, amelyek arra vonatkozóan tartalmaznak utasítást/kérést, hogy egy halmaz összes lehetséges eleméből kijelöljünk egyet. Az 5. táblázat foglalja össze ezeket az északi szamojéd kérdőszókat.

Nyelvek	VÁLASZTÁS	VÁLASZTÁS 2 KÖZÜL
tundrai nyenyec	<i>xaɲaɲi</i>	<i>xujum?</i>
erdei nyenyec	<i>kuɲaɲi</i>	<i>kudʊm</i>
erdei enyec	<i>kuj</i>	?
nganaszan	<i>kuɲia</i>	<i>kudʊm</i>

5. táblázat: A VÁLASZTÓ kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

- (12) nganaszan
kuɲia ma-tənu ɲili-ɲi-ɲ?
 melyik ház-LOC él-INT-2SG
 ‘Melyik házban laksz?’ (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 73)

Az északi szamojéd nyelvekben a névszók elláthatók egyes, kettes és többes szám jelekkel. A VÁLASZTÁST kifejező kérdőszóknak létezik önálló kettes számú alakjuk, amelyekben a kettesszám-jel és a kérdőszói tő csak történetileg különíthető el egymástól. Ezek a kérdőszók arra vonatkozóan tartalmaznak utasítást, hogy egy két-elemű halmaz egyik elemét nevezzük meg (vö. 13a–b).

- (13) tundrai nyenyec
 a. *xaɲaɲi xarda-na? tu-ɲku-wa??*
 melyik ház-DAT jön-FUT-3PL
 ‘Melyik házba fognak bejönni?’ (Tereščenko 1965: 743)

- b. *xujum*   *ńa-na-nta?*   *tu-da?*
 melyik.du   pp-DAT-2PL.OBL   jön-FUT.3SG
 ‘Melyikötök (kettő közül) jön?’ (Tereščenko 1965: 787)

Ezzel szemben a VÁLASZTÓ kérdőszavak többes számban a névszói paradigma által is használatos többesszám-jelekkel vannak ellátva, így toldalékoltnak tekinthetők, tehát itt nem részletezem ezeket az alakokat.

3.3. HELY

Az északi szamojéd nyelvekben a HELYre vonatkozó kérdőszó-specifikációt két paradigma is kifejezheti (lásd 6. táblázat).

Nyelvek	Helyjelölő esetek			
	Lat/Dat	Loc	Abl/Ela	Pros/Prol
tundrai nyenyec	<i>xu?</i>	<i>xuna</i>	<i>xud</i>	<i>xumna</i>
	<i>xańa?</i>	<i>xańana</i>	<i>xańad</i>	<i>xańamna</i>
erdei nyenyec	<i>kuŋ</i>	<i>kuna</i>	<i>kut</i>	?
	<i>kuńaŋ</i>	<i>kuńana</i>	<i>kuńat</i>	<i>kuńamna</i>
erdei enyec	<i>ku?</i>	<i>kunin</i>	—	?
	—	—	<i>kokoð</i>	?
nganaszan	<i>kuni/kuńi</i>	<i>kunu</i>	?	?
	<i>kuńi?ńa</i>	<i>kuńini/kunini</i>	<i>kuńiðə</i>	<i>kuńiməəni/kuńimənu</i>

6. táblázat: A helyre vonatkozó északi szamojéd kérdőszók rendszere

Mindkét paradigma esetén a tő és a toldalékok csak történetileg választhatóak külön, ezek az alakok már lexikalizálódottnak tekinthetők. A két típus között az az alaki különbség, hogy az egyik esetben közvetlenül a tőhöz járulnak lokális toldalékok (vö. 14a), míg a másik esetben a tő és a lokális rag közé ékelődik egy névutó is (lásd pl. Wagner-Nagy 2002: 98–9; vö. 14b).

- (14) tundrai nyenyec
- a. *xańa?*   *t'uku*   *avtobus*   *m'i-ńa?*
 hová   ez   busz   megy-CO.3SG
 ‘Hová megy ez a busz?’ (Nenang 2005: 123)
- b. *xu?*   *pær-ńa-r?*
 hová   tesz-CO-2SG.O
 ‘Hová tetted?’ (Tereščenko 1965: 787)

A kérdőszói tő/tövek felveszik az északi szamojéd nyelvekre jellemző, irány-hármasságot kifejező esetragokat (latívusz/datívusz, lokatívusz, ablatívusz/elatívusz és prosekutívusz/prolatívusz) (vö. 15a–c).

(15) erdei nyenyec

- a. *kuŋaŋ kaj-m'a-n xaʔ-ŋa-n?*
 hová megy-NLZ-DAT akar-CO-2SG
 'Hová akarsz menni?' (Barmič–Vello 1994: 53)
- b. *kuŋana me-sa-n?*
 hol van-INT-2SG
 'Hol voltál?' (Barmič–Vello 1994:74)
- c. *kuŋat to-ŋa-n?*
 honnan jön-CO-2SG
 'Honnan jössz?' (Barmič–Vello 1994:53)

Annak ellenére, hogy a táblázatban szereplő kérdőszók paradigmája nem teljes (a hiányzó alakokat ?-lel jelöltem), azt feltételezem, hogy – az erdei enyec kivételével – minden északi szamojéd nyelvben megtalálhatóak ezek a formák, pusztán az általam használt korpuszban nem találtam megfelelő adatokat. A két alak párhuzamos használatának oka azonban nem világos.

Az erdei enyec nyelvénél azonban a fentiekől eltérő a helyre vonatkozó kérdőszók rendszere. Siegl (2011: 172) alapján a nyelvben két különböző kérdőszói fő fejezi ki a lokális paradigmát (*ku-* és *ko-*), amelyek kiegészítő megoszlásban állnak egymással (vö. 16a–b).

(16) erdei enyec

- a. *Kasali kunin ŋa?*
 Kasali hol van.3SG
 'Hol van Kasali?' (Siegl 2011: 172)
- b. [...] *kokoð to-d?*
 honnan jön.2SG
 '[...] honnan jössz?' (Siegl 2011: 173)

A nganaszanban a névutóval bővített kérdőszói alak latívuszi toldalékkal ellátva (ti. *kuŋiʔia* 'hová') funkcionálhat módot kifejezve is. A (17a) mondatban latívuszi irányt (ti. 'hová') fejez ki, míg (17b)-ben módra vonatkozóan kér információt. Ezt alátámasztja (17b) mondat igei állítmánya (ti. *ŋili-* 'él'), aminek a nganaszan nyelv szabályai alapján a bővítménye lokatívuszban állna (ti. *kunu/kuŋini* 'hol'), nem pedig latívuszban.

(17) nganaszan

- a. *kuŋiʔia mi-ŋi-ŋ?*
 hová megy-INT-2SG
 'Hová mész?' (Wagner-Nagy 2002: 171)
- b. *kuŋiʔia ŋili-ŋi-ri??*
 hogyan él-INT-2PL
 'Hogyan éltek?' (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 73)

A rendelkezésre álló nyelvtani leírások és korpusz alapján azonban nem lehet megállapítani a két jelentés során esetlegesen felmerülő nyelvtani különbségeket.

Az eddigiek során bemutatott szemantikai kategóriák (ti. EMBER, DOLOG, VÁLASZTÁS, HELY) megfelelnek a Cysouw (2004) által fő kategóriának nevezett csoportoknak, mivel a világ legtöbb nyelve ezeket fejezi ki önálló (nem toldalékolt) kérdőszói alakokkal (Cysouw 2004: 13). Az északi szamojéd nyelvekben azonban még további olyan kategóriák vannak, amelyek formai tulajdonságaik alapján (ti. lexikalizálódott, önálló kérdőszók) a fő kategóriákba tartozhatnak. Ezeket Cysouw (2004) alkategóriáknak nevezi, mivel a legtöbb nyelv esetében önálló alakokkal nem fejezhetők ki.

3.4. MENNYISÉG

A mennyiségi kérdőszó-specifikáció az északi szamojéd nyelvekben önálló alakokban jelenik meg. A 7. táblázat tartalmazza az északi szamojéd mennyiségi kérdőszókat.

Nyelvek	MENNYISÉG
tundrai nyenyec	<i>śan</i>
erdei nyenyec	<i>śan</i>
erdei enyec	<i>sän</i>
nganaszan	<i>kanə</i>

7. táblázat: A mennyiségi kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

Az északi szamojéd nyelvek nem tesznek különbséget megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek között, így a főnevek mennyiségére/számára vonatkozó kérdőszók esetében sem jellemző ez a különbségtétel (vö. 18a–b).

(18) tundrai nyenyec

a. *śan íeneć ŋuw-m madabi?*

hány ember gabona-ACC arat.3SG

‘Hány ember arat gabonát?’ (Nenang 2005: 99)

b. *śan maloka-m xorawa-? sutka-xana tambi-??*

hány tej-ACC tehén-PL nap-LOC ad-3PL

‘Mennyi tejet adnak a tehenek naponta?’ (Nenang 2005: 93)

3.5. Mód

A világ nyelveinek csak 40%-ában fejezhető ki a módra vonatkozó kérdőszó önálló alakkal (vö. Cysouw 2004: 15). Az északi szamojéd nyelvek beletartoznak ebbe a 40%-ba, mivel a mód-specifikáció határozószói használatú lexikalizálódott alakokkal van kifejezve (lásd 8. táblázat és 19a–b, vö. 17b).

Nyelvek	MÓD	
tundrai nyenyec	<i>xanćer?</i>	<i>xučer?</i>
erdei nyenyec	<i>kuše?</i>	<i>kušet</i>
erdei enyec	<i>kuń</i>	
nganaszan	<i>kuə</i>	

8. táblázat: A módra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók

- (19) a. tundrai nyenyec
xanćer? *jile-da??*
 hogy él-2PL
 ‘Hogy éltek?’ (Nenang 2005: 37)
- b. erdei nyenyec
kuše? *d’id’i-ŋa-n?*
 hogy él-CO-2SG
 ‘Hogy élsz?’ (Barmič–Vello 1994:54)

3.6. IDŐ

Az esemény/cselekmény idejére vonatkozó lexikalizálódott kérdőszó-specifikáció – ami a világ nyelveinek szintén csak 40%-ára jellemző (vö. Cysouw 2004: 16) – is megtalálható az északi szamojéd nyelvekben (lásd 9. táblázat).

Nyelvek	IDŐ		
tundrai nyenyec	<i>šaxa?</i>	<i>ša?ña</i>	
erdei nyenyec	<i>šaxaŋ</i>	<i>šajna</i>	<i>šana</i>
erdei enyec	<i>kuna/kune</i>		
nganaszan	<i>kaŋgə/ kaŋkə</i>		

9. táblázat: Az északi szamojéd kérdőszók idő-specifikációja

- (20) tundrai nyenyec
šaxa? *pidara?* *xanta-da??*
 mikor 2PL megy-2PL
 ‘Mikor mentek?’ (Nenang 2005: 40)

A nganaszanban az IDŐ specifikációjú kérdőszó megjelenhet VÁLASZTÓ funkcióban is a mondatban. Az IDŐ kategóriára való utalás során a kérdőszó határozói funkciót tölt be (vö. 21). Ezzel szemben, ha VÁLASZTÓ szerepű, akkor jelzői összetevőként jelenik meg a kérdő frázisban (vö. 22a).

- (21) nganaszan
siti kəŋgə tuj-hu?
 3SG mikor megy-INT.PST.3SG
 ‘Mikor ment el?’ (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 62)
- (22) nganaszan
 a. *əmti d’ali kəŋkə d’ali?*
 ez nap melyik nap.3SG
 ‘Ez a nap melyik nap?’
 b. *əmti d’ali nəgə-mtuə d’ali?*
 ez nap 3-ORD nap.3SG
 ‘Ez a nap a harmadik nap.’ (Tereščenko 1979: 171)

3.7. MINŐSÉG

Az északi szamojéd nyelvekben a MINŐSÉG szemantikai funkcióját a 3.1. pontban bemutatott ‘mi’ jelentésű kérdőszón kívül önálló kérdőszók is kifejezhetik (vö. 10. táblázat).

Nyelvek	MINŐSÉG
tundrai nyenyec	<i>xurka</i>
erdei nyenyec	<i>kuŋka/ku?ki</i>
erdei enyec	<i>kursi</i>
nganaszan	<i>kurəd’i</i>

10. táblázat: A minőségi kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

A minőségi kérdőszók jelentése nem specifikált az északi szamojéd nyelvekben, tehát bármely tulajdonságra vonatkozólag kérhetnek információt (lásd 23a–b és 24 a–b).

- (23) tundrai nyenyec
 a. *xurka jaŋ’a-ʔ ŋæro ŋæ-šeti-ʔ?*
 milyen nap-PL ősszel van-HAB-3PL
 ‘Ősszel milyen napok szoktak lenni?’
 b. *talm jaŋ’a-ʔ ŋæ-šeti-ʔ*
 borús nap-PL van-HAB-3PL
 ‘Felhős napok szoktak lenni.’ (Nenang 2005: 109)
- (24) nganaszan
 a. *əmti d’ali kurəd’i d’ali?*
 ez nap milyen nap.3SG
 ‘Ez a nap milyen nap?’
 b. *əmti d’ali kourütə d’ali?*
 ez nap napfényes nap.3SG
 ‘Ez a nap napfényes nap.’ (Tereščenko 1979: 171)

Emellett a tundrai és erdei nyenyecben létezik a valamely entitás egy konkrét tulajdonságára vonatkozó MINŐSÍTŐ kérdőszó. Ez a kérdőszó a bevezetőben már említett ‘mekkora’ jelentésű kérdőszó, amely kizárólag egy entitás méretéről kér információt (lásd 2a).

Nyelvek	MÉRET
tundrai nyenyec	<i>šan̄kar</i>
erdei nyenyec	<i>šam ’an</i>

11. táblázat. A MÉRET jelentésű tundrai és erdei nyenyec kérdőszók

4. Összefoglalás

A dolgozatomban az északi szamojéd nyelvek (tundrai nyenyec, erdei nyenyec, erdei enyec, nganaszan) kérdőszóival foglalkoztam. A kérdőszók elsősorban megválaszolható kérdésekben jelennek meg és a diskurzusban hiányzó információt helyettesítik a mondatban. Kizárólag önálló alakú/lexikalizálódott (tehát nem képzett, vagy toldalékolt) kérdőszókat mutattam be, amelyeket e formai tulajdonságuk miatt fő szemantikai kategóriáknak tekintettem. Ezek a fő kategóriák az alábbiak:

(25) Az északi szamojéd kérdőszók fő lexiko-tipológiai kategóriái:

- a. EMBER
- b. NEM-EMBER/DOLOG
- c. VÁLASZTÓ
- d. HELY
- e. MENNYISÉG
- f. MÓD
- g. IDŐ
- h. MINŐSÉG

Azt is bemutattam továbbá, hogy bizonyos, a fő lexikai kategóriába tartozó kérdőszavak eltérő környezetben többféle jelentésben realizálódnak. Ezeket a lexikai többértelműségeket az alábbiakban foglalhatjuk össze (vö. 25–27):

- (26) a. NEM-EMBER = BIRTOKOS (erdei nyenyec; nganaszan)
- b. NEM-EMBER = MINŐSÉG
- c. NEM-EMBER = VÁLASZTÓ (tundrai nyenyec)
- d. NEM-EMBER = OK (tundrai nyenyec)
- (27) HELY = MÓD (nganaszan)
- (28) IDŐ = VÁLASZTÓ (nganaszan)

A dolgozatban bemutatott kérdőszók mellett minden északi szamojéd nyelvben vannak további olyan alakok, amelyek toldalékoltak, így jelen vizsgálatból kizártam őket, annak ellenére, hogy a lexiko-tipológiai csoportosításban további alkategóriákat képezhetnek (mint pl. CÉL, ESZKÖZ stb.).

RÖVIDÍTÉSEK

ACC	akkuzatívusz
ABL	ablatívusz
APPR	approximatívusz
CNG	tagadott igető
CO	koafixum
DAT	datívusz
DU	kettes szám
ELA	elatívusz
EXIST	egzisztenciális ige
FUT	jövő idő
GEN	genitívusz
HAB	habituatívusz
INT	interrogatívusz
INTERJ	indulatszó
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
LOC	helyre utaló kérdőszó
M	hímnem
NEG.AUX	tagadó segédige
NLZ	nominalizátor
NONFUT	nem jövő idő
O	tárgyas ragozás
OBL	kötelező eset
ORD	sorszámnév
PCP.PRS	jelen idejű melléknévi igenév
PL	többes szám
PP	névutó
PRF	múlt idő
PROL	prolatívusz
PROS	proszekutívusz
PST	múlt idő
Q	kérdő jelölés
QW	kérdőszó
S	alanyi ragozás
SG	egyes szám
TRSL	translatívusz

HIVATKOZÁSOK

- Barmič, M. J.–Vello, I. A. [Бармич М. Я. – Вэлло, И. А.] 1994: *Словарь Ненецко-Русский и Русско-Ненецкий (лесной диалект)*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Cysouw, Michael. 2004: *Interrogative words: an exercise in lexical typology*, Handout presented at the seminar “Bantu Grammar: description and theory 3”, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004
- Cysouw, Michael. 2005: *The typology of content interrogatives*, Handout presented at the seminar “6th meeting of the Association for Linguistic Typology”, Padang, Indonesia, 24 July 2005
- Davies, John 1981: *Kobon = Lingua Descriptive Studies*, vol. 3, Amsterdam, North-Holland.
- Dryer, Matthew S. 2011: Position of Interrogative Phrases in Content Questions, in Matthew S. Dryer–Martin Haspelmath eds.: *The World Atlas of Language Structures Online*, Munich: Max Planck Digital Library, chapter 93. Available online at <http://wals.info/chapter/93> Accessed on 2013. 02. 25.
- Frawley, William 2002: Fundamental Issues in Lexical Semantics, in A.D. Cruse–F. Hundsnurscher–M. Job–P.R. Lutzeier eds.: *Lexicology. An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabulaires*, Vol. 1, Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 228–36.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimski, Eugen 2004: *Genealogische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*, Handout from the lecture held at the University of Vienna.
- Jalava, Lotta 2012: Tempuksen ilmaiseminen tundranetsin moduksissa, in Tiina Hyttiäinen–Lotta Jalava–Janne Saarikivi–Erika Sandman eds.: *Per Urales ad Orientem. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 264, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 131–44.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic, in Daniel Abondolo ed.: *The Uralic languages*, London – New York, Routledge, 457–79.
- Kosterkina, N. T.–Momde, A.–Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Kuprijanova Z. N.–Homič, L.V.–Ščerbakova, A.M. [Куприянова, З. Н.–Хомич Л. В.–Щербакова А. М.] 1957: *Ненецкий язык*, Ленинград, Государственное Учебно-педагогическое Издательство.
- Künnap, Ago 1999: *Enets = Languages of the World / Materials* 186, München–Newcastle, LINCOM.
- Lindström, Eva 1995: Animacy in interrogative pronouns, in Inger Moen–Hanne Gram Simonsen–Helge Lødrup eds.: *Papers from the 15th Scandinavian Conference of Linguistics*, Oslo, University of Oslo, 307–15.

- Nenang, M. A. [Ненанг, М. А.] 2005: *Русско-ненецкий разговорник*, Санкт-Петербург, Дрофа.
- Reed, Judy–David L. Payne 1986: Asheninca (Campa) pronominals, in Ursula Wiesemann ed.: *Pronominal Systems*, Tübingen, Narr, 323–31 (Continuum; 5).
- Rožin, A. I. [Рожин, А. И.] 1954: *Ненэця' вада*, Ленинград, Педагогическое Издательство.
- Sammallahti, Pekka 1974: *Material from Forest Nenets = Castrenianumin toimitteita 2*, Helsinki, Helsingin yliopiston Castrenianumin laitokset & Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Siegl, Florian 2008: A Note on Personal Pronouns in Enets and Northern Samoyedic, in *Linguistica Uralica* 2, 119–30.
- Siegl, Florian 2011: *Materials on Forest Enets, an indigenous language of northern Siberia*, Tartu, Tartu University Press.
- Sorokina, Irina P.–Bolina, D. S. [Сорокина, И. П.–Болина, Д. С.] 2009: *Энецкий словарь с кратким грамматическим очерком*, Санкт-Петербург.
- Sorokina, Irina P. [Сорокина, И. П.] 2010: *Энецкий язык*, Санкт-Петербург, Наука <http://www.speech.nw.ru/Nganasan/introduction.html>
- Stofberg, Yvonne F. 1978: *Migili Grammar = Language Data, Africa Series 12*, Dallas, Tx., Summer Institute of Linguistics.
- Susoj, E. G.–Taleeva, E. M. [Сусой, Е. Г. – Талеева, Е. М.] 1988: *Ненэця' вада*, Ленинград, Просвещение.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1959: *В помощь самостоятельно изучающим ненецкий язык*, Ленинград, Учпедгиз.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1965: *Ненецко-русский словарь*, Москва, Советская энциклопедия.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1979: *Нганасанский язык*, Ленинград, Наука.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1993: Ненецкий язык, in Ю. С. Елисеев–К. Е. Майтинская (От. ред.) *Языки мира: Уральские языки*, Москва, Наука.
- Ullan, Russell 1978: Some general characteristics of interrogative systems, in Joseph H. Greenberg ed.: *Universals of Human Language*, Vol. 4: *Syntax*, Stanford, Stanford University Press, 211–48.
- Velupillai, Viveka 2012: *An Introduction to Linguistic Typology*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Vanuyto, G. I. [Вануйто, Г. И.] 2012: *Русско-ненецкий разговорник*, Москва, Вентана-Граф.
- Volžanina, E. A. 2007: The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30/2: 143–54.
- Wagner-Nagy Beáta ed.: 2002: *Chrestomathia nganasanica = Studia Uralo-Altaica* Vol. 10. Szeged, MTA Nyelvtudományi Intézet – SZTE Finnugor Tanszék.
- Wagner-Nagy, Beáta 2011: *On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 262, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

THE LEXICO-TYPOLOGICAL CATEGORIES OF THE NORTHERN SAMOYEDIC INTERROGATIVE WORDS

NIKOLETT MUS

The unknown information in a discourse is usually expressed by specific interrogative substitutes (eg. question words) in the languages of the world. Thus, these interrogative substitutes serve to request the hearer to share the unknown piece of missing information with the speaker. Traditionally interrogative substitutes can be classified by their lexical categories (ie. interrogative pronouns, interrogative adjectives, interrogative adverbs or interrogative verbs), by their forms (ie. unique forms, inflected forms etc.) or by their semantic features (ie. person, thing, selection etc.). I will provide a lexico-typological classification of the Northern Samoyedic interrogative elements. I will concentrate on only those question words (ie. interrogative pronouns, determiners, adjectives, adverbs), which are unique forms. Thus, in this article those possible semantic gaps will be categorized that are fulfilled by a unique question word form. Besides this semantical analysis, the lexical ambiguities will also be described.

ÁTOK ÉS KONTEXTUALIZÁCIÓ A ROMANI GONDOZÓI BESZÉDBEN

SZALAI ANDREA

In memoriam Réger Zita

1. Bevezetés

Ez a tanulmány¹ az átok (*armaje*) interakciós és társas funkcióit, használatát, valamint az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológia néhány aspektusát vizsgálja a kisgyermekhez szóló beszédben. Az elemzés egy 22 hónapos, erdélyi, romani anyanyelvű gábor roma² közösségekben végzett terepmunka tapasztalataira, valamint a terepmunka során rögzített nyelvi adatok értelmezésére támaszkodik. Egy olyan roma etnikai csoport diskurzus-stratégiáiba nyújt bepillantást, amelynek romani változatáról, nyelvi gyakorlatairól jelenleg kifejezetten keveset tudunk.

Kontextusfüggetlen mondatjelentésük alapján azt mondhatjuk, hogy az átkok olyan megnyilatkozások, amelyekkel a beszélő valakinek, rendszerint a címzettnek vagy más, a címzethez közeli személynek rosszat: veszteséget, sérelmet kíván. Ha kizárólag ezt a meghatározást vesszük figyelembe, akár azt is gondolhatnánk, hogy az átkok csak agresszív, inherensen udvariatlan, a résztvevők társas képét³ és kapcsolatát fenyegető megnyilatkozások lehetnek.

---

¹ Türelmükért és segítségükért hálával tartozom a háromfalusi, különösen a nagyfalusi roma családoknak, valamint Berta Péternek, aki a terepmunka során társam és kollégám volt. Köszönöm Michael Stewartnak, hogy a terepmunkával kapcsolatos kérdésekben és a londoni tanulmányutak során is bizalommal fordulhattam hozzá. Köszönettel tartozom Bartha Csillának, Bánréti Zoltánnak, Berta Péternek, Feischmidt Margitnak, Huszár Ágnesnek és Pócs Évának a szöveg korábbi változatához fűzött hasznos tanácsokért. A kutatásra nem kerülhetett volna sor az Open Society Institute (Budapest) és a MÖB Eötvös Ösztöndíja nélkül. A tanulmány az OTKA (PD 101752) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A *gábor* etnonimát e roma csoport tagjai rendszerint a kifelé irányuló önmeghatározás során, a magyar vagy román nyelvű kommunikációban használják önmaguk megnevezésére. A nem cigányok (gázsók) Erdély- és Románia-szerte gábor cigányként ismerik e csoport tagjait. A *gábor* etnonima létrejötte feltehetően egy ikonizáló folyamat eredménye: az e roma csoportban gyakori Gábor családnév – pars pro toto – tulajdonnévből etnikai csoportra utaló elnevezéssé vált. A gáborok anyanyelvükön rendszerint az *amară roma*, *amară feli roma* 'a mi romáink, a magunkfajta romák' kifejezéssel utalnak saját etnikai csoportjukra, megkülönböztetve azt más romáktól (*aver roma*).

³ A társas kép, az *arc* (*face*) az interakcióban realizálódó, mások részvételétől és értékelésétől függő, ezért változó és sérülékeny énkép. Goffman (1967) elmélete az arc nyilvános és társadalmi természetét hangsúlyozza („a társadalomtól kölcsönkapott arc”); az arc nem az egyén tulajdona, hanem az interakcióban létrehozott és felügyelt társas konstrukció. Az arcunka a társas kép megalkotására, fenntartására vagy megkérdőjelezésére irányuló interakciós tevékenység. Az udvariasság csak egy lehetséges megvalósulása az arcunkának, nem azonos azzal (Locher – Watts 2005). A minden interakcióban jelen levő arcunka vagy kapcsolati munka

Bár az átkok valóban alkalmazhatók offenzív, a beszédpartnert inzultáló diszkurzív stratégiaként, a gábor romák közötti interakcióban használatuk nem korlátozódik a verbális konfliktusokra. Az átkozódás esetükben nem feltétlenül a nyelvi agresszió kifejezése, és nem tekinthető kontextustól függetlenül eleve arcfenyegető, udvariatlan nyelvi viselkedésnek. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy az átokhasználat egyes módjai a kisgyermekhez szóló beszédben is társadalmilag elfogadottnak, megengedettnek minősülnek.

Az átok a romani gondozói beszédben változatos interakciós és társas célokat szolgálhat. Jelezheti a beszélő helyzetéhez és címzethez való viszonyát, így például használható gyermekfegyelmező, de pozitív érzelmi viszonyulást jelző, kedveskedő, gyermekbecéző formaként is. (Az utóbbi esetben az átokhasználat nem pusztán helyzetnek megfelelő, elfogadott, hanem kifejezetten pozitívan értékelt nyelvi viselkedés.) Az átokformulák továbbá tréfaként, ugratásként is keretezhetők, és alkalmazhatók a kisgyermek beszédprodukcióját kiváltó és tesztelő nyelvi szocializációs stratégiaként is.

A gondozói beszéd átkainak interakciós szociolingvisztikai elemzése is arra mutat rá, hogy a megnyilatkozások pragmatikai értéke, funkciója nem nyelvi formák, beszédaktusok inherens tulajdonsága, hanem az interakcióban a résztvevők együttműködése során jön létre, és nagymértékben a beszédhelyzet és a fogadó értelmezésének függvénye. Annak jelzésében, hogy egy adott átokformula milyen funkciót tölt be és hogyan értelmezendő az aktuális interakcióban, jelentős szerepe van a kontextualizációnak. A tanulmány célja az, hogy a romani gondozói beszédben dokumentált átokhasználat elemzésén keresztül felhívja a figyelmet a kontextualizációs eljárások jelentőségére az interakcióban zajló jelentésalkotásban és -értelmezésben.

2. A terepmunka helyszíne és a terepmunkamódszerek

A terepmunkát gábor roma közösségekben végeztem, főként Maros megyében. Azon belül is elsősorban egy olyan mikrorégióban, amelyet három, egymással szoros együttműködést fenntartó közösség alkot, amelyre a gáborok etnicizált politikai földrajzában az *ol trin gava* 'a három falu' szinekdoché utal. A „három falu” gábor közösségei sűrű hálózatu közösségek, amelyek tagjait konszangvinikus és affinális rokoni relációk⁴ és a társadalmi és gazdasági együttműködés különböző formái kapcsolják össze. E közösségek élénk „hírgazdaságot” tartanak fenn: a fontosabb társadalmi, gazdasági eseményekről nemcsak az adott lokális közösség tagjai rendelkeznek naprakész információkkal, hanem a másik két falu is.

---

nem mindig a harmónia és a társas egyensúly fenntartására irányul, hanem „[a] nyelvi viselkedés teljes kontinuumát magában foglalja, a direkt, udvariatlan, nyers vagy agresszív interakciótól az udvarias interakcióig, kiterjedve a társas viselkedés helyénvaló és nem helyénvaló formáira egyaránt” (ibid.). Az agresszió, a konfliktusbeszéd, a közvetlenséget jelző évődés, az ugratás éppen úgy az arcunka megnyilvánulási formái, mint a formális, etikett szerinti nyelvi viselkedés.

⁴ A gábor romák az etnikai endogámia fenntartását preferálják: elutasítják mind a más roma etnikai csoportok tagjaival, mind pedig a nem romákkal (magyarokkal, románokkal) való házasodást.

A „három falu” közül a legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákkal utalnak, mint *o čentro* 'a centrum', vagy *o baro gav* 'a nagy falu'. Ez a terminológia is utal arra a társadalmi jelentőségre és presztízsre, amely a település mintegy 800 fős roma közösségének egyes szegmenseihez a gáborok ideológiáiban és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a közösségre a gábor romák közötti politikai diskurzusból kölcsönzött Nagyfalu terminussal utalok. Itt jegyzem meg, hogy etikai okokból a településnevek mellett a személyneveket is megváltoztattam.

A gáborok rendszerint háromnyelvűek: anyanyelvük egy vlah romani változat, a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként beszélik a román nyelvet, és sokan elsajátítják a regionális magyar változatot is. Az általam vizsgált közösségek többnyelvűsége meglehetősen stabilnak és romani-dominánsnak tűnik. Az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a közösségi események diskurzusáiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románt a gyerekek az interetnikus kommunikációban, az iskolában és az elektronikus médiából sajátítják el. Nyelvcsereire utaló jeleket a fiatal generációk esetében sem tapasztaltam.

A terepmunkamódszerek tekintetében a beszédetnográfia és a nyelvészeti antropológia elméleti és módszertani alapelveit tartottam szem előtt (Duranti 1988, 1997: 4. fejezet), ezért a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatából merítettem. A terepmunka során elsősorban a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Igyekeztem minél többféle beszédhelyzetben és beszédeseleményben részt venni, és alkalmanként, ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt is készíteni. A részvétel módja a beszédhelyzettől függően a passzív jelenléttől az olyan aktív formákig terjedt, amelyekben magam is hozzájárultam az interakcióhoz, és szükség esetén alkalmaztam is azokat a diskurzus-stratégiákat, amelyeket vizsgáltam. Az interjúhelyzetektől eltekintve arra törekedtem, hogy ne kerüljek a figyelem középpontjába és minél kevésbé befolyásoljam az események és a társalgás menetét. Bizonyos helyzetekben, például a különféle közösségi eseményeken (nyilvános eskü, virrasztó, temetés) eleve csak a passzív részvételt lehetővé tevő „elfogadott szemlélő” (Duranti 1997: 101) szerep volt elérhető számomra.

Azon kívül, hogy a résztvevő megfigyelés során külön figyelmet fordítottam a nyelvi viselkedést, különösen az átok- és feltételesátok-használatot magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárokra, e témában számos, lazán strukturált interjút is készítettem. Ezek a metanyelvi interjúk a vizsgált diskurzív formák nyelvi formájának és pragmatikai funkciójának viszonyával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdéseket érintettek.

A terepmunkát Berta Péterrel, az MTA Néprajztudományi Intézetének munkatársával együtt végeztük. Bár érdeklődésünk különbözött,⁵ együttműködésünknek szá-

⁵ Kutatótársam gazdaság- és szociálanropológiai kérdésekkel foglalkozott, és részletesen vizsgált egy, a gáborok között nagy jelentőségű gazdasági és társadalmi gyakorlatot: az ezüstpo-

mos előnye volt. Ez részben azzal függ össze, hogy a vizsgált roma közösségek társadalmi viszonyaiban és gyakorlataiban nagy jelentősége van a társadalmi nemkülönbségnek.⁶ Egy ilyen társadalmi közegben a terepmunkás neme olyan tényező, amely a számára elérhető részvétel, például az interakcióhoz való hozzájárulás módjára számos helyzetben hatást gyakorol. Egy ellenkező nemű kutatótárs jelenléte mind a terepmunkás, mind pedig az őt fogadó közösség számára megkönnyítheti a kommunikációt. Egyes helyzetekben ez ad lehetőséget arra, hogy a kutató az azonos neműekkel folytatott társalgáson túl a vegyes nemű társaságban zajló interakcióban is a társadalmi nemileg differenciált viselkedési normákat tiszteletben tartva vegyen részt. További előnyt jelentett, hogy azokkal a fokozottan gender-érzékeny témákkal kapcsolatban, amelyek a vegyes nemű interakcióban kerülendők, megoszthattuk egymással a férfaitól és a nőktől származó értelmezéseket.

A gábor romák társadalmi nemi ideológiája nem egalitáriánus, ebben az ideológiában a férfiak és a nők viszonya inkább aszimmetrikus, státuskülönbséggel jellemezhető reláció. E különbségre utalva férfiak és nők egyaránt gyakran fogalmaznak úgy, hogy „*Amende o murš-i o dintuno.*” ’Nálunk a férfi az első.’ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nőket általában (életkortól, társadalmi szereptől és pozíciótól, valamint helyzettől függetlenül) hatalom nélküli, elnémitott pozícióban levő csoportnak tekinthetjük. A gábor roma közösségekben, akárcsak számos más társadalomban, a nők bizonyos színtereken (otthon, család, háztartás) és szerepekben (pl. anyósként, apai nagymamaként) jelentős befolyással rendelkeznek. A társadalmi kapcsolatok értékelésében és alakításában, valamint a család sorsát és kapcsolatait érintő döntésekben a nők is aktívan részt vesznek. Az a tény, hogy a nyilvános társadalmi összejöveteleken, vegyes nemű társaságban a nők részvételi és véleménynyilvánítási lehetősége gyakran korlátozott, nem jelenti azt, hogy kevésbé formális helyzetekben, a „színpalak mögött” ne lenne befolyásuk azon álláspontok és kapcsolatok alakulására, amelyeket a közösség nyilvánossága előtt a férfiak képviselnek.

A társadalmi nemek közötti státuskülönbség létrehozásához és fenntartásához hozzájáruló társadalmi és nyelvi ideológiák és gyakorlatok elemzése (l. Berta 2005; Szalai 2009: 4. fejezet) meghaladja e tanulmány kereteit. Itt csak két aspektust említék: a patrilinearitás dominanciáját támogató leszármazási ideológiát, és a testképpel, a tisztasággal-tisztátalansággal kapcsolatos magyarázatokat. A romák – férfiak és nők egyaránt – gyakran folyamodnak ezekhez azokban a racionalizáló és naturalizáló diskurzusokban, amelyek a társadalmi nemi aszimmetriát a dolgok ésszerű és „természetes” rendjeként mutatják be.

---

harak és fedeles kupák („kannák”) köré szerveződő presztízstárgy-gazdaságot (Berta 2009, 2010, 2011, 2014).

⁶ A társadalmi nem (*gender*) nem természetes, nem a biológiai nem (*sex*) által determinált egyéni tulajdonság, hanem az interakcióban és más (nem nyelvi) gyakorlatokban létrehozott társadalmi konstrukció (McElhinny 2005). A társadalmi nem relációk mintázata, amely definiálja a férfi és a női, a férfias és a nőies, és az e határokat átlépő identitásokat és viselkedéseket, és ennek révén strukturálja és szabályozza az egyének viszonyát a társadalomhoz (Eckert–McConnell–Ginet 2003: 33).

Az apai ági leszármazás a vizsgált közösségekben nem egyszerűen a rokonság számontartásának egy módja, hanem kitüntetett társadalmi jelentőséggel felruházott reláció, amelynek az intraetnikus, gábor romák közötti társadalmi különbségek (pl. a rang metaforájával leírt presztízshierarchia, a csurár–köldörár megkülönböztetés, a társadalmi nemek közötti státuskülönbség) megalkotásában egyaránt fontos szerepe van (Szalai 2010).

Az apai ág folytonossága a gábor közösségekben fontos társadalmi alapérték. Úgy vélik, hogy annak fenntartásához a lány- és a fiúgyermek eltérő mértékben járulnak hozzá: a fiúk támogatják, a lányok megszakítják azt, mivel ők „kimennek a családból”, és az ő gyermekeiket már férjük apai ágának folytatóiként tartják számon. Ez a distinkció megjelenik a születendő gyermek nemével kapcsolatos preferenciákban (inkább fiú születését várják) és a gyermekszületést kísérő érzelmi és verbális reakciók különbségében is.⁷ A társadalmi emlékezet és a genealógiai diskurzus is férficentrikus: az apai ági elődök méltatása az apai ágak közötti státusviszonyok megvitatása kedvelt téma mind a családi, mind a tágabb közösségi összefüggéseken. A férfidominancia különféle gazdasági gyakorlatokban is megfigyelhető: a presztízsgazdaság résztvevői struktúrájában (az ezüst presztízstárgyak tulajdonosai mindig férfiak, eltekintve az özvegyektől, akik férjük poharaira és kannáira fiaik felnőtté válásáig „felügyelnek”), a presztízstárgyakkal kapcsolatos értékdiskurzusban,⁸ az öröklés rendjében, a házasság során gazdát cserélő javak áramlásának irányában stb. (Berta 2005, 2009, 2010).

A társadalmi nemi státuskülönbség létrehozásában, fenntartásában, legitimálásában – akár csak sok más roma etnikai csoportban – a gábor közösségekben is közreműködik egy, a tisztaság és a tisztátalanság szimbolikus aspektusaival kapcsolatos kulturális ideológia, amely hozzájárul a hétköznapi gyakorlatokat (pl. a térhasználatot, az öltözködést, a tisztálkodást, a szóbeli interakciót: a nyelvi tabukat, eufemizmusokat, a jóvátevést stb.) szabályozó társadalmi kontroll fenntartásához is. Ez a tiszta–tisztátalan oppozíció köré szerveződő ideológia a nőket – a biológiai reprodukcióval összefüggő testi folyamatokra hivatkozva – tisztátalanabbnak tekinti a férfiak-

⁷ A fiú születését örömmel fogadják, ekkor elvárt a jókívánságok kifejezése, és a fiús szülők és nagyszülők boldog kötelessége az áldomásosztás: a gratulálók meghívása kávéra vagy üdítőre. Lány születését rendszerint mérsékeltebb öröm, vagy ha az újszülött második, harmadik lánygyermek a családban, és még nincs fiútestvére, családottság fogadja. A gratulációt ilyenkor nem tekintik helyénvalónak, akár inzultusként is értelmezheti azt a címzett. Lány születése esetén (ritka kivétellektől eltekintve) rendszerint az áldomás is elmarad. A születendő gyermek nemével kapcsolatos társadalmi preferenciát jól mutatja a címzettnek lánygyermek születését kívánó megnyilatkozások metapragmatikai minősítése is: azokat (pl. *Sa numa šejoan te del tu o Del!* 'Mind(egyre) csak leánykát adjon neked az Isten!') a címzettet sértő átoknak tekintik.

⁸ A presztízstárgynak tekintett ezüstpoharak és a fedeles kupák tárgykategóriái közötti értékkülönbséget gyakran társadalmi nemi terminusokkal, a férfi–nő oppozíció segítségével írják le, oly módon, hogy az értékesebbnek tartott poharakat a férfiakkal azonosítják, míg a fedeles kupákat a nőkkel. A presztízstárgy-esztétika is felhasználja a gender-hierarchiát: a díszítményként alkalmazott férfi- és a női portrék közül az előbbieket csoportját tartják keresett, kedvelt motívumnak és értéknövelő tárgyi tulajdonságnak (Berta 2009, 2014: 227–8).

nál. Ezzel naturalizálja a társadalmi nemi státuskülönbséget: biológiailag, nem pedig társadalmi konvenciók által meghatározott viszonyként értelmezve azt.

Mint látni fogjuk, a gábor közösségekben az átok és a feltételes átok pragmatikai értékével és használatával kapcsolatos nyelvi ideológiának⁹ is vannak társadalmi nemileg értelmezett aspektusai, amelyek közvetett módon hozzájárulnak a férfi-dominanciát támogató gender-ideológia fenntartásához.

3.1. Veszélyes szavak? Az átokról

A beszédhelyzet jellemzői (pl. a helyszín, a résztvevők, a nyilvánosság foka), valamint az átok és a beszédesemény viszonya alapján Kratz (1989) különbséget tesz az átok és az eskü formális-rituális, illetve társalgási (vagy informális) változatai között (l. még: Ljung 2011). Az átok állhat a beszédesemény fókuszában, de a gyakoribb az, hogy a hétköznapi interakció változó értelmezési keretbe illeszkedik. Az előbbi esetben az átokhasználat nélkül a beszédesemény – az adott közösség nyelvi gyakorlatában, a kulturális konvenciók értelmében – nem valósulhat meg, míg az utóbbiban az átokhasználat opcionális: nem maga az átok a beszédesemény, hanem annak elhangzására egy másik beszédesemény, például a hétköznapi társalgás, vita, veszekedés, ugratás stb. keretében kerül sor.

A formális-rituális átkok viszonylag kötött szerkezetű beszédeseményekben, azok megjósolható pontjain fordulnak elő. Sikeres kivitelezésük gyakran egy kulturálisan meghatározott forgatókönyv követését igényli, amely voltaképpen a boldogulási feltételeket (Austin 1990) írja elő, például azt, hogy kinek, milyen körülmények között, milyen szavakat, milyen sorrendben, milyen gesztusok kíséretében kell kimondania, milyen rituális tárgyak használatára van szükség stb. A formális átkok többnyire nem pusztán az interakcióhoz, a helyzethez vagy a résztvevőkhöz való viszonyulást jelzik. Céljuk inkább a címzett(ek) vagy más, az átokban megnevezett személy(ek) sorsának (pl. egészségének, jólétének, szerencséjének) vagy viselkedésének befolyásolása. Ennek hátterében rendszerint egy olyan nyelvi ideológia áll, amely az átkot sajátos hatalommal ruházza fel: olyan beszédaktusnak tekinti, amellyel a világ a szavakhoz illeszthető. E kulturális vélekedések szerint az átok – legalábbis bizonyos helyzetekben – magában hordja a kimondott szó megvalósulásának lehetőségét. Az átkok ebben az értelemben is lehetnek „veszélyes szavak”. Ezért az átokhasználat gyakran ambivalens vagy negatív társadalmi megítélésű nyelvi viselkedés. Egyes társadalmakban nemcsak morális, hanem vallási, jogi és gazdasági szankciókkal is

⁹ A nyelvi ideológiák olyan vélekedések, amelyek révén a nyelvhasználók értelmezik, magyarázzák, indokolják a nyelv szerkezetével és használatával kapcsolatos megfigyeléseiket (Silverstein 1979: 13). „[O]lyan reprezentációk, amelyeken keresztül egy bizonyos közösség számára a nyelv kulturális jelentéssel telítődik” (Cameron 2005: 447). Segítségükkel a beszélők kapcsolatot hoznak létre nyelvi, valamint társadalmi-kulturális kategóriák vagy cselekvések között, azaz a nyelvi ideológiák általában nem csupán a nyelvről szólnak (Woolard 1998: 3). A nyelvvel kapcsolatos vélekedések olyan társadalmi kategóriák és relációk megalkotásához is hozzájárulhatnak, mint az etnicitás, a nemzet vagy a társadalmi nemek viszonya (Feischmidt és mtsai. 2013).

sújthatják az indokolatlannak, normasértőnek ítélt használatot. Az átok- és eskühasználat, valamint a káromkodással kapcsolatos nyelvi ideológiák akár intézményi szinteken és diskurzusokban is megjelenhetnek,¹⁰ és szerepük lehet a posztkoloniális nemzetállam és nemzettudat (Philips 2000), illetve a társadalmi emlékezet (Agyekum 2004) megkonstruálásában is.

A társalgási átkok nem fókuszeseemények, hanem opcionálisan alkalmazható beszédrutinok. Számos különféle hétköznapi helyzetben és beszédeseményben előfordulhatnak. Használatuk spontán abban az értelemben, hogy nem igényel előzetes egyeztetést, szervezést. Formájuk kevésbé kötött, terjedelmüket tekintve lehetnek röviddek vagy akár több megnyilatkozásból álló átokszekvenciák is. Kommunikatív funkciójuk elsősorban az érzelmi viszonyulás jelzése. Ez a tanulmány a romani társalgási átkokat vizsgálja egy meghatározott résztvevői relációban: a kisgyermekhez szóló gondozói beszéd kontextusában.

3.2. Az átok a romaniban

3.2.1. A nyelvi forma

A romaniban nincs olyan performatív ige, amelynek kimondásával az ige által megnevezett cselekvés, a megátkozás beszédaktusa végrehajtható lenne. A *dav armaje (varakah)* '(meg)átkozok (valakit)' kifejezés csak a cselekvés leírására, nem pedig annak kivitelezésére szolgál. Nyelvi formájukat tekintve az átokformulák általában tartalmaznak egy felszólító vagy egy *te* funkciószóval¹¹ bevezetett, kötőmódban álló igét, amely azt az eseményt, állapotváltozást nevezi meg, amelynek elszenvedését a beszélő a megátkozott személynek kívánja. Ezt követi egy *patiens* tematikus szerepű főnévi csoport, amely attól függően, hogy az ige intranszitiv vagy tárgyas, lehet a mondat nyelvtani alanya (pl. *Merel tjo šoro!* 'Haljon meg a fejed') vagy tárgya (pl. *Šinen tele tje vast!* 'Vágják le a kezeidet!').

Amíg a *patiens* kötelező eleme az átkoknak, az *agens* el is maradhat: sok átokformulában a cselekvés végrehajtója nincs meghatározva. Az *agenst* tartalmazó formulák gyakran szakrális lényekre utalnak: pl. *Marāl tut o Del/o Jezuši!* 'Verjen meg téged a Jóisten/Jézus!', de nem ritkák a *xal* '(meg)eszi' igés formák sem, amelyek az okozó tárgyra vagy jelenségre, például betegségre perszifikált *agens*ként utalnak: *Xal tu e vica/SIDA/o čorřimo!* 'Egyen meg téged a kötél! (Akaszd fel magad!)/az AIDS/a nyomorúság!' Az átkok azonban nem feltétlenül mondatok,

¹⁰ Lásd pl. a ghánai akán joggyakorlatban az átok- és eskühasználat normasértő eseteit vizsgáló pereket (Agyekum 1999, 2004; Stoeltje 2000), vagy a nyilvános káromkodást bizonyos résztvevői relációk esetén szankcionáló tongai jogi diskurzust és tárgyalótermi interakciót (Philips 2000).

¹¹ A *te* funkciószó a különböző idő- és aspektusjelölő kategóriákkal kombinálva számos (nem kijelentő módú) modális jelentést fejezhet ki. Bevezethet feltételes mondatokat ('ha' jelentéssel), jelölhet kötőmódot, amely leginkább nem faktuális, például szándékot és célt kifejező mondatokban és optatív konstrukciókban fordul elő (Friedman 1985). Matras (2002: 181) szerint a *te* nem faktuális mondatbevezető szemantikai és pragmatikai funkciója elsősorban a mondat igazságértékének viszonylagossá tétele.

lehetnek akár egyszavas megnyilatkozások is, például megnevező vagy megszólító rutinok. Ilyen átoknak tekintett megszólítás például a *Mule!* (Voc.) 'Te halott!'

Átokformulák gyakran fordulnak elő feltételes mondatok következményt tartalmazó részében is. A feltételes átkok (*trušul*) gyakorlatilag bármilyen beszédaktushoz kapcsolódhatnak,¹² nagyfokú kontextuális rugalmassággal jellemezhetők. Elsődleges pragmatikai funkciójuk nem bizonyos beszédaktusok (pl. eskü, fogadalom) kivitelezése, hanem a viszonyulásjelzés. Voltaképpen olyan kultúraspecifikus illokúcióserő-módosító eszközöknek tekinthetők (Holmes 1984; Sbisà 2001), amelyek az általuk kísért megnyilatkozás illokúciós hatását módosítják, jellemzően – de nem mindig! – erősítik azt.

A továbbiakban a thematikus és a mondattani szerepekhez kötődő terminológia helyett a résztvevői keretet, az interakciós szerepeket (beszélő, címzett, referens stb.) előtérbe helyező terminológiát használok, és a *patiens* szerepű főnév vonatkozására az átok referenseként utalok.

3.2.2. „Szájból jövő” és „szívből mondott” átok

A gáborok átokhasználatával kapcsolatos nyelvi ideológiája különbséget tesz „szájból jövő” és „szívből mondott” átkok között. Azokat az átkokat, amelyekről – a helyzet ismeretében – a résztvevők úgy vélik, hogy használatukat csupán a beszélő pillanatnyi érzelmi állapota, felindultsága motiválta, *dend'o muj* 'szájból jövő', „idegességből mondott” átkoknak tekintik, és megkülönböztetik azokat a szó szerint értett, ártó célú, *dend'o jilo* 'szívből mondott' átkoktól.

Ez utóbbiakról vélik úgy, hogy bizonyos körülmények között képesek lehetnek arra, hogy a világot a szavakhoz igazítsák. Leginkább azokban a helyzetekben tekintik az átkokat a megvalósulás veszélyével fenyegető diszkurzív stratégiának, amelyekben a beszélő az általa vagy családja által elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok verbális szankciójaként folyamodik használatukhoz. Amíg a fizikai erőszak alkalmazását a közösségi etika a legtöbb helyzetben elítéli (*„Amende na e zor phirel, hanem o herbako”* 'Nálunk nem az erőszak járja, hanem a tisztelet'), a sérelmek szankcionálásának közvetett, verbális módjait bizonyos esetekben elfogadhatónak tekinti. Ilyenkor az átoknak egyfajta divinációs, igazságszolgáltató képességet is tulajdonítanak (Pócs 2001): *„Räsíg tu došalo (hn)/došali (nn) sal, räsán tut ol armaje.”* 'Ha hibás vagy, megfognak/elérnek az átkok.' Ezekben a helyzetekben az átokhasználat a morális egyensúly helyreállítására szolgáló nyelvi cselekvés: használata kauzalitást és szekvencialitást feltételez, azaz csak válaszlépésként elfogadható. Az előzmény nélküli, rosszhiszemű, károkozó szándék által motivált átokhasználat azonban morálisan

¹² Így például különféle asszertív (pl. *Me či räsłom la, merel muřo dad, te xoxavav!* 'Nem találkoztam vele (nn), haljon meg apám, ha hazudok! – állítás), elkötelező (pl. *Merel muřo dad te sîn ma slobodo te pijav kōla ži po krāčuno!* 'Haljon meg apám, ha szabad nekem kólát inni karácsonyig!' – italfogyasztást korlátozó fogadalom), és direktív aktusok (pl. *Mera me, te na xe!* 'Haljak meg, ha nem ennél!' – kínálás) kivitelezésére, erősítésére egyaránt használhatóak.

stigmatizált, és általános az az elképzelés, hogy az alaptalanul, ok nélkül mondott átok visszaszáll arra, aki kimondta azt.

Ezzel szemben a „szájból jövő” átokoknak nem tulajdonítanak ártó hatást, és nem tartanak potenciális megvalósulásuktól, bár sokak szerint az ilyen átok használata terén is jobb önmérsékletet tanúsítani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kimondásuk minden tekintetben következmény nélküli lenne. A beszédpartner(ek) válaszából (pl. sértődés, az átok viszonzása) nagyon is nyilvánvaló, hogy a szituációra és a résztvevők viszonyára a „szájból jövő” átok is hatást gyakorol(hat)nak. Ez természetesen függ a résztvevők kapcsolatától, a közöttük levő státuszviszonyoktól és társas távolságtól. Amíg például egy szomszédsági konfliktus során a szomszédasszonyok között cserélt, utólag kölcsönösen „szájból jövőnek” minősített átok következménye gyakran a kölcsönös sértődés és a beszélőviszony hosszabb-rövidebb ideig tartó felfüggesztése, addig a szülő–kisgyermek viszonyban elhangzott átok rendszerint nem gyakorolnak hatást a résztvevők közötti további kommunikációra és érzelmi kapcsolatra.

A „szájból mondott” átok voltaképpen olyan társalgási átokok, amelyek gyakran – de nem mindig – negatív érzelmeket, például bosszúságot, haragot, csalódottságot fejeznek ki az adott helyzettel vagy egyes résztvevőkkel, jellemzően a 2. személyű címmel vagy más személyekkel kapcsolatban, azaz – legalábbis a beszélő perspektívájából – expresszív-affektív funkciójuk van. Főként az egymást jól ismerő beszédpartnerek (házastársak, játszótárs gyerekek, szülők és kisgyermekük) között gyakoriak, használatukhoz bárki folyamodhat, akár egy kisgyermek¹³ is.

A „szájból mondott” átok nem feltétlenül kötődnek a formális-rituális átokok esetében tipikusnak tekinthető témákhoz, azaz a résztvevők nem csupán fontos társadalmi alapértékeket – például egészséget, életet, termékenységet – veszélyeztető megnyilatkozásokat értelmezhetnek átokként. A lakásban labdázó, folyton lábatlankodó kisgyermek számára nagymamájának bosszús felkiáltása: „*Te del o Del kaj te parrol avri kode lopta!*” (‘Adja Isten, hogy lyukadjon ki az a labda!’) éppen úgy átoknak minősülhet, mint a kedvenc háziállatának elpusztulását kívánó megnyilatkozás. Az alábbiakban a „szájból mondott” társalgási átok változatos pragmatikai és társas funkcióit a kisgyermekhez szóló beszédben vizsgálom.

4. Átok a gondozói beszédben

4.1. Átok és kontextualizáció

Mivel a gondozói beszéd átokformulái esetében különösen fontos szerepe van a kontextualizációnak, először röviden ismertetem az annak elemzésére kidolgozott kulcs/hangnem (*key*) hymesit, illetve a kontextualizációs fogódzó (*contextualization cue*) gumperzi fogalmát. A kontextus és a beszéd kapcsolatát vizsgáló munkákban

¹³ Jó példa erre egy, a gyerekek átokhasználatban is megnyilvánuló kreativitásának illusztrálása céljából családi körben gyakran felelevenített eset. Az akkor 6 éves kislány a Mikulás-ajándékokat kevesellve csalódottságának a következőképpen adott hangot: „*Te merel kole Mikulašāhko šoro, kási cārā čokolade andah!?*” ‘Hogy haljon meg annak a Mikulásnak a feje, ilyen kevés csokoládét hozott!’

alapvetően két különböző kontextusfelfogást azonosíthatunk (Duranti–Goodwin 1992; Cutting 2002). Az egyik a nyelvhasználatot a nyelven kívüli kontextusra hangsúlyt helyezve elemzi (*language in context, context outside the text*), a másik pedig a nyelvet, a diskurzust tekinti kontextusnak (*language as context, text as context: co-text*). Az előbbi számára elsősorban az érdekes, hogy a nyelven kívüli kontextus hogyan alakítja a nyelvhasználatot, ezért az interakciót a kontextus felől közelíti meg. Az utóbbi kontextusfelfogás perspektívájából, amelyet például a konverzációelemzés képvisel, a kontextust a beszédben, a társalgásban hozzuk létre, ezért azt az interakción keresztül érdemes vizsgálni.

Az előbbi felfogás szerint az interakció fókuszában levő esemény valójában nem érthető meg, ha nem vesszük figyelembe azokat a rajta túlmutató jelenségeket: a beszédhelyzetet és a beszédhelyzetén kívüli tágabb kontextust (pl. a kulturális és az interszónális háttértudás kontextusát), amelybe az esemény beágyazódik (Goodwin–Duranti 1992: 3). A kontextus tehát egyrészt olyan keret, amely körülveszi a vizsgálandó fókuszeseeményt és forrásokat biztosít annak értelmezéséhez.

A nyelv/beszéd mint kontextus szempontú megközelítés számára viszont elsősorban az a mód az érdekes, ahogyan maga a beszéd felidézi, megteremti a kontextust, és ugyanakkor kontextust biztosít más diskurzusok számára. A nyelvhasználat kontextust felidéz és létrehoz szerepének megragadására kínál alternatívát a kulcs/hangnem és a kontextualizációs fogódzó fogalma. Mindkettő annak felismerésén alapul, hogy a kontextus nem eleve adott, az interakciótól függetlenül létező külső világ, hanem olyasvalami, ami a résztvevők számára az interakció során válik hozzáférhetővé, azaz a beszéd egyike azoknak a forrásoknak, amelyek révén a kontextus megalkotható.

A *key* 'kulcs'/'hangnem' Hymes beszédesemény-modelljének egyik alkotóeleme. (Ezt elsősorban Hymes 1974/1988 és Duranti 1988, 1997 alapján mutatom be röviden.) Hymes számára a beszédesemény olyan elemzési kategória, amelynek segítségével a nyelv és a nyelvhasználók közötti kapcsolat vizsgálható. A beszédesemények olyan tevékenységek vagy tevékenység-részek, amelyek esetében a beszéd kulcsfontosságú annak meghatározásában, ami történik: ha a beszédet figyelmen kívül hagyjuk, a tevékenység nem kivitelezhető. Hymesi értelemben vett beszédesemény például a telefonbeszélgetés, az interjú, az ima, a vicceselés.

A beszédesemény-modellben külön összetevő a kulcs/hangnem, amely az esemény lezajlásának módjára vagy légkörére, az üzenet hangnemére, tónusára utal: például szarkasztikus, gúnyos, komoly, könnyed stb. (Hymes 1988: 122). A kulcsot/hangnemet rendszerint valamely más összetevő kapcsán szokás említeni: a komolyság például a helyszín, a résztvevők, az aktus, a kód vagy a műfaj sajátossága egyaránt lehet. Jelentőségét az is mutatja, hogy ha az üzenet és a hangnem nincs összhangban (pl. színlelt komolyság, ironia), a hallgatók rendszerint jobban figyelnek a hangnemre, mint az üzenet tartalmára. A hangnem konvencionális beszédegységek révén és szavak nélkül (gesztusok, testtartás, mimika révén) egyaránt kifejezhető. A kulcs-jegyeket gyakran érzelmi kifejezőeszközökként szokták leírni, de Hymes szerint célszerűbb azokat stíláriis jellemzőkként kezelni, mivel használatuk gyakran nem a

beszélő érzelmi állapotától függ. Inkább olyan formákként érdemes definiálni azokat, amelyek olyan társas helyzetekben jelennek meg, ahol használatuk – gyakran az egyéni érzelmi diszpozícióktól független – társadalmi-kulturális elvárás.

A kontextus és a kontextualizáció vizsgálatában Gumperz a mikro- és a makroszociolingvisztikai megközelítés összekapcsolására tesz kísérletet (Levinson 2003), azaz a két különböző kontextusfelfogást kombinálja: az interakció szerveződését, szerkezetét és társas aspektusait egyaránt figyelembe veszi. A kontextualizáció e szerint az interakciós szociolingvisztikai megközelítés szerint olyan nyelvi vagy nem nyelvi gyakorlat, amely segít megállapítani, hogy mi zajlik a konkrét interakcióban: például azt, hogy miként definiálható az aktuális beszédtevékenység, kik a beszélők vagy kiknek szeretnének mutatkozni. Az erről való egyezkedésben a kontextualizációs fogódzók fontos eszközök a résztvevők számára. A kontextualizációs fogódzók olyan nyelvi vagy nem nyelvi jegyek, amelyek a kontextusnak azokat az aspektusait jelölik, amelyek relevánsak a beszélő által kidolgozott jelentés szempontjából, ám csak akkor nyerik el a teljes jelentésüket, ha a hallgató is fel tudja ismerni őket (például azért, mert maga is tagja a kontextualizációs konvenciókban osztozó társadalmi csoportnak, diskurzusközösségnek).

Gumperz definíciója (1982: 131) szerint a kontextualizációs fogódzók segítik a „beszélőket abban, hogy jelezzék, és a hallgatókat abban, hogy értelmezzék, mi is az adott tevékenység, hogyan értendő a szemantikai tartalom, és az egyes mondatok hogyan viszonyulnak az előző és a következő mondatokhoz. (...) Használatuk és észlelésük szokványos, ritkán kíséri azt tudatos figyelem, és szinte soha nem beszélnek róluk közvetlenül. Ezért sokkal inkább a kontextusban, semmint attól elvonatkoztatva kell vizsgálni őket.”

A kontextualizációs fogódzók a beszédprodukción számos szintjén működhetnek (részletesen l. Gumperz 1992). Megvalósulhatnak a nyelvtan szintjén: a fonológiában, a morfológiában, a szintaxisban; lehetnek prozódiai (intonáció, hangsúly, hangmagasság) és paralingvisztikai jelzések (suttogó hang, sóhajtás stb.); megjelenhetnek a beszédtempóban (ide értve a hezitációt és a szüneteket is); az interakció szintjén (átfedések, együtt elhangzó beszéd, ismétlések). Emellett kontextualizációs fogódzóként használhatók különböző formulaikus kifejezések is (az interakciót nyitó vagy lezáró formulák, üdvözlések stb.). A kontextushoz való viszony a kód megválasztásával is jelezhető: a lexikális alternatívák közötti választás éppúgy lehet kontextualizációs jelzés, mint két nyelvű beszélők esetében a kódválasztás és a kódváltás. Kontextualizációs fogódzóként szolgálhatnak nem verbális jelzések is (pl. gesztusok, mimika, öltözködés).

Gumperz (1999: 461) a kontextualizációs fogódzókat az interpretáció folyamata felől is definiálja: „bármely verbális jel, amely – ha a vele együtt előforduló szimbolikus és lexikális jelekkel együtt kerül feldolgozásra – az adott helyzetben az interpretáció kontextuális alapjának létrehozására szolgál, ezáltal hatással van a lényegi üzenetek megértésére” (kiemelés: SzA). Ez a meghatározás a kontextualizációs fogódzók metanyelvi, metapragmatikai funkciójára világít rá. E funkció leírásában jól hasznosítható Silverstein (1993) elmélete, amely különbséget tesz explicit metanyelvi diskurzusok és implicit metapragmatika

között. Implicit metapragmatikán olyan jelzéseket ért, amelyek az aktuális, éppen folyamatban levő nyelvhasználat részeként, azzal egyidejűleg utalnak arra, hogy az adott nyelvhasználatot, üzenetet hogyan kell értelmezni. A kontextualizációs fogódzók ilyen implicit metapragmatikai jelzéseknek is tekinthetők.

Ha a beszélő által használt kontextuális fogódzókat a hallgató nem ismeri fel vagy félreérti, az kommunikációs problémát eredményezhet. Nemcsak a különböző nyelvű személyek közötti kommunikációban, hanem az azonos nyelvet beszélő, de különböző kulturális háttérű résztvevők esetében is számottevő különbség lehet a kontextualizációs jelzések használatában és értelmezésében.¹⁴

Mint Gumperz (1982, 1992, 2003) kultúraközi kommunikációt vizsgáló elemzései is jól mutatják, ahhoz, hogy a kontextualizációs fogódzók működését megérthessük, egyaránt szükségünk van a „nyelv a kontextusban” és a „nyelv mint kontextus” perspektívára. Mivel az interakció nem társadalmilag légtüres térben zajlik, az annak szerveződésével kapcsolatos konvenciók nem függetlenek a társadalmi struktúráról és intézményektől. Ezért – más-más indítatásból ugyan – de több nyelvészeti diszciplína is (például az interakciós szociolingvisztika, a nyelvészeti antropológia, a kritikai diskurzuselmzés) a két kontextusfelfogás összebékítésére törekszik, oly módon, hogy a diskurzus szerkezetére és a diskurzus szerveződésének társadalmi aspektusaira egyaránt figyelmet fordít.

4.2. Átokhasználat átok illokúció nélkül? A gyermekbecéző „átkok”

A romani gondozói beszéd átokformulái nemcsak lehetőséget adnak arra, hogy megvizsgáljuk a kontextualizáció szerepét az interakcióban, hanem kifejezetten szükségessé is tesz az.

Amint arra már utaltam, a vizsgált gábor roma közösségekben az átokhasználat nem korlátozódik a verbális konfliktusokra. Az átkok személyhez vagy helyzethez való viszonyulást jelző beszédrutinokként számos különféle helyzetben alkalmazhatók. Bár a proposíció alapján azt várnánk, hogy kizárólag negatív érzelmeket (frusztrációt, haragot, csalódottságot stb.) jeleznek, a kisgyermekhez szóló beszéd cáfolja ezt az előfeltevésünket. A gábor roma közösségekben a gondozói beszéd olyan sajátos használati kontextus, amelyben az átkok pozitív érzelmi diszpozíció (pl. szeretet, gyengédség) kifejezésére is szolgálhatnak. A kisgyermek fejlődését értékelő, dicsérő megnyilatkozásokban gyermekbecéző formaként a felnőttek és a nagyobb gyerekek is gyakran használnak átokformulákat. Itt csak két példát említek ezzel kapcsolatban.

¹⁴ E – többnyire ritkán tudatosuló – különbségek ismeretének hiánya vagy figyelmen kívül hagyása kultúraközi kommunikációs félreértésekhez vezethet, amelyek hatással lehetnek a társadalmi-gazdasági mobilitás esélyeire, sőt hozzájárulhatnak egyes csoportok munkaerőpiaci diszkriminációjához is. Lásd például az afroamerikai angolt és a standard amerikai angolt beszélők, vagy az indiai származású angol beszélők és a brit standard angolt beszélők közötti kommunikációban a kontextualizációs jelzések különbségeiből vagy eltérő értelmezéséből adódó félreértéseket (Gumperz 1982, 1992).

1) 60 év körüli szomszédasszony egy 2 éves kislányhoz, akit édesanyja az ölében tart, a kislány arcát megcsípvé, mosolyogva:

„Ja: j, merel lako cino šoro, če cini šukar-i!”

’Jaj, haljon meg a kis feje, milyen kicsi szép ((ez a kislány))!’

2) Apai nagybácsi 2 éves unokahúgához, miközben a kislányt ölbe kapja és megpuszilja:

„Xal tu e cini bibaxt, če vokošo kãrdjilan!”

’Egyen meg téged a kicsi szerencsétlenség, milyen okos lettél!’

Becéző átkokat a gyerekek maguk is előszeretettel alkalmaznak kisebb testvérhöz vagy más kisgyerekekhez szólva, vagy játék közben, rendszerint egy számukra kedves játéktárgyhoz címezve azokat.

A kommunikatív funkció azonosításában rendszerint több különféle kontextualizációs fogódzó is támogatja a fogadót. Segíthet a közvetlen interakciós kontextus, például az, hogy az átokformula által kísért megnyilatkozás proposíciója rendszerint pozitív értékelést, dicséretet tartalmaz. A becéző átkok magukban foglalnak továbbá egy ’kicsi’ jelentésű melléknévet (*cino* (hn)/*cini* (nn)) vagy diminutív szuffixumot (*-oro* (hn)/*-ori* (nn)). Ez a lexikális vagy morfológiai elem rendszerint az átok patiensére utaló főnevet (*lako cino šoro/šoro-ro* ’kis feje/fejecskeje’), vagy az átokban ágensként/aktorként szereplő főnevet módosítja (*cini bibaxt/pustije* ’kicsi szerencsétlenség/pusztulat’). Az utóbbi esetben a kicsinyítés pragmatikai funkciója az, hogy a főnév vonatkozását jelentéktelennek, komolytalannak minősítse.

A kicsinyítő formák használata tipikus kedveskedő, becéző stratégia a dajkanyelvben, amelyet gyakran használnak a gyermekre, különösen annak testrészeire és tárgyaira utalva. A fenti példákban a ’kicsi’ jelentésű melléknév vagy szuffixum nem elsősorban a denotatív jelentéshez való hozzájárulása, hanem pragmatikai szerepe miatt érdekes (Kiefer 2003). Olyan kontextualizációs fogódzó, amely – a többi kontextualizációs jelzéssel együtt – metapragmatikai információt hordoz: arra világít rá, hogy az átokformula a jelen esetben kedveskedő attitűdöt, és nem negatív érzelmi viszonyulást kifejező beszédrutin.

Az „átkok” kimondását ezekben a helyzetekben rendszerint további, az interakció hangnemtől (kedveskedő, közvetlen) meghatározó kontextualizációs fogódzók kísérik. Ezek jórészt paralingvisztikai (expresszív prozódia: magasabb hang, éneklő intonáció, esetleg gyermeknyelvi fonológia alkalmazása stb.), valamint nem verbális jelzések (mosoly, nevetés, a kisgyermek felemelése, megcsókolása, arcának, kezének megcsípése). Az említett kontextualizációs jelzések együttesen alakítják az átkot pozitív viszonyulást jelző, becéző megnyilatkozássá.

4.3. Átok, rokonság, társadalmi nem: átokhasználat a gyermekfegyelmező interakcióban

A gyermekfegyelmező interakciókban – főként a kisgyermekes anyák, valamint a gyermeknevelési feladatokban aktív szerepet vállaló nagyobb testvérek és apai nagymamák beszédében – gyakran hallhatók az engedetlen kisgyermekre vonatkozó (3. személyű) vagy közvetlenül neki címzett (2. személyű) átkok. A gyermekfegyelmező megnyilatkozásokat kísérő, rendszerint negatív érzelmeket (haragot, bosszúságot) kifejező átkokat általában csupán *dend'o muj* 'szájából jövő', „idegességéből mondott” átoknak tekintik, ám használatukat bizonyos társas relációkban mégis aggályosnak tartják. Az említett aggodalom hátterében egy lokális „laikus” intencionalitás-elmélet áll, amely kapcsolatot feltételez a beszélői szándék, bizonyos nyelvi cselekvések és azok társas következményei között. A terepmunka során számos különféle helyzetben hallottam olyan kommentárokat, amelyek szerint mások valódi szándékai, motivációi végső soron kideríthetetlenek: „*Numa o Del žanel te vížgalil o jilo, na ame*” 'Csak Isten tudja megvizsgálni a szíveket, nem mi (emberek)'. Így az átokformulák értelmezése során is kétség támadhat a fogadóban azzal kapcsolatban, hogy a beszélő azokat ártó szándékkal, „szívből” vagy csak „szájából” mondta-e. Ezt a beszélői szándék megismerhetőségével és ellenőrizhetőségével kapcsolatos bizonytalanságot a gyermekfegyelmező átkok esetében a nyelvi ideológia a résztvevői keret szabályozása révén próbálja kiküszöbölni.

Ez az ideológia a „meghatalmazott beszélők” (*authorized speakers*, Levinson 1983: 91) körének kijelölésével azokat a társas relációkat határozza meg, amelyekben megengedett a kisgyermekre vonatkozó átokhasználat, vagyis az átkot kimondó személynek a gyermek családja részéről nem kell sértődéssel vagy egyéb szankciókkal számolnia. Ez az ideológia több társadalmi nemi megkülönböztetést is magában foglal. Egyrészt azért tekinthető társadalmi nemileg értelmezettnek, mert elsősorban a kisgyermek apjához mint vonatkoztatási ponthoz viszonyított rokonság típusa alapján jelöli ki a meghatalmazott beszélők körét, másrészt azért, mert a beszélő neme szerint is differenciál.

A nyelvi ideológia a gyermekfegyelmező átkok kimondására meghatalmazott beszélők kijelölése során különbséget tesz a konszangvinikus és az affinális rokonok között, emellett megjelenik benne a férficentrikus leszármazás: a patrilinearitás dominanciája is. Az átokhasználatra „feljogosított” személyek ugyanis többnyire konszangvinikus, apai ági rokonok: a kisgyermek szülei, testvérei, az apai nagyszülők, és e formulák alkalmazása az apa fivérei esetében is elfogadott. Az apa férjezett lánytestvére esetében azonban e nyelvi viselkedés megítélése már ambivalens, különösen a kisgyermekes anyák helytelenítették ebben a rokoni relációban az átokhasználatot („*Lātar*

aba či azakardom la, fal ma pharo, kã voj aba aver čalado-j!” ’Tőle ((a férjem lánytestvérétől)) már nem vártam, rosszul esik, mert ő már másik család!’).¹⁵

A gyermekfegyelmező átok használatát elsősorban a kisgyermek apjának szemszögéből affinálisnak tekinthető rokonok, közülük is elsősorban a nők részéről tekintik nemkívánatos gyakorlatnak. Amennyiben a kisgyermek anyjának rokonai: az anyai nagyszülők, az anya fivérei és lánytestvérei mégis átkot használnának a vele folytatott kommunikációban, a gyermek szülei és apai nagyszülei nagy valószínűséggel sértésként, inzultusként értelmeznék és válaszolnák meg azt. Hasonlóan ítélik meg a családba beházasodott nők („menyek” (*bore*)) pozícióját is: az apa fivéreinek feleségei részéről sem elfogadott az átokhasználat az apa gyermekeire irányuló fegyelmezés során.

A gyermekfegyelmező átokhasználat példajaként lássunk most egy rövid interakció-részletet.

Dátum: 2001. 04. 22.

Helyszín: Nagyfa, utca.

Résztevők: Két lánytestvér: Zsuzska (4 éves) és Mari (7 éves); apai nagymamájuk és az egyik apai nagybácsijuk. További jelenlevők: Szalai Andrea, Berta Péter.
Szituáció: Éppen egy nyilvános eskütételről tartunk hazafelé, amikor a gyerekek hirtelen előreszaladnak. A két lánytestvér valamin összeveszett és össze is verekedett. A nagybácsi és a nagymama a gyerekek után kiabál, megpróbálva fegyelmezni őket:

Nagybácsi:

ŽUŽKO! MO! NA MARĀNTUME! Dikh, merel laki baxt, te merel! E Mari-Dikh, e bari grastnji!

Zsuzska! Hé! Ne verekedjete! Nézd, haljon meg a szerencséje, hogy haljon meg! A Mari- Nézd, a nagy ló!

Nagymama:

SO:HTAR MARĀNTUME, ŠEJOŘE! (...) NA MARTU, ŽUŽKO, MEREL TJO ŠORO!

Miért verekedtek, te lány! (...) Ne verekedj, Zsuzska, haljon meg a fejed!

Az idézett példában mindkét felnőtt olyan apai ági rokon, akik esetében a gyermekfegyelmező átkok használata elfogadott. A nagybácsi mégis került a közvetlenül a gyermeknek címzett átokformulák használatát: olyan, a résztvevői szerepek tekintetében közvetett formát választott, amelynek a gyermek nem címzettje, hanem csupán harmadik személyű „célja” („...haljon meg a szerencséje, hogy haljon meg!”). Az idézett példában a referensválasztás monitorozása, a 2. személyre utaló átkok kerülése az interakció társas, arcunkával összefüggő aspektusai által motivált

¹⁵ Egy lánynak a házasságot követően sok tekintetben már nem a vér szerinti családja, hanem férje családja iránt kell szolidaritást mutatnia. Őt számos helyzetben már nem tekintik olyan apai ági rokonnak, akinek kétség sem férhet saját apai ágához fűződő lojalitásához.

stratégia. A beszélő az átkot halló jelenlevőkkel és a jelen nem levő, de arról esetleg majd később értesülő személyekkel (pl. a gyerekek szüleivel) fenntartott kapcsolatát óvja, amikor az átokformula potenciális arcfenyegető hatását oly módon tompítja, hogy nem közvetlenül a gyerekeknek címzi azt. Ezzel egyúttal saját társas képét is védi: olyan körütekintő, mások társas képére érzékeny beszélőként pozicionálja magát, aki, bár megtehetné, hogy közvetlenül a gyermekhez címzett átokformulát használjon, mégis tartózkodik attól.

A személyre utaló elemek megválasztásán túl paralingvisztikai eszközök is jelzik azt, hogy az apai nagybácsi társas célok figyelembe vételével tervezte meg hozzájárulását. Amíg a gyermekekhez címzett megnyilatkozásokat (a megszólításokat, a direktívumot) az átlagosnál nagyobb hangerővel mondta ki, az átokformulát és a negatív, offenzív megnevező rutint („a nagy ló”) tartalmazó megnyilatkozás kimondásakor mérsékelte a hangerőt, úgy, hogy azt csak a közvetlen közelében tartózkodók (a nagymama, Sz.A. és B.P.) hallhatták. A 3. személyű referenst tartalmazó átok a látottak által kiváltott érzelmi reakció (bosszúság) kifejezésére szolgáló diszkurzív forma.

A nagybácsi gyermekfegyelmező megnyilatkozásait az apai nagymama felkiáltó intonációval ejtett kérdése, majd egy közvetlenül a kisgyermeknek címzett, átokkal nyomatékosított tiltás követi. A nagyobb hangerő is jelzi, hogy a nagymama a megnyilatkozást a gyerekeknek szánta, és nem törekedett arra, hogy korlátozza a potenciális fültanúk körét. A közvetlen átokhasználat nyílt felvállalása valószínűleg azzal a társadalmi nemi szerepfelfogással is összefügg, amely a nőket – apai nagymamaként és anyósként – jelentős hatalommal ruházza fel, és számottevő felelősséget is ró rájuk: a háztartás irányítása mellett ennek részét képezi az unokák gondozása és felügyelete, beleértve a szóbeli kontroll különféle formáit, így a gyermekfegyelmezést is.

A gábor romák átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológiájában az átok társadalmi nemileg értelmezett diszkurzív stratégia abban az értelemben is, hogy használatát inkább a nőkre tartják jellemzőnek.¹⁶ Férfiak és nők egyaránt úgy vélték, hogy a gondozói beszédben inkább a nők folyamodnak az átokhasználatához. Ezt a társadalmi

¹⁶ Jól mutatja ezt a virrasztói női életút-értékelő diskurzusokban gyakran hallható méltatlanság is, miszerint az elhunyt asszony szerencsés asszony (*baxtali romnji*) volt, mert férjével megértésben élt, szép családot hagyott hátra, mindenkiel szépen beszélt, senkit nem átkozott, nem volt „az átkok anyja” (*armajengi dej*). Ez az ideológia ambivalens társadalmi megítélésű hatalmat tulajdonít a nőknek: például a családjuk érdekeit védelmező idős asszonyok jogos haragjától a férfiak is tartanak, mert úgy vélik, hogy az ő átkaik a megvalósulás lehetőségével fenyegetnek. Ebből a perspektívából érdekes megfontolni azt, hogy az átkok vagy más, ambivalens morális megítélésű diszkurzív stratégiák tipikus használóinak több társadalomban is a korlátozott hatalommal rendelkező vagy stigmatizált csoportok tagjait tekintik (pl. más etnikai csoportok vagy társadalmi osztályok, kasztok tagjait). Gyakran társítják azokat olyan használókhöz, akiknek a nyomásgyakorlásra kevés egyéb lehetőségük van (pl. csekély gazdasági, politikai erővel és befolyással rendelkeznek; l. Agyekum 1999; Kratz 1989). Az átok tehát a gyengék „fegyvere” és a másság nyelvi reprezentációja is lehet. Amíg a nem cigány környezet a romákkal kapcsolatban hangoztatja azt, hogy „a cigányok folyton átkozódnak” (Kovai 2002), és „a cigányok átka fog”, a gábor romák ugyanakkor a nőket és a különösen sérülékeny társadalmi pozícióban levőket: a koldusokat tekintik tipikus átokhasználóknak, és őket ruházzák fel ilyen ambivalens megítélésű hatalommal.

nemi munkamegosztásra utalva indokolták meg: a nők több időt töltenek a kisgyerekekkel, így esetükben többször adódik olyan helyzet, amely igényli a gyermek viselkedése feletti szóbeli kontrollt. Többen úgy vélekedtek, hogy a férfiaknak: az apának és a nagyapának a tekintélyük miatt kevésbé van szükségük a szóbeli befolyásolás ilyen stratégiáira, mivel „*lendar ol šavorǎ majfeder lažanpe*” ('előttük a gyerekek jobban szégyellik magukat'). A „szégyen” ebben a kontextusban a tartózkodó tisztelet nyelvi és egyéb megnyilvánulásainak metaforája. Az átokhasználatot magyarázó nyelvi ideológia ebben az esetben a társadalmi nemi szerepekhez kapcsolódó aszimmetrikus tekintély- és hatalom-megosztás mintáit használja fel a nyelvi viselkedésre vonatkozó kulturális elképzelések racionalizálása során.

A negatív attitűdöt jelző átkok esetében a beszélők gyakran akkor is „közönségre tervezik” a megnyilatkozást, ha az átoknak nincs címzettje. Ez a referensválasztás monitorozásában is megnyilvánul: gyakori, hogy a halált kívánó átokformulákban például már nem élő személyre (*o mulo* 'a halott') vagy olyan referensre mondanak átkot, amelynek megítélése egyértelműen negatív (pl. *o beng* 'az ördög'): „*Jaj, merel o beng/mulo, sode trabazin kakala!*” 'Jaj, haljon meg az ördög/a halott, hogy mennyit problémáznak ezek!'

Az átkok nyelvi formájának, például referensének megválasztása nemcsak a beszédhelyzetre, hanem a tágabb társadalmi, politikai kontextus változásaira is érzékeny. Jól mutatja ezt a rendszerváltás után az „*o komunisto*” 'a kommunista' kifejezés elterjedése az érzelmi viszonyulást jelző átkokban. Az alábbi, 1998 nyarán lejegyzett interakciórészlet azért is tanulságos, mert a résztvevők metapragmatikai kommentárja egyértelműen a kapcsolati munka tudatosan alkalmazott stratégiájaként írja le a referensválasztást. Egy huszonéves fiatalasszony, értesülve arról, hogy barátnője elfelejtett tejszínhabot hozni a boltból, bosszúsán így kiáltott fel: „*Jaj, če bisterdi san, merel o komunisto!*” 'Jaj, milyen feledékeny vagy, haljon meg a kommunista!' Majd hozzám fordulva így kommentálta az idézett „átkot”: „*Keke duma akana avilah andrǎ, inkǎ č' ašundan la? Ande kode phenah la, kaj te na šertisarah khanikah!*” 'Ez a szó most jött be (most jött divatba), még nem hallottad? Azért mondjuk, hogy ne sértsünk meg senkit (az átokkal)!'

Ezek az eufemizmusokkal rokonítható átokformulák már a tréfás átkok (Vanci-Osam 1998) irányába mozdítják el az értelmezést. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy az átkok a gondozói interakcióban akár tréfaként, ugratásként is kontextualizálhatók.

4.4. Átok, ugratás, nyelvi szocializáció

4.4.1. Az ugratás mint társas és nyelvi játék

„Az ugratás a társalgási humor egyik sajátos formája, amely a folyamatban levő interakcióban jön létre. (...) [A]z ugratások olyan társalgási aktusok, amelyek »a pillanatban« előforduló megjegyzéseket, viselkedéseket, eseményeket aknázzák ki” a humor forrásaként (Heisterkamp–Alberts 2000: 388). Az ugratás fogalma a játékos interakciók széles spektrumát foglalja magába. Eder (1993:17) meghatározása szerint az ugratás egy másik személyre irányuló játékos megjegyzés, amely tartalmazhat szín-

lelt kihívást, utasítást, fenyegetést éppúgy, mint az ugratott személy viselkedésének túlzó, játékos utánzását. Az ugrató megnyilatkozások tartalma, ha szó szerint értelmezik, negatív, sőt ellenséges is lehet. Azt, hogy a megnyilatkozás mégsem veendő komolyan, az ugrató különböző kontextualizációs fogódzók révén jelzi. Eisenberg (1986: 183–4) szerint az ugratás „játékos provokációval, inzultussal vagy fenyegetéssel megnyitott társalgási szekvencia”, amelynek fogalmától elválaszthatatlan a kétértelműség. Az ugrató célja a bizonytalanságkeltés, vagyis a fogadónak – a kontextusra támaszkodva – döntést kell hoznia arról, hogy miként viszonyuljon az adott megnyilatkozáshoz: komolyan vegye-e, vagy inkább játéknak, tréfának tekintse.

Az ugratás kiváló példa arra, hogy a beszédaktusok sikeres kivitelezése nem pusztán a beszélő szándékától, hanem a címzett és a közönség értelmezésétől is függ. Ha például a fogadó nem tekinti játékos kihívásnak, ugratásnak az adott megnyilatkozást, akkor az – függetlenül attól, hogy a beszélő minek szánta – nem tölti be ezt a funkciót (Schieffelin 1986: 167). Gyakori, hogy az ugratást megnyitó fél nem foglal el határozott pozíciót, hanem a fogadó reakciójára vár: ez is jelzi, hogy a beszélő is tudatában van annak, hogy a fogadó válasza az ugratásnak szánt megnyilatkozás jelentését alakító és az interakció további alakulását befolyásoló hozzájárulás. Az ugrató interakció tehát kivitelezhetetlen a résztvevők együttműködése nélkül. Amint Réger Zita (1999: 291) rámutat, a beszélő által megnyitott ugrató szekvencia két módon folytatható sikeresen: a fogadó felismeri az ugratási szándékot, és ennek megfelelő játékos, frappáns választ ad, vagy nem ismeri fel azt, és az ugratás kárvallottjává válik. A játék tehát megosztható a fogadóval, de történhet az ő rovására is.

A romani interakcióban az átok is keretezhető játékként, ugratásként. Hasonló megfigyelésről tesz említést Kratz (1989: 650) a kenyai okiek nyelvi gyakorlat, Vanci-Osam (1998) pedig a török tréfás átkok kapcsán, de interakciós kontextusban egyikük sem vizsgálja ezt a jelenséget.

4.4.2. Átokhasználat az ugratásban

4.4.2.1. Az ugrató interakció

Az átkok, amelyekre hajlamosak vagyunk komoly, akár ártó célú, tabukkal szabályozott beszédaktusként vagy pusztán negatív érzelmeket kifejező társalgási rutin-ként gondolni, a romák közötti társalgásban kétértelmű, játékos interakciókban is használatosak. Az átok és az ugratás kapcsolata nem is annyira meglepő, ha az ugratás eisenbergi (1986: 183–4) definíciójából („játékos provokációval, inzultussal vagy fenyegetéssel megnyitott társalgási szekvencia”) indulunk ki, és szem előtt tartjuk azt, hogy az átok – szemantikájánál fogva – olyan megnyilatkozás, amelytől az inzultus, a fenyegetés funkció nem idegen. Annak eldöntésében, hogy egy átok az adott helyzetben valódi vagy csupán színlelt, játékos inzultus-e, a fogadót különféle kontextualizációs fogódzók segíthetik. Lássunk most egy példát a játékként kontextualizált átokhasználatra a kisgyermek ugratásában. Először röviden ismertetem az interakció rögzítésének körülményeit, majd a romani interakció következik, magyar fordítással. Ezt követi a részletes elemzés.

Egy nyári késő délutánon vendéglátónknál, Katiéknál (17 éves) beszélgettünk, éppen a vendégfogadás során használatos társalgási rutinokról készítettem interjút. Szülei távollétében Kati felügyelt a házra, és húgaival közösen vigyáztak fivéreik kisgyermekre, a 4 éves Zsuzskára és a 6 éves unokafivérére, Gabira, akik az udvaron játszottak. Kati egyszer csak arra lett figyelmes, hogy a gyerekek az esővízzel telt hordó körül kergetőznek, igyekezve minél több vizet locsolni egymásra. Ezt látva kikiáltott a gyerekeknek, majd a csurom vizes kis Zsuzskát beparancsolta a házba, hogy megtörölje és átöltöztesse. Ekkor érkezik meg a szomszédságból fia kíséretében egy 40 év körüli asszony, Teri, aki aznap már többször járt ott, Kati édesanyját keresve. Ő kezdeményezi a kis Zsuzskának szánt ugratást (3. sor). Az ugratás célja a kislány beszédre ösztönzése, nyelvi fejlődésének tesztelése. Az itt elemzett ugratás értelmezéséhez fontos tudni, hogy a 4 éves Zsuzska – feltehetően a születés során elszenvedett sérülések miatt – beszédfejlődésben megkésett kislány. Szülei és a tágabb rokonság is tudatosan igyekszik támogatni a kislány beszédfejlődését. Különösen az apai nagymama (Pityóka¹⁷), akihez Zsuzska erősen kötődik, fordít nagy gondot arra, hogy bátorítsa őt a beszédre.

Helyszín, időpont: Nagyfalu, Katiék házában, 1998. 08. 18.

Résztvevők: Kati (17 éves), Zsuzska apai nagynénje, még férjezetlen nagylány,

Zsuzska (4 éves), Kati unokahúga,

Teri (40 év körüli), egy asszony a szomszédságból.

További jelenlevők: Kati két húga, Mariska és Gyita; Gabi, Zsuzska játszótársa és egyben unokatestvére; vendégként Teri 10 év körüli fia; valamint Szalai Andrea (Sz.A.), Berta Péter (B.P.).

- 1 Teri   ((az utcáról kiabál be a házba))
                   So kārān tumengă, řomnje?
                   Mit csináltok, te cigányasszony?
- 2 Kati   ((Terihez))
                   Dikh, katika horbijma.
                   Nézd, emitt beszélgetek.

¹⁷ Számos roma etnikai csoportban, így a gáborok között is elterjedt gyakorlat, hogy a legtöbb személynek van egy gázsó neve (*gařikano anav*: ez a hivatalos iratokban is szereplő vezetéknev és utónév), és egy vagy több roma neve (*řomano anav*) is, amelyen saját közösségében ismerik és szólítják őt (Piasere 2001: 245–52; Stewart 1997: 60). A roma név ragadványnév, amely többször is változhat az adott személy élete során. Vannak olyan roma nevek, amelyeket csak a szűkebb család, és vannak olyanok, amelyeket a tágabb közösség is használ. A roma név lehet romani szó (pl. *Thulo* 'Kövér', *Kalo* 'Fekete', *Parno* 'Fehér', *Thudalo* 'Tejes'), de származhat a környezeti nyelvekből is (pl. *Pipás*, *Pampers*). Az ugratásban a kis Zsuzska apai nagymamájára utaló *Pitjoka* személynév is ilyen roma név. (A *pityóka* az erdélyi magyar nyelvjárásokban 'krumpli, burgonya' jelentésű. Innen került át a gáborok romani dialektusába is, amelyben főként többes számú alakban (*pitjokure*) használatos.) Bár Zsuzska nagymamája gyermekkorában kapta a *Pitjoka* nevet, rokonai, sőt a falubeli idős magyar asszonyok gyakran ma is így nevezik őt.

- 3 Teri ((Teri még kint van az udvaron, de már elkezdí az ugratást.))
 ((siránkozó hangon))
ROMEHTE GÁLÁH E PITJŌKA:!
 Férjhez ment a Pityóka!¹⁸
- 4 Kati *In- gálahtar!*
 Elvi-Elment.
- 5 *Ingārdah la o phuro Pišta, dikhāh?*
 Elvitte őt az öreg Pista,¹⁹ látod? ((elvitte: feleségül vette))
- 6 Teri *Ige::n!=*
 Igecen!
- 7 Zsuzska *=Na!*
 Nem!
- 8 Kati *Ingārdah la!(!)*
 Elvitte!
- 9 *The či na phendāh pehkā Žužkakā!*
 És nem is szólt az ő Zsuzskájának! ((a nagymama arról, hogy férjhez megy))
- 10 Teri ((belép a házba))
Na.
 Nem. ((Értsd: Nem szólt.))
 ((SzA-hoz és BP-hez))
- 11 *T'aven baxtale!=*
 Legyetek szerencsések!
- 12 BP. *=[T'aven baxtale!*
- 13 SzA. *=[T'aven baxtale!*
 Legyetek szerencsések!
- 14 Teri *So kārān?*
 Mit csináltok?
- 15 SzA. *Vorbisevah.*
 Beszélgetünk.
- 16 *Haj tumen?*
 És ti?
- 17 Kati ((Terihez, hellyel kínálva őt))
Haj [Teri, beš tele!
 Gyere, Teri, ülj le!
- 18 Teri *[Bešah.*
 Vagyogatunk. ((Szó szerint: 'Ülünk.')
- 19 Kati *Beš tele!*
 Ülj le!
 ((Teri megáll a konyha közepén, szemben a kis Zsuzskával, mellettük áll Kati.))

¹⁸ Pityóka: Kati édesanyja, Zsuzska apai nagymamája.

¹⁹ Pista: egy nemrég elhunyt idős férfi Teri rokonságából.

- 20 Teri *ŘOMĚHTE GÁLĀH E PITJŌKA:!*
Férjhez ment a Pityóka!
- 21 Zsuzska *Na.*
Nem.
- 22 Teri *(O Del [te feril la!])*
(Isten tartsa meg őt!) ((a nagymamát))
- 23 Kati *[Ingärdāh la o:: Pišta, the o Mati, the [o Gabi.*
Elszöktette a:: Pista, és a Máté, s a Gabi.²⁰
- 24 Teri *[Ingärde la o bară njamcî!*
Elvitték őt a nagy németek!
- 25 Zsuzska ((nevető intonációval))
Ige::n. =
Igen. ((értsd: Hogyne!))
- 26 Kati ((nevető intonációval))
=O turči!
A törökök!²¹
- 27 Teri ((nevető intonációval))
Merel tji dej! @[@@
Haljon meg az anyád!
- 28 Zsuzska *[Tji dej, ja? =*
A te anyád ((haljon meg)), jó?
- 29 Kati ((Megismétli a kis Zsuzska szavait, nevető intonációval))
=Tji dej, [ja? @ @
A te anyád, jó?
- 30 Teri ((nevetve))
[Merel tji dej! @@@
Haljon meg anyád!
- 31 *Merel tji dej!*
Haljon meg anyád!
- 32 Zsuzska (Tu, tu!)
(Te, te!)
- 33 Kati ((Zsuzskához, nevető intonációval))
Del armaje [(tje mama)?
Átkozza (az anyukádat)?
- 34 Teri *[Merel tji mami e Pitjōka!*
Haljon meg a te nagymamád, a Pityóka!
- 35 Kati *Hi::[::=*
Hű,
- 36 Zsuzska *[Pōkure.*
Pókure.²²

²⁰ Az említett férfiak Kati fivérei, egyikük a kis Zsuzska édesapja.

²¹ A kislány nagymamáját (azaz saját édesanyjukat) elszöktető „nagy németek” és „törökök” Kati fivérei.

- 37 Kati =*po Pökure dah armaje, xal o beng adje::h!*
a Pökure nagymamádra átkozott, egye meg az ördög ma!
- 38 Zsuzska *Ige:n!*
Igen.
- 39 Kati ((Terihez, színlelt haraggal))
Dan armaje lakä Pökönen?
Átkoztad az ő ((Zsuzska)) nagymamáját?
((szó szerint: 'Átkoztad az ő pókjait?'))
- 40 Teri *Te merel tji mami e Pitjōka!*
Haljon meg a te nagymamád, a Pityóka!
- 41 Zsuzska *Na!*
Ne!
- 42 ((sírós, elcsukló hangon))
°Na.°
Ne.
- 43 Kati ((Terihez, Zsuzska gyermeknyelvi kifejezését értelmezve))
>Či na žanel te phenel lakä< Pitjōka, Pökure!
Nem is tudja azt kimondani, hogy Pityóka, ((hanem azt mondja)) Pökure!
- 44 Zsuzska *°Pökure.°*
Pökure.
- 45 Kati ((Zsuzskához))
Dah armaje amarä mama!=
A mi mamánkat átkozta! ((Teri))
- 46 Teri =*Merel tji Pökure!*
Haljon meg a te Pökure ((Pityóka)) nagymamád!
- 47 Zsuzska *Tu, tu!*
Te, te!
- 48 Kati ((Terihez fordul, nevetve))
Na@@ [maj phen lakä khanči@, šej!
Ne mondj már neki semmit, te lány!
- 49 Teri [*Merel e Pitjōka! @@@@*
Haljon meg a Pityóka!
- 50 Kati ((Zsuzskához))
Del armaje?
Átkoz?

²² *Pökure*: Zsuzska egyéni gyermeknyelvi kifejezése apai nagymamájának megnevezésére, a *Pitjōka* (romani szóval: *pitjōkure*) név fonológiailag egyszerűsített formája. Ez a hangalakot érintő egyszerűsítés további humor forrása, hiszen az így kapott szóalak azonos alakú a 'pók' főnév többes számú, alanyeseti alakjával: *pitjōkure* 'pityóka, krumplici' > *pökure* 'pókok'. Ennek köszönhetően azokban az ugrató átkokban, amelyekben a felnőttek Zsuzska aktuális nyelvi kompetenciájához, gyermeknyelvi terminológiájához alkalmazkodva a kislány nagymamájára a *Pökure* névvel utalnak, az ugratás játékba hoz, felidéz egy másik jelentést is: 'Haljanak meg a pókjaid!' Ez ismét az interakció játékosságát, ugrató jellegét erősíti.

- 51 Zsuzska ((sírós hangon))
Ige::n.
Igeeen.
- 52 Kati ((Zsuzskához))
Hi::, dah armaje amară mame!=
Hű, átkozta a nagymamánkat!
- 53 Zsuzska Ige::n!=
Igeeen!
- 54 Teri ((témát vált))
=So xalan?=
Mit ettél?
- 55 Kati ((Zsuzskához))
=Mula::h! (.)
Meghalt! ((Értsd: a nagymama))
- 56 So xalan, Žužko?
Mit ettél, Zsuzska?
- 57 Zsuzska Mas.=
Húst.
- 58 Kati =Mas.=
Húst.
- 59 Teri =Če mas?
Miféle húst?
- 60 Zsuzska °( )°
( )
- 61 Teri Šošano?
Nyúlhúst?
- 62 Kati Če mas xalan?
Milyen húst ettél?
- 63 Zsuzska °(kha-)°
( )
- 64 Kati Če mas?
Milyen húst?
- 65 Teri ŠO[ŠANO, DILE:!=
Nyulat, te bolond!
- 66 Zsuzska [(khanjeno)
(Tyúkot.)
- 67 Teri =[Šošano!
Nyulat!
- 68 Zsuzska [Khanjeno! Ige::n (.) @@
Tyúkot! Igeeen (.)
- 69 Kati ((a kis Zsuzska helyett))
Khajnjen, šej, khajnjen!
Tyúkot, te lány, tyúkot!

- 70 Teri ((SzA-hoz és BP-hez))
Nem tud jól beszélni, s-
- 71 Zsuzska ((halkan, fejét lehajtva))
°Na khajnjen!°
 Nem tyúkot! ((hanem valami mást))
- 72 Kati ((SzA-hoz és BP-hez))
Há' ideje lenne, hogy beszéljen!
- 73 Teri *Žāh řomēte?*
 Férjhez mész?
- 74 Zsuzska *Na=*
 Nem.
- 75 Kati *=Žāh [řomēte?*
 Férjhez mész?
- 76 Teri *[Merel tji dej!*
 Haljon meg anyád!
- 77 Zsuzska *Na!*
 Nem!
- 78 Teri *Pe tji dej!*
 Az anyádra! ((mondom))
- 79 Zsuzska *°Na.°*
 Ne.
- 80 Teri *Ba ige:n, dile:!*
 De igen, te bolond!
- 81 Kati *Ašun, dah armaje tje mama!*
 Hallj oda, megátkozta az anyukádat!
- 82 Teri *@@@*
 ((nevet))
- 83 Zsuzska *(Ande dej!)*
 (anyád!)
- 84 Teri ((nevető intonációval))
Merel tji dej @@@!
 Haljon meg az anyád!
- 85 Zsuzska *(°Tji, tu!°)*
 (A tied, te!)
- 86 Kati *Na! [(o Del mīri baxt!)*
 Ne! (az Isten a szerencsémét!)
- 87 Teri *[Merel tji mami:!*
 Haljon meg a nagymamád!
- 88 *E Pitjōka!*
 A Pityóka!
- 89 Kati ((Terít segítve))
Pōkure, šej?
 A Pókure, te lány?

- 90 Teri *O Pōkure te merel, tji mami!*
A Pókure haljon meg, a te nagymamád!
- 91 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 92 Teri *Ba igen!*
De igen!
- 93 Kati *Xal o beng adjeh, hi:::!*
Egye meg az ördög ma, hű!
- 94 Teri *Mula::h, mula:h, [ja::j!*
Meghalt, meghalt, jaj!
- 95 Zsuzska [@@@=
96 Kati *Mulah?*
Meghalt?
- 97 Zsuzska ((félíg sírva, félig nevetve))
=Na!
Nem.
- 98 Teri *Mulāh tji mami e Pitjōka:!*
Meghalt a te mamád, a Pityóka!
- 99 Kati ((Terihez, nevető intonációval)
Ne még mondjad úgy, mindjárt sír!
- 100 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 101 Kati ((Zsuzskához, vigasztalva))
Na:, šej, či mulah!
Nem, te lány, nem halt meg!
- 102 Teri *Mulāh tjo Pōko!*
Meghalt a te Pókod!
- 103 Zsuzska *Na!*
Nem!
- 104 Teri [*Mulāh!* =
Meghalt!
- 105 Kati [*Gālāh ando fōro!*
Elment a városba!
- 106 Teri =*Na-j kon anel tukā xabe:n!*
Nincs, aki hozzön neked ennivalót!
- 107 Kati ((nevető intonációval, társugratóként Terit segítve))
Vi o Kalapošo, vi o Kalapošo mulah?
A Kalapos²³ is, a Kalapos is meghalt?
- 108 Teri *Mulah v'o Kalapošo:!*
Meghalt a Kalapos is!
- 109 Zsuzska *Na.*
Nem.

²³ Kalapos: Kati édesapja, Zsuzska apai nagyapja.

- 110 Kati   @@@
              ((nevet))
- 111 Teri   ((a fiához, az ajtó felé indulva))
              No hajdi!
              Na, gyere!
- 112   ((a házban maradókhoz))
              Ret laši!
              Jó éjszakát!
- 113 Kati   *Že la pačesa!*
              Menj békével!
- 114 SzA.   *Ža la pačesa!*
              Menj békével!

4.4.2.2. Az ugratás társas funkciói

Az ugratás szerkezeti sajátosságait és társas funkcióit a felnőtt-gyermek interakcióban vizsgáló beszédetnográfiai tanulmányok (l. Eisenberg 1986; Heath 1983; Miller 1986; Schieffelin 1986; Réger 1999/2007a) azt mutatják, hogy az ugratás számos különböző nyelvi közösségben és társadalmi csoportban a nyelvi és érzelmi szocializáció egyik fontos, kultúraspecifikus eszköze. Különféle célokat szolgálhat: így például bevezeti a gyermeket az érzelemnyilvánítás és a konfliktuskezelés közösségben elfogadott módjaiba, lehet a közös szórakozás forrása, használható a gyermek viselkedésének szabályozására stb. Egyes társadalmakban (pl. az új-guineai kalulíknál, Schieffelin 1986) az ugratás a társadalmi-kulturális normák megtanításának egyik – a tekintélyelvű módszerekkel szemben preferált – stratégiája. Az ugratás lehet a társadalmi kapcsolatok és a szolidaritás létrehozásának,²⁴ megerősítésének diszkurzív eszköze is (Eisenberg 1986; Eder 1993).

Az ugratás a konfliktusbeszéddel való játékos kísérletezésre lehetőséget adó beszédeseményként is értelmezhető. Egyes amerikai, városi munkásosztálybeli közösségekben arra is szolgál, hogy segítségével megtanítsák a gyermeket a verbális konfliktusokban való részvételre, például arra, hogyan képviselje érdekeit, hogyan védje meg magát, hogyan vágjon vissza frappánsan az őt ért sérelmekért, és hogyan legyen úrrá megbántottságán (Heath 1983; Miller 1986). Az afroamerikai közösségek nyelvi gyakorlatában (különösen az azonos nemű tinédzserek közötti interakcióban, de más résztvevői relációkban is) használatos kompetitív verbális műfajok, a különféle

²⁴ Leech (1983: 144), aki egy grice-i ihletésű pragmatikai udvariasság-felfogás keretében együtt tárgyalja az ugratást és az iróniát, szintén erre a társas-interakciós célra világít rá, amikor megfogalmazza az ugratás elvét (*banter principle*): „Azért, hogy kifejezd a szolidaritást a hallgatóval, mondj olyat, ami rá nézve (i.) nyilvánvalóan hamis, (ii.) nyilvánvalóan udvariatlan.” (Kiemelés: Sz.A.) Az ugratást egyfajta látszatudvariátlanságnak, az iróniát pedig látszatudvariátlanságnak tekinti: értelmezése szerint az ugratás offenzív módon barátságos, ellentétben az iróniával, amely barátságosan offenzív.

rituális inzultusok (*dissing*: *dozens*, *sounding* stb.) társas funkcióit elemezve Smitherman (2000: 225) rávilágít arra, hogy e verbális kihívások, sértegetések és frappáns ríposztok cseréjén alapuló beszédműfaj fegyelemre és önkontrollra is tanít, és abban is jártasságot ad a résztvevőknek, hogy erőszak alkalmazása helyett verbális szellemességgel boldoguljanak konfliktushelyzetekben, akár ellenséges környezetben is.

A rendelkezésre álló adatok szerint az ugratás nemcsak a gondozói beszédben, hanem a felnőttek közötti énekelt (Kovalcsik 1999) és beszélt nyelvi interakcióban is (Kaprow 1989; Horváth 2007) gyakori a roma közösségekben. Réger Zita (1999, magyarul: 2007a) az ugratást a felnőtt-gyermek interakcióban vizsgálta egy észak-magyarországi másári közösségben. Eredményei azt mutatják, hogy az ugratás témái és diskurzusstratégiái szervesen illeszkednek a vizsgált közösségben megfigyelt gondozói beszéd általános mintáiba (Réger–Gleason 1991; Réger 2007b). A tanulmány (Réger 1999/2007a) rávilágít az ugratás fontos szerepére a romani nyelvi szocializációban, és amellett érvel, hogy az ugratások értelmezése és használata során a roma kisgyermeknek nagyon korán megtanulják, hogy támaszkodniuk kell a kontextualizációs jelzésekre. A kutató szerint a gyermekek jártassága a kontextusfüggő beszédmódok alkalmazásában a későbbiek folyamán előnyök és hátrányok (például az iskolában preferált dekontextualizált nyelvhasználattal kapcsolatos nehézségek) forrása egyaránt lehet (Bartha 2002). A kontextus iránti nagyfokú érzékenység ugyanakkor alapvető túlélési készséget is jelenthet számukra abban a tágabb társadalmi környezetben, amely gyakran előítéletekkel viszonyul hozzájuk.

Az ugratás az általam vizsgált erdélyi gábor roma közösségekben is gyakori a felnőtt-gyermek interakcióban. Amint az itt közölt interakció is mutatja, az ugratók gyakran maguk is tisztában vannak az ugratás, például az ugrató megnyilatkozásként használt átkok nyelvi szocializációs funkciójával. Amint az a szemlélőként jelenlevő terepmunkásokhoz címzett mellék-kommentárokból (70. és 72. sor), valamint Kati beszédeseményt követő metapragmatikai megjegyzéseiből (a szomszédasszony azért ugratta a kis Zsuzskát, „hogy nézze meg, hogy a leánka hogy beszél”) is egyértelművé vált, a felnőttek az ugratást tudatosan használták nyelvi szocializációs stratégiaként. Céljuk az volt, hogy játékos provokációval beszédre ösztönözzék a kisgyermeket, teszteljék jártasságát az ugratás felismerésében és alkalmazásában, és arra készítsék, hogy védje meg magát az interakcióban.

4.4.2.3. Az interakció szerkezete

Az ugratás résztvevői kerete, szerepstruktúrája triadikus: a szomszédságból érkező vendég, Teri kezdeményezi az ugratást, az ő színlelt információközlő megnyilatkozása (3. sor: „Férjhez ment Pityóka!”) nyitja meg az ugratási szekvenciát. Az ugratás célpontja, később közvetlen címzettje a kis Zsuzska. A házigazda Kati, a kislány apai nagynénje szerepváltogató pozíciót foglal el: hol az ugrató (Teri) társául szegődik, hol pedig az ugratott kisgyermeket segíti a neki címzett megnyilatkozások értelmezésében és a válasz megfogalmazásában. A vendég asszony társalgási hozzájárulásainak túl-

nyomó többsége – az üdvözlő (11–19. sor) és az elköszönő társalgási rutinok (111–114. sor) kivételével – játékos provokáció, ugrató megnyilatkozás, más témát és beszédtevékenységet nem kezdeményezett. Látogatását interakciós szempontból teljes egészében a kisgyermek nyelvi készségeinek tesztelését és a közös szórakozást szolgáló játékos interakció, az ugratás töltötte ki.

Amint arra több tanulmány is rámutatott, a kisgyermek számára fontos érzelmi és társas kapcsolatokra irányuló játékos provokációk, sértések a gyermekek ugratásában jellegzetes témának tekinthetők (Eisenberg 1986; Miller 1986; Réger 1999/2007a). A fenti romani interakcióban az ugrató megnyilatkozások nagy része olyan játékos kihívás, amely a gyermek számára fontos személyeket (pl. a kislány édesanyját, nagymamáját) és a hozzájuk fűződő kapcsolatot szimbolikusan veszélyeztet: a kapcsolat megszakadását valószínűsíti, vagy a szeretett személyt sértő, fenyegető megnyilatkozásokkal (pl. rájuk vonatkozó átkokkal) provokálja a kisgyermeket. Az ugrató interakció a téma- és stratégiaváltások alapján az alábbi epizódokra tagolható:

1–2. sor: Fátikus társalgásnyitó rutin és válasz.

3–10. sor: Közvetett ugratás (az ugratott gyermek nem címzett szerepű). Stratégia: hamis állítás. 1. téma: a szeretett személy távozása: „Férjhez ment a nagymama!”

11–19. sor: Az ugratás félbeszakítása, mellékszekvenciák: üdvözlés, kapcsolattartó rutinok.

20–26. sor: Az 1. téma kidolgozása, lezárása.

27–53. sor: Közvetlen ugratás (az ugratott gyermek címzett szerepű). Stratégia: színlelt provokáció. Téma: szeretett személyek fenyegetése, ugrató átkok:

27–33. sor: „Haljon meg anyád!”

34–53. sor: „Haljon meg a nagymamád!”

54–75. sor: Ugrató tesztkérdések („Mit ettél?“, „Férjhez mész?“).

76–110. sor: Játékos provokáció szeretett személyekre mondott ugrató átkokkal, majd hamis állítás szeretett személyek haláláról:

76–86. sor: „Haljon meg anyád!”

87–93. sor: „Haljon meg a nagymamád!”

94–106. sor: „Meghalt a nagymamád!”

107–110. sor: „Meghalt a nagyapa!”

111–114. sor: Elköszönés, távozás.

4.4.2.4. Résztvevői keret, interakciós szerepek

Az ugratás ratifikált résztvevői, akik aktívan hozzájárulnak az interakcióhoz: az ugratást kezdeményező vendég, Teri, valamint különböző szerepekben (hol társugratóként, hol az ugratott gyermek segítőjeként) a házigazda Kati, illetve az ugratás célpontja, majd címzettje, a kis Zsuzska. Az interakciós szerepeket, Kati szerepváltató stratégiáját a résztvevők térbeli elhelyezkedése, testtartása, gesztusai is jelezték. Az ugrató – Teri – az ugratott kisgyermekkel szemben állt, kezét csípőre téve, időnként

előre hajolt, és fixírozó pillantásokkal méregette Zsuzskát. A szembenálló felek mellett, mindkettőjüktől körülbelül azonos távolságra elhelyezkedve állt Kati, aki a beszélőváltásokat követve hol Terire, hol a kis Zsuzskára nézett. A többi jelenlevő az ugratás közönségeként, szemlélőként (*bystander*) vett részt az interakcióban.

Az ugratást megnyitó beszélő Teri, akihez társugratóként csatlakozik Kati, aki azon túl, hogy Teri ugrató megnyilatkozásait kibővítő ugrató megnyilatkozásokat tesz, más módon is támogatja az ugratót. A referenciát tisztázó kérdések (39., 89. és 107. sor) és rövid mellék-megjegyzés²⁵ (43. sor) révén olyan, a személyközi háttértudás részét képező kontextuális információkat biztosít számára, amelyek segítik az ugratót abban, hogy a kisgyermek aktuális nyelvi és szociális kompetenciájához alkalmazkodva fogalmazza meg ugratásnak szánt megnyilatkozásait. (L. Kati explicit metapragmatikai kommentárját (43. sor), amelyben elmagyarázza Terinek, hogy a kislány a *Pitjoka* név helyett a *Pökure* terminussal szokott a nagymamájára utalni.) Ezzel segíti az ugratót abban, hogy sikeresen be tudja vonni a gyermeket az interakcióba. Ez a stratégia azonban nemcsak az ugrató érdekét szolgálja: Kati az ugrató felnőtt és az ugratott kisgyermek között mediátorként működik közre, segítve őket abban, hogy megfelelően tudják értelmezni egymás társalgási hozzájárulásait. Ezzel kulcsszerepet vállal az interakció fenntartásában, amely az ugratott kisgyermek aktív részvétele nélkül valószínűleg megszakadt volna.²⁶

Kati azonban nemcsak az ugratót, hanem az ugratott gyermeket is támogatja. A kisgyermeket támogató megnyilatkozások egy része olyan kérdés, amely segíti őt a neki címzett megnyilatkozások értelmezésében, azonosítva például a vonatkozást (37., 45. sor) és a lehetséges illokúciót (33., 39., 50 és 52. sor). Másutt segít a kis Zsuzskának a megfelelő válasz kidolgozásában, vagy helyette válaszol (69. sor). Arra is van példa, hogy a gyermek előző megnyilatkozásához csatlakozik, és az általa produkált, sértést viszonzó választ megismétli (l. 29. sor: 'A te anyád ((haljon meg)), jó?'). Ezzel Kati szerepet és pozíciót vált: megismételve Zsuzska átkát, a gyermek pártjára áll, és ezúttal együtt válaszolják meg Teri játékos inzultusát. (Ezt a beszélő-hallgató elrendezést sematikusán így ábrázolhatjuk: gyermek és felnőtt > felnőtt.) Kati megnyilatkozása a propozíciós tartalom, az intonációs kontúr, a hangsúlyok

²⁵ A társalgás rendszerint módot kínál arra, hogy a résztvevők anélkül beszéljenek, hogy magukhoz ragadnák a szót vagy törekednének erre. Ezek a hozzájárulások rendszerint rövid megjegyzések, pontosítások, kibővítések, amelyek anélkül adnak hozzá valamit az éppen zajló társalgáshoz, hogy megszakítanák vagy eltérítenék azt a kijelölt iránytól. Ezeket a megnyilatkozásokat gyakran prozódiai, paralingvisztikai jelzések is elkülönítik a domináns interakciótól: gyorsabb tempóban (l. a 43. sort) vagy halkabban mondják ki őket (Goffman 1981).

²⁶ Az ugrató interakció sikeres fenntartása lehetséges az ugratott személy aktív részvétele nélkül is. Ha ő úgy tesz, mintha nem hallaná a neki szánt ugratást, rendszerint más résztvevők „hallanak” és válaszolnak helyette (Haviland 1986). Előfordul, hogy kihasználva a címzett hallgatását, olyan megnyilatkozásokat mondanak ki az ő nevében, amelyekért saját maguk valószínűleg nem vállalták volna a felelősséget. A több résztvevős interakcióban az interakciós szerepek közvetettsége (a különféle beszélői és hallgatói szerepek közötti váltások) jó lehetőséget kínál a felelősség elhárítására, manipulálására.

tekintetében visszhangozza (Clift 1999: 525) a gyermek megnyilatkozását, a kimondást kísérő nevetés ugyanakkor a megnyilatkozáshoz való távolságtartó viszonyulásra utal. Azt jelzi, hogy Kati nem szerzője vagy meghatalmazója, hanem csak animátora (Goffman 1981; Duranti 1997: 294–307) a viszont-átoknak, annak megisméltése részéről inkább egyfajta implicit értékeléssel kísért idézetnek tekinthető.

Az ugratott gyermek támogatását szolgálták továbbá a Kati által megfogalmazott visszakoosások is, amelyek egyértelművé tették, hogy a provokációk nem veendő komolyan (pl. a nagyszülők halálával kapcsolatos állítások hamisak, l. a 101. és 105. sort). Ezek a nyílt visszakoosások olyan kontextualizációs fogódzók, amelyeknek az ugratásban még nem eléggé jártas kisgyermek esetében nagy szerepe van.²⁷

Az ugratás első szakasza (3–10. és 20–26. sor) az interakciós szerepek, a beszélő-hallgató elrendezés (*speaker-hearer alignment*, Goffman 1981) tekintetében közvetett. Az ugrató szekvenciát nyitó megnyilatkozás közvetett, mert nem magához az ugratott gyermekhez, sőt, még csak nem is róla szól. E közvetett stratégia lényege, hogy a beszélő nem annak címzi a megnyilatkozást, akinek valójában szánja, de számít arra, hogy a szándékolt fogadó is meghallja azt.²⁸ Az ugrató az idézett interakcióban nem jelöl ki címzettet, pusztán egy – látszólag információközlő – állítást („Férjhez ment a Pityóka!”) oszt meg valamennyi jelenlevővel. A címzett szerepét – önmagát kijelölve a hallgatók közül – Kati, az ugratás által megcélzott kislány nagynénje vállalja magára. Ő ad választ az ugratásra oly módon, hogy az ugrató megnyilatkozást megisméltelve, kibővítve társugratóként csatlakozik az ugratást kezdeményező Terihez, és együtt ugratják a kisgyermeket. (Az elrendezés sematikus megjelenítése: felnőtt és másik személy > gyerek). A kislány itt még nem címzettje, hanem célpontja, szándékolt fogadója az ugratásnak.

Az ugrató és a társugrató számos kooperatív diskurzustratégiát használ. Nagymértékben támaszkodnak egymás társalgási hozzájárulására, például kibővített formában megisméltik azt, gyakran kérnek és fejeznek ki színlelt egyetértést, kommentárokat fűznek egymás megnyilatkozásaihoz. Így például közösen dolgozzák ki a nagymama (Pityóka) állítólagos férjhez menetelének, elszöktetésének

²⁷ Eisenberg (1986) szerint a felnőtt-kisgyermek interakcióban az ugrató gyakran nyíltan is nyilvánvalóvá teszi az üzenethez való viszonyát: explicit visszakoosásokat (pl. Nem kapsz ki!) és az interakciót egyértelműen játékként keretező megnyilatkozásokat (pl. Nem igaz, csak vicceltem!) használ a különféle non-verbális és paralingvisztikai kontextualizációs fogódzókon (mosoly, kacintás, éneklő intonáció, nevetés stb.) kívül.

²⁸ Az ugratásban fontos szerepe lehet a résztvevői kerettel, az interakciós szerepekkel való manipulációnak, ami a közvetettség különböző formáit hívja életre az interakcióban (Haviland 1986; Morgan 1996; Réger 1999). Morgan (1996) az afroamerikai nők közötti kooperatív ugrató társalgásban (*signifying*) elemzi a különféle indirekt stratégiákat. Ebben az interakciótipusban gyakori, hogy a beszélő nem annak címzi a megnyilatkozást, akinek valójában szánja azt. Ehelyett kiválaszt egy álcímzettet (*mock addressee*), hozzá beszél, de közben arra számít, hogy a neki mondottakat az a nem címzett szerepű másik jelenlevő (*intended recipient*) is meghallja, akinek valójában a megnyilatkozás szól.

részleteit. Eközben olyan személyközi viszonyokra vonatkozó utalásokat építenek be a fiktív történetbe, amelyek segíthetik a kisgyermeket a tréfa felismerésében. Így például a nagymamát férjhez adó, elszóktető személyeként annak fiait, azaz saját fivéreit, közöttük a kis Zsuzska apját sorolja fel Kati (23. sor), akikre aztán – az etnicitás és a státus diskurzusait egyaránt felidézve – nevetve „nagy németekként” (24. sor), majd „törökökként” (26. sor) utalnak.

A résztvevői keretet jellemző közvetettség lehetőséget ad az interakciós szerepekkel való manipulációra: Zsuzska sokáig nem címzettje, csak fültanúja az ugrató megnyilatkozásoknak. Arra, hogy valójában ő az ugratás szándékolt fogadója, a 27. sorig csupán egyetlen utalás történik. A 9. sorban a társugrató, Kati 3. személyt használva, tulajdonnévvel utal a kis Zsuzskára, ám ekkor is csak közvetett módon, nem az éppen zajló interakció jelenlevő résztvevőjeként, hanem az annak során megvitatott fiktív események által érintett szereplőként említi őt. (Nagymamája „nem is szólt az ő Zsuzskájának”, arról, hogy férjhez fog menni.)

4.4.2.5. Az interakció hangneme: kontextualizációs fogódzók, kulcs-jegyek

Az interakció játékosságát már a fatikus társalgásnyitó rutinhoz (*So kārān tumengā, řomnje!?* 'Mit csináltak, te cigányasszony!') kapcsolt megszólítás is előre vetíti. A *řomnje!* (Voc.) 'te cigányasszony!' ²⁹ ugrató megszólítás egyszerre idézi fel, emeli be az interakcióba az etnicitás és a társadalmi nem témáit, és a társalgási humor forrásaként aknázza ki azokat (l. Brubaker, Feischmidt és mtsai. 2006: 309–11). A címzett cigányságára való utalás, ami az interetnikus helyzetekben a nem cigány (gázsó) beszédpartnerek perspektívájából gyakran a megkülönböztetés, a másság címkejeként tesz szert jelentőségre és (sokszor pejoratív) jelentésre, a romák közötti interakcióban szubverzív erőt nyerhet (Horváth 2007). Ebben a kontextusban, amikor egymást jól ismerő roma nők közötti interakcióban társalgásnyitó megszólításként hangzik el, használata nyilvánvalóan nem sértő. Ez a megszólítási gyakorlat úgy kezdi ki a gázsók cigánysághoz kapcsolódó negatív sztereotípiáit, hogy az etnikai különbséget, másságot jelölő kategóriát az azonosság helyzetében alkalmazza, olyan helyzetben, amikor a címzett és a beszélő közös „cigánysága” nyilvánvaló minden résztvevő számára.

Az idézett megszólítás játékos kihívásként értelmezhető azért is, mert Teri egy férjezetlen nagylányhoz címezve használja azt. Ebben az esetben a terminus társadalmi nemi aspektusa szolgáltat apropót a játékra. A 'te cigányasszony!' megszólítás egy olyan, Kati személyes helyzetéhez kapcsolódó ellentmondást hoz játékba, ami az ő

²⁹ A *řomnji* (megszólító esetben: *řomnje!*) főnév jelentésének etnikai, társadalmi nemi és rokonsági relációkkal kapcsolatos aspektusai egyaránt vannak. Olyan roma nőkre utal, akik férjnél vannak, vagy már legalább egyszer férjnél voltak. Jelentése etnonimaként 'roma asszony', rokonsági terminusként 'vki felesége'. 'Feleség' jelentésben rendszerint birtokos melléknév (pl. *mīri* 'enyém', *tji(ri)* 'tiéd') áll előtte. A gáborok között ez a főnév leíró rokonsági terminusként 'anyós' jelentésben is használatos: ilyenkor nőnemű határozott névelő (*e*) előzi meg. (*Avilah e řomnji*. 'Megjött anyósom'. Vs. *Avilah mīri řomnji*. 'Megjött a feleségem'.)

tényleges társadalmi nemi státusa (*bari séj* 'nagylány, hajadon'³⁰) és a körülmények kényszere által rárótt asszony-szerep közötti disszonanciából fakad. (Nevezetesen abból, hogy nagylány léte olyan feladatokat kell ellátnia, mint egy idősebb asszonynak, aki a háztartást és a családot férje távollétében önállóan vezeti és felügyeli.)

Az első, közvetett ugrató epizód Teri hamis információt közöl, felkiáltó intonációval kimondott állításával kezdődik („Férjhez ment Pityóka!”). A résztvevők többsége számára közös személyközi háttértudás alapján az állítás nyilvánvalóan hamis: az említett fómnji 50 év felett járó, férjével együtt élő nagycsaládos anyuka és nagymama, így esetében szó sem lehet férjhez menetelről. Az aktuális helyzetnek (a nagymama távolléte) a férjhez menetellel kapcsolatos tudássémák alapján való értékelése (férjhez menni egyet jelent az elköltözzéssel)³¹ elbizonytalanítja a gyermeket: számára a szeretett nagymama állítólagos „férjhez menetele” a kapcsolat megszakadását és az azzal járó érzelmi veszteséget jelenti. A félrevezető állítást a társugrató, Kati más formában megismétli (4. sor), majd annak fiktív részletekkel (szóktetés) való kibővítését kezdeményezi (5., 9. és 23. sor).

A redundancia, a gyakori ismétlések jellemzik ezt az epizódot, akárcsak az egész ugrató interakciót. Amint Eisenberg (1986) és Réger (1999/2007a) is megállapítja, az ismétlések, a rutinizáltság segítheti a fogadó kisgyermeket az ugratás azonosításában, ezért az interakció szerveződésének szintjén működő kontextualizációs fogódzónak tekinthető. Az ismétlődéses jelleg általában korlátozott témaválasztást eredményez, a játékos fenyegetés és provokáció többnyire prototipikus témák köré szerveződik. Mint láttuk, az itt elemzett interakció egy fő témára, a gyermek számára fontos személyek és a hozzájuk kötődő szeretetkapcsolatok szimbolikus veszélyeztetésére, színlelt megtámadására épül. A 96 ugrató és ugratásra reagáló megnyilatkozás közül a szeretett személyt megátkozó, illetve az arra válaszoló megnyilatkozások száma 43, további 18 megnyilatkozás pedig a 'szeretett személy halála' témához kapcsolódik.

³⁰ A *romnje!* megszólítás alkalmazásának van egy további, résztvevő-specifikus gender-aspektusa is. A gábor közösségekben ma is a szervezett házasság gyakorlata az általános: a fiataloknak szüleik és apai nagyszüleik választanak párt. A lányokat általában 13-14 éves korban, a fiúkat 14-16 éves korban házassítják meg (l. Berta 2005, 2014: 95–146). Egy 17 éves lány rendszerint már férjes asszony, így Kati, aki a házasságra társadalmilag ideálisnak tartott életkort túllépte, de még hajadon, „vénlánynak” (*phuri séj*) számít. Ezért ebben az esetben az „asszony” megszólítás felidéri a címzett tényleges társadalmi nemi státusa (*bari séj* 'hajadon, nagylány') és az ő életkorában megszokott, társadalmilag elvárt gender-státus (*romnji* 'férjes asszony, feleség') közötti ellentmondást is.

³¹ A gábor roma közösségekben a házasság utáni letelepedés preferált rendje a patrilokalitás, tehát férjhez menni nő szemszögből egyet jelent a férj családjához költözéssel. A házasságot követően a lányból *bori* 'meny' lesz, akitől a férje családjában megszokott rendezhez való alkalmazkodást várják el. A házasság a lány számára a vér szerinti családjával való kapcsolattartás szempontjából is változást jelent. Az első években rendszerint csak férje és/vagy anyósa társaságában látogathatja meg szüleit, függetlenül attól, hogy egymástól távol vagy ugyanazon a településen, sőt ugyanabban az utcában laknak.

Az első epizód megnyilatkozásait az ismétléseken kívül számos olyan kontextualizációs jelzés kíséri, amelyek segíthetik a fogadót annak felismerésében, hogy itt játék zajlik: a provokációkat nem komoly sértésnek, hanem ugratásnak szánták. A megnyilatkozások kimondásának módja, például a nagyobb hangerő (3., 20. sor), a bőven adagolt hangsúlyok, a magánhangzók erős megnyújtása (6. sor), a nevetés, a felkiáltó intonáció alkalmazása és a biztonsági kontextus (esetünkben a társugrató, az ugratott gyermek, illetve az ugrató megnyilatkozásokban említett személyek közötti közeli rokoni és érzelmi kapcsolat) egyaránt támogatják abban a gyermeket, hogy a játék keretével lássa el az interakciót, és ennek megfelelő választ adjon. Az ugratott kislány először az ugrató állítások igazságával kapcsolatos kétségeit fejezi ki (7. és 21. sor), majd ironikus, színelte egyetértést jelző választ ad (25. sor: *Ige::n*). Az irónia jelzésére sikerrel alkalmaz expresszív prozódia: túlzó hangsúlyt, a hangsúlyos magánhangzó erős megnyújtását, valamint nevető intonációt. Az ugratott gyermek tehát olyan kompetens együttműködő partnerként viselkedik, aki maga is hozzájárul az interakció játékoságának fenntartásához. Feltehetően ez a reakció az, ami téma- és stratégiaváltásra motiválja az ugrató felnőttet.

A 27. sortól a kisgyermek már nem csupán szándékolt fogadója, hanem közvetlen címzettje az ugratásoknak, amelyek többsége – legalábbis a proposíció alapján – a címzett számára fontos személyek halálát kívánó átok, illetve szeretett személyek halálhírét keltő hamis állítás. Az ugrató megnyilatkozásokat viszont folyamatosan olyan paralingvisztikai és intonációs jegyek kísérik (pl. nevető intonáció és nevetés), amelyek a megnyilatkozások proposíciós tartalmával ellentétesek.

A 27. sorban az ugrató nevetés kíséretében kimondott átokformulával kezdeményez új témát: 'Haljon meg anyád!'³² A kisgyermek kompetensen válaszol: már az első válasz-fordulóban viszonyozza az átkot (28. sor: 'A te anyád ((haljon meg)), jó?'), amit nagynénje, Kati, nevetve nyugtáz, megismételve azt (29. sor). A 30–31. sorban az ugrató megismétli az átokformulát, amit a kisgyermek próbál viszonyozni (32. sor). A 34–53. sor között az ugrató stratégiája változatlan marad, csak az átokformulák referense változik, a kisgyermek édesanyjára mondott átkokat az apai nagymamára mondott átkok váltják fel. Az ugratás e szakasza kooperatív és versengő is: sok az átfedő megnyilatkozás, és gyakori, hogy a következő beszélő hozzájárulása szünet nélkül csatlakozik az előző fordulóhoz. Erős a redundancia is: az ugrató például többször megismétli a címzett nagymamájára vonatkozó átokformulát (34., 40., 46., 49. sor). Az ugrató megnyilatkozások nagy része felkiáltó intonációjú, ami szintén az inzultus-jelleget erősíti, bár ezt a nevetés rögtön ellentételezi is. Ezek az interakciós jellemzők azt a benyomást keltik, hogy a feszültség egyre nő, a kisgyermekhez címzett átkok sora követi egymást.

Ebben a szakaszban a kisgyermek apai nagynénje, Kati különböző szerepekben segíti az interakció fenntartását és menedzselését (részletesen l. az előző szakaszban).

³² A fogadó anyjára vagy más nőrokonaira vonatkozó sértő megjegyzések más társadalmakban is tipikus témái az ugratásoknak. Az afroamerikai rituális inzultusokban például általában egy „yo' *momma*...” 'a te anyád...' kezdetű megjegyzés használatos a szócsatát megnyitó lépésként (l. Labov 1997; Smitherman 2000).

Egyrészt a gyermeket támogatja oly módon, hogy több olyan kérdést és kommentárt címez hozzá, amelyek segítik őt az ugrató megnyilatkozások referensének azonosításában (hogy biztosan megértse, hogy az „átkok” az ő nagymamájára vonatkoznak) vagy a lehetséges illokúció („átkok”) felismerésében (45., 50. 52. sor). Emellett az ugratott gyermek pártján álló, vele közösséget vállaló résztvevőként pozicionálja magát. Közös perspektívát konstruál az inkluzív, T/1. személyű birtokos melléknév alkalmazása révén, azt sugallva, hogy a gyermek sérelme az ő sérelme is (‘Átkozta a *mi* (*amară*) nagymamánkat!’ l. a 45., 52. sort). Azt a benyomást kelti, hogy osztozik a kislány érzelmi állapotában: a gyermeknek címzett színlelt inzultusokra reagálva ő is érzelmi felháborodást színlel. Ezt a hatást olyan diszkurzív eszközök révén éri el, mint a felkiáltó intonációval kimondott állítások (37., 45., 52. sor), a megnyújtott magánhangzókkal ejtett indulatszavak (35., 52. sor), és az érzelemkifejező káromkodás (37. sor). Ezek a stratégiák arra bátorítják a gyermeket, hogy védje meg magát, és vágjon vissza az őt (és nagynénjét) ért inzultusokért.

Más fordulóban viszont Kati az ugratónak címez segítő metapragmatikai kommentárt (43. sor). Majd látva, hogy a kislány nem tudja felismerni a valódi, személyes és a játékos, rituális inzultus közötti határt, és az erőtlen tiltakozás (41–42. sor), majd az átok viszonzására tett kísérlet (47. sor) után kis híján elsírja magát (42., 51. sor), az ugrató átkok abbahagyását javasolja Terinek (48. sor). A kisgyermek az interakciós előzmények (két olyan epizód, amelyben sikeresen felismerte az ugratást és ennek megfelelő, frappáns választ adott), valamint az interakció játékoságát jelző kontextualizációs fogódzók ellenére is komolyan vette, valódi inzultusként értelmezte ezt az ugratási epizódot, vagyis az ugratás kárvallottja lett.

Az ugrató ennek hatására egy új, kevésbé offenzív stratégiát választ (54. sor), és kérdésekkel próbálja beszédre ösztönözni a kislányt. A ‘Mit ettél?’ kérdés gyakori társalgásnyitó szekvencia a beszélni tanuló kisgyermeknek szóló romani gondozói beszédben.³³ Az ugrató a kislány válaszána paralingvisztikai sajátosságait – azt, hogy a halkan, szinte suttogó hangon ejtett megnyilatkozások nem érthetőek (60., 63. sor) – arra használja fel, hogy a válasz tartalmára vonatkozó találgatást színlelve újabb humoros inzultust építsen be az interakcióba. Először ugrató kérdéssel (61. sor: ‘Nyúlhúst ((ettél))?’) provokálja a kislányt, majd nagy hangerővel, felkiáltó intonációval ejtett állítással önmaga ad választ a saját kérdésére (Milyen húst ettél?), amihez a címzettet negatívan minősítő megszólítást is csatol (65. sor: ‘Nyulat, te bolond!’).³⁴ Nagynénje segítségével a kis Zsuzska végül nevetéssel kísért, helyzetnek megfelelő választ ad a kérdésre (68. sor: ‘Tyúkot! Igeeen!’). (Ez a válasz azonban feltehetően nem fedi a valódságot, l. a 71. sort.) A helyzetnek megfelelő válasz ismét témaváltásra motiválja az

³³ E kérdés nyelvi szocializációs szerepét jelzi az a tapasztalat is, hogy a nagyobb (6-10 éves) gyerekek a terepmunka elején, amikor még korlátozott nyelvtudású idegenként kezeltek, rendszerint ezzel a kérdéssel kezdték a romani nyelvi kompetenciámat tesztelő beszélgetést.

³⁴ Mivel a gábor román többsége az 1990-es évektől adventista, ezért számukra a baromfihús, a marha és a bárány fogyasztása megengedett, a sertéshúsról azonban, akárcsak az alkohol-fogyasztásról és a dohányzásról, a megkeresztelkedettek és családtagjaik lemondtak. A nyúlhús sem szerepel az általuk fogyasztott ételek között.

ugratót, aki ezúttal a kislány jövőbeli életére vonatkozó ugrató kérdést tesz fel (73. sor: 'Férjhez méysz?'). A jövőbeli nemi szerepeknek megfelelő viselkedés témája más roma közösségekben is gyakori a kisgyermekek ugratásában és a gondozói beszéd más műfajaiban, például a dialógus-improvizációt tartalmazó narratívákban, mesékben is (Réger 2007a, 2007b).

Amint a gyermek helyzetnek megfelelő (tagadó) választ ad (74. sor), az ugrató máris stratégiát vált, és újra visszatér a korábban megszakított témához: a kis Zsuzska édesanyjára (76–86. sor) és nagymamájára vonatkozó (87–93. sor) ugrató átkokhoz. Ezeket az epizódokat is az ismétlések, a bőven adagolt hangsúlyok, az ugrató megnyilatkozásokat kísérő nevetés, az évődő stílus jellemzi. Végül az ugrató átkokat hamis állítások váltják fel, amelyek először az apai nagymama (94–105.), majd a nagypapa halálhírét közlik (106–110. sor). Ez az ugrató stratégia – a szeretett személy halálára vonatkozó hamis állítás alkalmazása – korábban is előfordult már az interakcióban (55. sor).

Ha ezeknek az állításoknak az elhelyezését szemügyre vesszük az egyes ugrató epizódokban, azt láthatjuk, hogy átkok sora előzi meg azokat: a hamis állítás rendszerint ugyanarra a személyre vonatkozik, akire az előző fordulók átkai. Ez a szerkesztésmód egyfajta kauzalitást (ismétlődő átkok → az átok megvalósulása) sugall. Ezáltal az ugratás implicit módon és játékos formában egy, a gábor romák átokhasználattal kapcsolatos nyelvelvelőgiájának részét képező morális tanulságot is közvetít a gyermeknek: az átkozás olyan performatív aktus, amellyel az esetleges negatív következmények miatt jobb óvatosan, mértéktartóan bánni. Ezek a hamis állítások elhelyezkedésüknél fogva egyúttal szakaszhatárt is jeleznek és témaváltást készítenek elő az ugrató interakción belül.

Az ugrató a nagymama halálára vonatkozó félrevezető állítást (*Mula::h, mula:h, ja::j!*, l. 94. sor) szinte dramatizált formában adja elő: a 'meghalt' ige ismétlése, az erős hangsúlyok, a hangsúlyos magánhangzók megnyújtása, az indulatszó alkalmazása és a hang érzelmenteli tónusa révén sírást, jajveszékelt imitál. A kisgyermek erre a hamis állításra először nevetéssel reagál (95. sor), majd nagynénje tesztkérdésére ('Meghalt?'), ambivalens érzelmnyilvánítás kíséretében (a sírás és a nevetés között habozva), tagadó választ ad (97. sor). Az ugrató ekkor még explicitebb formában megismétli az állítást ('Meghalt a te nagymamad, a Pityóka!', 98. sor), amelyre a kislány ismét tagadással reagál. Nagynénje, Kati, látva a kislány kétségbeesését, felszólítja az ugratót arra, hogy ne ismétlje tovább ezt az ugrató állítást (99. sor). Ez az interakció további alakításáról egyezkedő metapragmatikai megnyilatkozás magyarul hangzik el, a kódváltás révén Kati „titkosítja” az üzenetet, hogy az ugratott kisgyermek ne értse azt. Ezt a megnyilatkozást is nevetés kíséri, jelezve, hogy a beszélő, bár szolidáris a kisgyermekkel, az ugratóval együtt nevet a tréfán.

Ezt követően, hogy megnyugtassa és megvigasztalja a kis Zsuzskát, Kati a nyílt visszakozás stratégiájához folyamodik: hamisnak nyilvánítja az ugrató állítását (101. sor: 'Nem, te lány, nem halt meg!'), majd közli, hogy a nagymama valójában a városba ment (105. sor). Az ugrató ennek ellenére tovább provokálja a kislányt, egy olyan hamis állítással (102. sor: 'Meghalt a Pókod!'), amelynek vonatkozása csak

néhány fordulóval később, az ugrató és a társugrató közötti egyeztetés során tisztázódik (107–108. sor). Kati itt ismét társugratóként működik közre, kérdése segít specifikálni a *Pōko* 'Pók' név vonatkozását, felvetve azt a lehetőséget, hogy az ezt tartalmazó hamis állítás valójában az ő édesapjára, a kis Zsuzska apai nagyapjára vonatkozik, akit Kalapos néven ismer a nagyfalusi gábor közösség. Ezt az értelmezést az ugrató oly módon hagyja jóvá, hogy újrafogalmazza a korábbi félrevezető állítást, ezúttal a társugrató által használt nevet alkalmazva ('Kalapos'), amelynek vonatkozása a jelenlevők számára is egyértelmű (108. sor). A kislány ezúttal is az ugrató állítással ellenkező, tagadó választ ad, amelyet a házigazda Kati nevetésből álló fordulója követ (110. sor). Ezzel Kati egyúttal biztosítja a jelenlevőket arról, hogy az interakciót a játék keretei között értelmezte. Ezen a ponton az ugratás véget ér, a vendég asszony elköszön, és fiával együtt hazaindul.

Eddig jórészt azokat a metapragmatikai jelzéseket vizsgáltam, amelyek ugratásként, játékként keretezik a kisgyermeket provokáló megnyilatkozásokat, köztük az átokformulákat is. Az interakció résztvevői paralingvisztikai (expresszív prosódia, a túlzás eszközei: pl. nagyobb hangerő, bőven adagolt, túlzó hangsúlyok; nevető intonáció) és nem verbális jelzéseket (pl. nevetés), valamint beszédaktus- (nyílt visszakozások) és interakció-szintű elemeket (ismétlések) egyaránt alkalmaztak kontextualizációs fogódzóként. A résztvevők és az ugrató átkok referense közötti társas viszonyok jellege (közeli rokonság, szeretetkapcsolat) is funkcionálhat olyan biztonsági kontextusként, amely a fogadót arra a következtetésre indíthatja, hogy az átkok csupán játékos inzultusok az adott interakcióban. Réger Zita (1999/2007a) hasonló kontextualizációs stratégiákat azonosított a roma kisgyermekek ugratásában.

Az alábbiakban emellett érvelek, hogy nemcsak az átkok kontextualizálhatók játékként, ugratásként, hanem az átokformula megválasztása – például a referensválasztás – révén maguk az átkok is az interakció hangnemét jelző kulccsa, kontextualizációs fogódzónak válhatnak.

Ha megvizsgáljuk a fenti interakcióban az átokformulák referensét, azt látjuk, hogy a felszólító vagy kötő módú igei formát (*(te) merel* 'haljon meg') tartalmazó átkok kivétel nélkül nőrokonokra: az ugratott kislány anyjára és nagyanyjára vonatkoznak. Férfi referenst tartalmazó átokformulát egyetlen résztvevő sem használt.

E megfigyelés jelentőségét akkor tudjuk megérteni, ha ismerjük a gábor közösségek átok- és feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiájának azon aspektusát, amely összefüggést feltételez az említett diszkurzív formák nyelvi formája (pl. az átokformulák referense) és pragmatikai értéke között. Itt nincs lehetőség e „laikus” metapragmatikai ideológia elemzésére (Szalai 2009: 11–12. fejezet), ezért csak a legfontosabb összefüggések vázlatos bemutatására szorítkozom. Az egyes formulák pragmatikai értéke, funkciója többnyire csak a beszédhelyzet kontextusában határozható meg és nagyban függ a résztvevők értelmezésétől. A gábor romák azonban oly módon magyarázzák és racionalizálják e diszkurzív formák jelentését, hogy a referensre utaló főnév szemantikai jegyei ([+/-ROMA], [+/-FÉRFI], [+/-IDŐS] stb.) alapján külön-

böző pragmatikai értékeket társítanak az adott átok- vagy feltételesátok-formulához³⁵: például különböző viszonyulásgelző, illokúcióserő-módosító (pl. erősítő) potenciált, vagy az interakció hangnemét (pl. az iróniát, az ugratást³⁶) jelző képességet kapcsolnak a szemantikai jegyekhez. (L. még Szalai 2013.) Ebben az ideológiában részletesen kidolgozott pragmatikai distinkciók kapcsolódnak a referens neméhez is.

A verbális konfliktusokban vagy azokban a nyilvános beszédeseményekben, amelyek szükségessé teszik az átokhasználatot (ilyenek például a különböző funkciójú, a közösség nyilvánossága előtt tett eskük) a női referenst tartalmazó átokra (*Merel tji dej/mami/sejorfi!* 'Haljon meg anyád/nagyanyád/a leánykád!') általában úgy tekintenek, mint ami nem a helyzetnek megfelelő: nem áll összhangban a konfliktus súlyával vagy a beszédesemény komolyságával. Az ilyen átkokat rendszerint úgy minősítik, hogy az „*Kodo na-j armaje, numa prasajimo*” 'Az nem átok, csupán csúfságolás (csúfolódás, irónia, ugratás)'. A női referenst tartalmazó átokformulák éppen ezért preferáltak a játékos inzultusok, ugratások során.

A fentiek fényében nem meglepő a férfi referenst tartalmazó (pl. az ugratott gyermek apjára vagy nagyapjára mondott) átkok hiánya az ugratásban: az ilyen átok-formulákat a résztvevők könnyen valódi inzultusként értelmezheték volna. Férfi referenst (*o Kalapošo*, 'Kalapos': Kati édesapja, az ugratott kisgyermek apai nagyapja) csupán két megnyilatkozásban találunk. Ezek közül az egyik az ő halálára vonatkozó kérdés (107. sor), a másik pedig egy erre vonatkozó hamis állítás (108. sor).

Annak, hogy a saját édesapja halálára vonatkozó hamis állítások ugratásként való használatát maga Kati kezdeményezte egy korábbi megnyilatkozás (102. sor) referenciáját tisztázó kérdése révén (107. sor: 'Meghalt a Kalapos is?'), szintén van jelentősége témánk szempontjából. Az, hogy ezt a témát olyan beszélő vezeti be a társalgásba, akit a megnevezett személyhez közeli rokoni (apa-lánygyermek) szálak fűznek, egyfajta „biztonsági kontextust” hoz létre, a hallgatók számára ez is kontextualizációs jelzés lehet. Kati ezzel egyúttal az ugratót is meghatalmazza arra, hogy édesapját halottnak állító megnyilatkozásokat használjon az ugratásban – jelezve, hogy nem fogja személyét és családját sértő inzultusnak tekinteni azokat.

Ha nem egy közeli családtag jóváhagyásával hangzanának el a jelenlevők közeli férfirokonára vonatkozó, őt halottnak állító megnyilatkozások, az azzal a kockázattal

³⁵ A feltételes átok esetében a referensre utaló főnév szemantikai jegyeinek, típusának (pl. rokonsági terminus vagy tulajdonnév), morfológiai jellemzőinek (diminutív forma vagy nem) variációja révén a beszélő a megnyilatkozáshoz való viszonyulás különböző árnyalatait is ki tudja fejezni. Asszertív aktusok esetében például jelezni tudja, hogy mennyire elkötelezett a megnyilatkozás propozíciójának igazsága mellett (episztemikus viszonyulás erőssége), direktívumok esetében kifejezheti, hogy mennyire szeretné rávenni a címzettet valaminek a megtételére (az érzelmi-akarat viszonyulás erőssége), elkötelező aktusok esetében jelezheti, hogy milyen mértékben kötelezi el magát egy jövőbeli cselekedet megtételére vagy az attól való tartózkodás mellett stb.

³⁶ Egyes női referenst tartalmazó feltételes átkok (Pl. Haljon meg a nagymamám/a leánykám/az én kicsim (nn)/az én Lizám, ha...) helyzettől függetlenül a játékoság: például az irónia vagy az ugratás jelzései.

járna, hogy a beszédpartner és a hallgatók esetleg a nyelvi forma tekintetében közvetett átkokként és valódi inzultusokként értelmeznék azokat.

A vizsgált gábor közösségek nyelvi gyakorlatában ugyanis egy megnyilatkozás, ami élőket halottnak állít vagy egy élő személlyel kapcsolatban a halál lehetőségét – akár feltételesen, akár tagadó formában, akár kérdésként, akár csupán párhuzamként, asszociációként – felveti, közvetett átkként értelmezhető. Így például a *merel* 'meghal' ige kijelentő módú, befejezett alakját állító (*mulah* 'meghalt') vagy tagadó formában tartalmazó megnyilatkozások, amennyiben élő személyre vonatkoznak, átoknak,³⁷ illetve önátoknak minősülhetnek.

Egy ilyen lépés az interakciót az ugratás keretéből kimozdítva utat nyithatna más, a szóban forgó megnyilatkozásokat inzultus-kezdeményező lépésként definiáló értelmezéseknek.

A gáborok nyelvi gyakorlatában tehát az átok és a feltételes átok referensére utaló főnév szemantikai jegyei is lehetnek kontextualizációs fogódzók, azaz implicit metapragmatikai jelzések, amelyekkel a beszélő közvetett módon jelezni tudja az üzenethez való viszonyát. Ha a fogadó kommunikatív kompetenciájának (még) nem részei ezek az átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológia részét képező, társadalmi nemileg értelmezett (*gendered*) kulturális konvenciók, nehezen ismeri fel azt, hogy hol húzódik a határ a valódi, személyes inzultus és a játékos, rituális inzultus között. E distinkciót az ugrató átkok női referensein kívül számos más, nem lexikális kontextuális fogódzó is jelezte az interakcióban.

5. Összegzés

A tanulmányban – a főként a formális-rituális átokhasználati helyzetek iránt érdeklődő szociolingvisztikai és néprajzi-antropológiai szakirodalomtól eltérően – az átokhasználatot a hétköznapi interakcióban, annak is egy sajátos kontextusában, a kisgyermekhez szóló beszédben vizsgáltam gábor roma közösségekben.

Amikor a kisgyermek felismeri, hogy ez a diszkurzív forma számos különféle funkcióban (pl. becézésként, gyermekfegyelmező formaként, tréfaként-ugratásként) egyaránt használható, egyúttal azt is megtapasztalja, hogy a megnyilatkozások pragmatikai értéke a folyamatban levő interakcióban jön létre, a kontextusfüggetlen mondatjelentés nem determinálja azt. Ennek során az is világossá lesz számára, hogy ebben a jelentéskeltő folyamatban a kontextualizációnak jelentős szerepe van, hiszen az átok-

³⁷ A közvetett átokhasználatra álljon itt egy gyermeknyelvi példa. A csalódott, kereszta-pjára mérges két és fél éves kislány a „*Tjo keresztapo kaj lo?*” ’A kereszta-pád hol van?’ kérdésre durcásan így válaszolt: „*Mulah!*” ’Meghalt.’ Ezt hallva édesanyja gyengéden a kisgyermek szájára ütött, és határozottan bocsánatkérésre, jóvátevésre szólította fel: „*Phen jito: Devla jertisar!*” ’Mondd gyorsan: Isten, bocsásd meg!’ A különféle társas és pragmatikai célokat szolgáló átkok használatát és a társas következmények menedzselését a kisgyermek már korán elkezdik elsajátítani. Az idézett példában a kisgyermek már képes volt arra, hogy egy nyelvtani forma tekintetében közvetett (kijelentő módú, befejezett szemléletű ígét tartalmazó) átkot sikeresen alkalmazzon az érzelmi viszonyulás jelzésére.

formula funkciójának értelmezésében támaszkodnia kell a különféle implicit metapragmatikai jelzésekre.

Az átkok elemzésén keresztül azokba a gondozói diskurzusztratégiákba is bepilantást nyerhettünk, amelyek támogatják a kisgyermeket abban, hogy jártasságot szerezzon a különféle kontextualizációs jelzések felismerésében és használatában. A kisgyermek a kontextualizációs fogódzókra támaszkodva tanul meg különbséget tenni a különféle átokhasználati módok (pl. a „szívből jövő” és a „szájból mondott” átkok) között is, és ez a kompetencia teszi majd képessé arra, hogy az átkokat maga is különféle interakciós és társas célok érdekében kreatívan alkalmazza.

Amint láttuk, a gondozói beszédbe ágyazódó átkok lehetnek kedveskedő, becéző formák, de használhatók játékos inzultusként, ugratásként is. Annak felismerésében, hogy éppen milyen funkcióban használ átokformulát a beszélő, a megnyilatkozást kísérő kontextualizációs fogódzók – pl. a túlzás különféle eszközei, expresszív prozódia, nevetés – támogatják a fogadót. Bemutattam, hogy a referensválasztás révén – pl. bizonyos női referensek, a 'kicsi' jelentésű lexéma vagy morféma beépítése segítségével – maguk az átokformulák is metapragmatikai funkciójú jelzéssé, a játékoságot jelző kontextualizációs fogódzóvá válhatnak az interakcióban. Az átokformula bizonyos elemeinek kiválasztása által közvetített kontextualizációs üzenetek azonosításához azonban kultúraspecifikus tudás szükséges: a női referenst tartalmazó átok csak azok számára lehet az interakció játékoságára, tréfás jellegére utaló implicit metapragmatikai jelzés, akik ismerik a gábor romák férficentrikus genderideológiáját, és annak összefüggését az átok- és feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiával, éppen ezért tudják azt, hogy a referens neme a formula pragmatikai értékének indexeként szolgálhat. Az átokformulák tehát csak akkor tudják betölteni kontextualizáló, kontextust alkotó (*language as context*) szerepüket, ha a hallgató rendelkezik erre a tágabb, nyelven kívüli kontextusra vonatkozó háttérismerettel is (*language in context*).

Ezek a tapasztalatok is Gumperz elméletét (1992, 2003) támasztják alá, amely azt hangsúlyozza, hogy a kontextualizáció egyszerre egyetemes és partikuláris: olyan univerzális folyamat, amely kultúraspecifikus tudást hoz létre és foglal magában, ezért megértéséhez és sikeres használatához is nélkülözhetetlen egyfajta kulturális háttértudás, a kontextualizációval kapcsolatos kulturális konvenciók ismerete.

E kulturális háttértudás feltárásának része a nyelvi ideológiák és a velük kölcsönhatásban álló más ideológiák, esetünkben többek között a társadalmi nemek viszonyával kapcsolatos kulturális vélekedések vizsgálata. Ez a hétköznapi interakció rejtett hatalmi aspektusaira is rávilágít. Közelebbről arra, hogy az átokhasználattal kapcsolatos gábor roma nyelvi ideológiának a megvalósulás lehetőségére vonatkozó vélekedéseken túl más hatalmi aspektusai is vannak, vagyis az átok és feltételes átok esetünkben hatalmi műfajoknak (*genres of power*, Kratz 1989) tekinthetők. A gábor roma közösségekben ugyanis e diszkurzív formák használata az aszimmetrikus társalmi nemi viszonyok létrehozásában és megjelentésében részt vevő nyelvi gyakorlat.

A gondozói beszédben megfigyelt átokhasználat elemzése kapcsán három olyan társadalmi nemi aspektust érintettem, amelyek közvetett módon hozzájárulnak a társadalmi nemek közötti státuskülönbség rejtett újratermeléséhez.

(1) Rámutattam arra, hogy a gyermekfegyelmező átkok használatára meghatalmazott beszélők kijelölése során a férfi-centrikusság: a patrilinearitás dominanciája érvényesül, hiszen a meghatalmazott beszélők jórészt konszangvinikus, apai ági rokonok (a kisgyermek szülei, testvérei, az apai nagyszülők és az apai nagybácsik), míg a kisgyermek apjának szémszögéből affinálisnak tekinthető rokonok, közöttük is elsősorban a nők részéről ugyanezt nem kívánatos nyelvi gyakorlatnak tekintik.

(2) Azon racionalizáló magyarázatok elemzése, amelyek a nemek közötti tekintély-különbséggel indokolják azt a vélekedést, miszerint az átokhasználat a gyermekfegyelmezésben és a konfliktusbeszédben is elsősorban nőkre jellemző diskurzusstratégia, szintén rávilágít a férfidominanciát támogató genderideológia és az átokhasználattal kapcsolatos nyelvi ideológia összefüggésére.

(3) Végül az ugratás kapcsán láttuk, hogy a referens nemének megválasztása is – a nemek közötti státuskülönbségre rávilágító, azt reprodukáló – kultúra-specifikus kontextualizációs jelzés lehet: míg a női referenst tartalmazó átkok használata elfogadott és az interakció játékoságát, az ugratást jelző kontextualizációs fogódzó, a férfirokonokra vonatkozó átkok használata kerülendő, mivel az rendszerint nem játékos-rituális, hanem valódi inzultusnak minősül.

A gondozói beszéd átokformuláinak használatát és pragmatikai értékét magyarázó nyelvi ideológia tehát egyrészt támaszkodik a férfi-nő viszonyt aszimmetrikus relációként conceptualizáló társadalmi nemi ideológiára, másrészt hozzá is járul annak fenntartásához, hiszen az interakciót és annak értelmezését befolyásoló társadalmi normák szintjén újratermeli annak férficentrikus mintáit. Így válik az átokhasználat a gondozói beszédben társadalmi nemileg értelmezett nyelvi gyakorlattá, „hatalmi műfajjá”.

6. Függelék

6.1. A romani szövegek lejegyzése során használt írásmódról

- az *ă* centrális *e* [ə], az *i* centrális *i* [i] magánhangzót jelöl (hasonlóan a román ortográfiához)
- a palatális mássalhangzókat az adott betű után járt *j* jelöli: *dj*, *nj*, *tj*
- *x*: uvuláris réshang
- *ʀ*: uvuláris *r* hang
- a mássalhangzó aspirált, hehezetes ejtését a mássalhangzó után írt *h* jelöli: *kh*, *ph*, *th*
- *č*, *š*, *ž*: posztalveoláris mássalhangzók
- *ś*, *ź*: palatalizált szibilánsok
- *ć*: palatalizált affrikáta

6.2. Az átírásról

A romani interakciók lejegyzése során az alábbi jelöléseket alkalmaztam:

Az aláhúzás nyomatékot jelöl

- [A baloldali szögletes zárójel az átfedés kezdetét jelzi
 = a) Egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat egy másik beszélő közbeszólása miatt tipográfiaiilag el kell szakítani egymástól és egy másik sorba kell átvinni.
 b) Egyenlőségjel jelöli azt is, ha két szomszédos megnyilatkozás között nincsen szünet, azaz a második megnyilatkozás az éppen befejezett előző megnyilatkozáshoz azonnal, szünet nélkül kapcsolódik. (A két szomszédos megnyilatkozás között nincsen átfedés.)

NAGYBETŰK: A nagybetűs írásmód a nagyobb hangerőt jelzi.

- >< Azt a megnyilatkozást, ill. megnyilatkozásrészt jelöli, amelyet a környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest gyorsabb beszédtempóval mond ki a beszélő.
 ° ° A környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest halkabban ejtett megnyilatkozások, szavak.
 (( )) A leírást végző megjegyzése a hangzó beszéd jellemzőire vagy a helyzetre vonatkozóan.
 ( ) Az üresen hagyott zárójel a lejegyző számára rosszul hallható, nem érthető azt megnyilatkozást vagy megnyilatkozás-részletet jelöli.
 (?szó?) Az átíró által valószínűnek tartott, de nem biztos lejegyzési alternatíva.
 Xxx (...) xxx A megnyilatkozáson belüli kihagyást jelöl.
 @ Nevetés.

Központozás: A hangzó beszéd intonációs, prozódiai jellemzőinek jelölésére szolgál.

- : A kettőspont az előtte álló magánhangzó, illetve szótag megnyújtását jelöli. Több kettőspont: a hangzó időtartamának jelentősebb megnyújtása.
 – gondolatjel: a) rövid szünet a megnyilatkozáson belül;
 b) önmegszakítás.
 , A vessző enyhén emelkedő hanglejtést jelöl, jelezve, hogy feltehetően még nincs vége a megnyilatkozásnak, hanem valami még következik. (Nem feltétlenül tagmondatok vagy mondatok között áll.)
 . Ereszkedő hanglejtést jelöl, nem feltétlenül a mondat végét.
 ? Emelkedő hanglejtés, rendszerint kérdés.
 ! átélt, érzelmeteli tónusú hang, felkiáltás

HIVATKOZÁSOK

- Agyekum, Kofi 1999: The pragmatics of *duabo* 'grievance imprecation' taboo among the Akan, *Pragmatics* 9, 357–82.
- Agyekum, Kofi 2004: *Ntam* 'reminiscential oath' taboo in Akan, *Language in Society* 33, 317–42.
- Austin, John L. [1962] 1990: *Tetten ért szavak* (ford.: Pléh Csaba), Budapest, Akadémiai.
- Bartha Csilla 2002: Nyelvi hátrány és iskola, *Iskolakultúra* 6–7, 84–93.
- Berta Péter 2005: A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiái egy erdélyi roma közösségben, in Vargyas Gábor szerk.: *Ethno-lore XXII*, (Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve) Budapest, Akadémiai, 71–154.
- Berta Péter 2009: Materialising ethnicity: Commodity fetishism and symbolic recreation of objects among the Gabor Roma (Romania), *Social Anthropology* 17/2, 184–97.
- Berta Péter 2010: Shifting transactional identities. Bazaar-style trade and risk management in the prestige economy of the Gabor Roma (Romania), in Donald C. Wood szerk.: *Economic Action in Theory and Practice: Anthropological Investigation* = Research in Economic Anthropology 30, Bingley, Emerald, 279–310.
- Berta Péter 2011: Constructing, commodifying, and consuming invented ethnic provenance among Romanian Roma, *Museum Anthropology* 34/2, 128–41.
- Berta Péter 2014: *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*, Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana 2006: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton – Oxford, Princeton University Press.
- Cameron, Deborah 2005: Gender and Language Ideologies, in Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff eds.: *The Handbook of Language and Gender*, Oxford, Blackwell, 447–67.
- Cutting, Joan 2002: *Pragmatics and Discourse*, London, Routledge.
- Duranti, Alessandro 1988: Ethnography of speaking: toward a linguistics of the praxis, in Newmeyer, Frederick J. ed.: *Linguistics: The Cambridge Survey* 4, *Language: the Socio-cultural Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 214–28.
- Eckert, Penelope – Sally McConnell-Ginet 2003: *Language and Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Eder, Donna 1993: „Go get ya a French!”: Romantic and Sexual Teasing Among Adolescent Girls, in Tannen, Deborah ed.: *Gender and Conversational Interaction*, Oxford, Oxford University Press, 17–31.
- Eisenberg, Ann R. 1986: Teasing: verbal play in two Mexicano homes, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 182–98.

- Feischmidt Margit–Guld Ádám–Bogdán Mária 2013: „Csak másban”. *Romareprezentáció a magyar médiában*, Budapest–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- Friedman, Victor A. 1985: Balkan Romani modality and other Balkan languages, *Folia Slavica* 7/3, 381–9.
- Goffman, Erving 1967: *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, New York, Anchor Books.
- Goffman, Erving 1981: *Forms of talk*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Goodwin, Charles–Alessandro Duranti 1992: An Introduction, in Duranti, Alessandro–Charles Goodwin eds.: *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–42.
- Gumperz, John J. 1982: *Discourse Strategies*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. 1992: Contextualization and understanding, in Duranti, Alessandro–Charles Goodwin eds.: *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Cambridge, Cambridge University Press, 229–52.
- Gumperz, John J. 1999: On interactional sociolinguistic method, in Roberts, C.–S. Sarangi eds.: *Talk, Work and Institutional Order: Discourse in Medical, Mediation and Management Settings*, Berlin, Mouton de Gruyter, 453–71.
- Gumperz, John J. 2003: Contextualization Conventions, in Paulston, Christina Bratt–Richard G. Tucker eds.: *Sociolinguistics: The Essential Readings*, Oxford, Blackwell, 139–55.
- Haviland, John B. 1986: „Con Buenos Chiles”: Talks, Targets and Teasing in Zinacantan, *Text* 6/3, 249–82.
- Heath, Shirley B. 1983: *Ways with words: Language Life and work in communities and classroom*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heisterkamp, Brian L.–Jess K. Alberts 2000: Control and Desire: Identity Formation through Teasing among Gay Men and Lesbians, *Communication Studies* 51, 388–403.
- Holmes, Janet 1984: Modifying illocutionary force, *Journal of Pragmatics* 8, 345–65.
- Horváth Kata 2007: Mire teszed magad? A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 220–42.
- Hymes, Dell 1974: Studying the Interaction of language and Social Life, in Hymes, Dell ed.: *Foundations in Sociolinguistics*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 29–66.
- Hymes, Dell 1988: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata, in Pléh Csaba–Síklaki István szerk.: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*, Budapest, Tankönyvkiadó, 86–132.
- Kaprow, Miriam L. 1989: Resisting Respectability: Gypsies in Saragosa, *Urban Anthropology* 11, 399–431.
- Kiefer Ferenc 2003: Morfopragmatikai jelenségek a magyarban, in Németh T. Enikő–Bibók Károly szerk.: *Tanulmányok a pragmatika köréből, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*, 107–28.

- Kovai Cecília 2002: Az átokról: „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között, *Tabula* 5/2, 272–90.
- Kovalcsik Katalin 1999: Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál, *Zenatudományi dolgozatok*, Budapest, MTA Zenatudományi Intézet, 87–111.
- Kratz, Corinne A. 1989: Genres of power: A comparative analysis of Okiek blessings, curses and oaths, *Man* 24, 636–56.
- Labov, William [1972] 1997: Rules for Ritual Insults, in Coupland, Nikolas–Adam Jaworski eds.: *Sociolinguistics: A Reader and Coursebook*, London, MacMillan, 472–86.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*, London, Longman.
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2003: Contextualizing „contextualization cues”, in Eerdmans, Susan L. – Carlo L. Prevignano – Paul Thibault eds.: *Language and Interaction*, Amsterdam, John Benjamins, 32–9.
- Ljung, Magnus 2011: *Swearing: A Cross-Cultural Linguistic Study*, Palgrave Macmillan.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005: Politeness theory and relational work, *Journal of Politeness Research* 1, 9–33.
- Matras, Yaron 2002: *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- McElhinny, Bonnie 2005: Theorizing Gender in Sociolinguistics and Linguistic Anthropology, in Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff eds.: *The Handbook of Language and Gender*, Oxford, Blackwell, 21–42.
- Miller, Peggy 1986: Teasing in a white working-class community, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 199–212.
- Morgan, Marcyliena 1996: Conversational Signifying: Grammar and Indirectness Among African American Women, in Ochs, Elinor et al. eds.: *Interaction and Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press, 405–34.
- Philips, Susan U. 2000: Constructing a Tongan Nation State through Language Ideology in the Courtroom, in Kroskrity, Paul V. ed.: *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*, Santa Fe, School of American Research Press, 229–57.
- Piasere, Leonardo 2001: Műle. in Berta Péter szerk.: *Halál és kultúra: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*, Budapest, Janus/Osiris, 228–69.
- Pócs Éva 2001: Átok, rontás, divináció: Boszorkányság a vallás és mágia határán, in Pócs Éva szerk.: *Két csiki falu néphite a századvégen*, Budapest, Európai Folklor Intézet – Osiris, 435–70.
- Réger, Zita 1999: Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary, *Acta Linguistica Hungarica* 46, 289–315.
- Réger Zita 2007a: Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 170–93.

- Réger Zita 2007b: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben, in Bartha Csilla szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 80–116.
- Réger, Zita – Jean Berko Gleason 1991: Romani child directed speech and children's language among Gypsies in Hungary, *Language in Society* 20, 601–17.
- Sbisà, Marina 2001: Illocutionary force and degrees of strength in language use, *Journal of Pragmatics* 33, 1791–1814.
- Schieffelin, Bambi B. 1986: Teasing and shaming in Kaluli children's interactions, in Schieffelin, Bambi B. – Elinor Ochs eds.: *Language socialization across cultures*, Cambridge, Cambridge University Press, 165–81.
- Silverstein, Michael 1979: Language, Structure and Linguistic Ideology. in Clyne, P. – Hanks, W. – Hofbauer, C. eds.: *The Elements*, Chicago, Chicago Linguistic Society, 193–248.
- Silverstein, Michael 1993: Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function, in Lucy, J. eds.: *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press, 33–58.
- Smitherman, Geneva [1995] 2000: „If I'm Lyin, I'm Flyin”: The Game of Insult in Black Language, in Uő: *Talkin That Talk. Language, Culture and Education in African America*, New York, Routledge, 223–30.
- Stewart, Michael S. 1997: *The time of the Gypsies*, Oxford, Westview Press.
- Stoeltje, Beverly J 2000: Gender Ideologies and Discursive Practices in Asante, *Political and Legal Anthropological Review* 23/2, 77–88.
- Szalai Andrea 2009: *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlataiban*, doktori értekezés, kézirat, PTE Nyelv-tudományi Doktori Iskola.
- Szalai Andrea 2010: Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben, in Feischmidt Margit szerk.: *Etnicitás. Különbségte-remtő társadalom*, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 418–29.
- Szalai Andrea 2013: A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. in Benő Attila, Fazakas Emese, Kádár Edit szerk.: „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Kö-szöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egye-sület, 461–74.
- Vanci-Osam, Ülker 1998: May You Be Shot With Greasy Bullets: Curse Utterances in Turkish, *Asian Folklore Studies* 57, 71–86.
- Woolard, Kathryn A. 1998: Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry. in Schieffelin, Bambi B. – Kathryn A. Woolard – Paul V. Kroskrity eds.: *Language Ideologies. Practice and Theories*, New York/Oxford, Oxford University Press, 3–50.

CURSE AND CONTEXTUALIZATION IN ROMANI CARETAKER SPEECH

ANDREA SZALAI

Curses have many pragmatic and social functions in Romani discourse. Although in Gabor Roma communities they are often used as strategies of insult, their occurrence is not limited to verbal conflicts. Curses are affective conversational routines indicating the speaker's stance. In order to present their various functions, the paper focuses on caretaker speech. Curses addressed to children are often used to discipline them, but they can be applied as forms of endearment indexing positive emotions as well. In Romani interaction curses can also be framed as playful teasing. Curses in teasing are used as strategies for testing the children's verbal skills, so they play an important role in linguistic socialization. Curses in teasing can also serve as playful modeling of conflict talk, primarily associated with women. The recipients are supported by various metapragmatic signals, i.e. contextualization cues which help them to recognize whether the interaction is intended as a real or ritual insult, i.e. a teasing. The paper gives a detailed interactional sociolinguistic analysis of teasing, and identifies paralinguistic and non-verbal means, as well as other elements on the level of speech act (e.g., withdrawal) and interaction (e.g., repetitions) as contextualization cues. After demonstrating how curses can be contextualized as teasing, the paper points out that curse formulae can also perform metapragmatic work in interaction: certain characteristics of them function as contextualization cues. Socially defined semantic features of curse formulae (e.g., the gender of the referent, diminutive forms) can also be interpreted as socio-culturally specific cues which carry important pragmatic information for the participants sharing the contextualization conventions. The analysis reveals the subtle processes of contextualization and highlights their significance in meaning making in Romani caretaker speech.

Keywords: contextualization, caretaker speech, teasing, curses, Romani language

RÖVIDÍTÉSEK AZ MSN NYELVEZETÉBEN

WIRT PATRÍCIA

1. Bevezetés

Dolgozatom tárgya az internetes kommunikációban, az írott beszélt nyelvben megjelenő rövidítések, melyek elterjedtségét és használati módját mutatom be. Ezeken kívül a nyelv- és internethasználóknak az írott beszélt nyelvvel, mégpedig a rövidítésekkel szembeni attitűdjét vizsgálom egy kérdőíves felmérés segítségével. Különböző életkorú és lakhelyű emberekkel töltöttem ki egy feladatlapot, amelyen az attitűdre vonatkozó kérdések mellett a rövidítések ismeretét felmérő feladatok is szerepeltek.

Az internetes nyelvhasználatot a csevegőprogramok, elsősorban az MSN nyelvezetén keresztül mutatom be, mert itt van lehetőség valós idejű kommunikációra, általában személyesen is ismert partnerekkel. A nyilvános csetoldalakról és az e-mailekről csak a csevegőprogramokkal való összehasonlítás során lesz szó.

A bevezetés után a Windows Live Messenger programot mutatom be, majd az írott beszélt nyelv fogalmát definiálom. Ezután általánosságban szólok az írásban használatos rövidítésekről, melyek bármilyen stílusú szövegben előfordulhatnak. Ezek általában mindig azonos formában jelennek meg, és mindenki számára ismertek. Ilyen elterjedt rövidítések az internet nyelvezetében is lehetnek. Ezt a feltevést szeretném bizonyítani a kérdőíves felméréssel, és olyan adatokkal, melyeket az elmentett MSN beszélgetéseimből gyűjtöttem. Majd áttérek a saját kérdőíves vizsgálatom leírására, a módszeremet összehasonlítom más kutatások módszereivel. A kérdőív segítségével a rövidítések ismeretét, használatának gyakoriságát és a válaszadók rövidítésekkel kapcsolatos attitűdjét mértem fel. Az eredményeket százalékokban adom meg, és több helyen diagramokkal illusztrálom. Végül említést teszek az írott beszélt nyelv interneten kívüli megjelenéséről, és a feladatlap erre vonatkozó kérdésére kapott válaszokat is ismertetem.

2. A Windows Live Messenger

Mielőtt bemutatom az internetes csevegésekben használt rövidítéseket, ejtek néhány szót magáról az MSN-ről. A program neve Windows Live Messenger, régebbi verziójának a neve MSN Messenger (MSN = Microsoft Network), egy azonnali üzenetküldő alkalmazás, melynek segítségével valós idejű társalgást folytathatunk az interneten.¹ Ehhez először telepíteni kell a programot a számítógépre. Vannak olyan weboldalak is, ahonnan be tudunk jelentkezni, viszont itt korlátozottabbak a lehetőségeink, nem tudunk fájlokat küldeni és fogadni, webkamerán keresztül beszélgetni. A program telepítése után regisztrálni kell a szolgáltatás honlapján. Az e-mail címünk,

---

¹ A Windows Live Messenger helyett a köznyelvben megmaradt az MSN megnevezés. Ez a mozaikszó rövidebb, egyszerűbb kiejteni is, mintha a legújabb verzió teljes nevét mondanánk. A program helyét 2013 áprilisától a Skype vette át.

mellyel regisztráltunk, lesz ezentúl az azonnali üzenetküldő címünk is. Ismerőseinkkel kapcsolatba tudunk lépni, ha küldünk nekik egy felkérést, ehhez ismerni kell az MSN címüket. Ha minket vesznek fel az ismerőseink, akkor el kell fogadnunk a felkérést. Ez körülbelül olyan, mint a telefonszám megadása. A nyilvános csetoldalakkal ellentétben itt csak azokkal tudunk kommunikálni, akiknek megadtuk, vagy akiktől elkértük az MSN-címüket.

Ma már közösségi oldalakon és némely e-mail fiókba bejelentkezve is tudunk csevegni, pl. a Gmailen (<https://mail.google.com/mail/?shva=1#inbox>) vagy a Facebookon (<http://www.facebook.com/>). Viszont a Facebookon bárkit el tudunk érni, és minket is el tud érni az, aki az oldalon az ismerősünk, a Gmail esetében pedig az, akinek valaha is küldtünk e-mailt, és szintén a Google levelezőrendszerét használja. A cset használatához be kell lépni az oldalra, az MSN-t viszont be tudjuk állítani úgy, hogy rögtön bejelentkezzen, vagy legalább megnyissa a programot a számítógép, amint bekapcsoljuk. MSN-en beállíthatjuk az állapotunkat (szabad, elfoglalt, nincs a gépnél, kapcsolódás elrejtése), ami azért fontos, mert jelzi a partnereinknek, hogy fent vagyunk-e egyáltalán, és ráérünk-e beszélgetni. Sokan folyamatosan rejtve vannak, így csak azokkal lépnek kapcsolatba, akikkel ők szeretnének, mert mások nem tudják, hogy elérhetőek. Olyan ismerősöknek is küldhetünk üzenetet, akik épp nincsenek bejelentkezve, mert azonnal megkapják az üzenetet, amint belépnek a programba. Emiatt a funkció miatt is kezdik kiszorítani az informális e-mailt az azonnali üzenetküldő szolgáltatások.

2.1. A cset, az e-mail és az MSN közti különbségek

A cset és a telepíthető csevegőprogramok, például az MSN legszembevetőbb különbsége, hogy az előbbi inkább ismerkedési célból, míg az utóbbit a már meglevő ismerőseinkkel, barátainkkal, családtagjainkkal való kapcsolattartásra használjuk. A kérdőívemből is kiderül, hogy a válaszadók mindössze 8,9%-a használja az MSN-t ismerkedésre, és vesz fel bárkit beszélgetőpartnernek. A cset lehet anonim és teljesen nyilvános, viszont MSN-en mi döntjük el, hogy kit veszünk fel partnernek, vagy kinek a meghívását fogadjuk el. Általában mindenki a saját nevére vagy egy jellemző becenéven jelentkezik be, hiszen az a cél, hogy a partnerek számára nyilvánvaló legyen, hogy ki kicsoda. Kép feltöltésére is van lehetőség, hogy még könnyebb legyen az azonosítás.

A cset nyelvezetében is lehetnek eltérések az MSN-nel szemben, mert idegennyelvűekkel és külföldiekkel is beszélgethetünk. A beszélgetők nem biztos, hogy őszinték, a nyelvhasználatukon is változtathatnak a partnerre tett jobb benyomás érdekében. MSN-en általában olyanokkal kommunikálunk, akiket személyesen is ismerünk, sokszor konkrét oka van annak, ha valakit ilyen formában keresünk. Ezért az MSN és a hozzá hasonló programok nyelvezete hasonlít a legjobban a hétköznapi, kötetlen társalgás nyelvére.

Az e-mail nyelvezete és formája sokkal kötöttebb, egyértelműen az írott nyelv jegyeit hordozza. Nem kell azonnal válaszolni, jut idő a megfogalmazásra. A csevegőprogramok elterjedtsége miatt (a válaszadók 55,35%-a napi rendszerességgel használja) a magánjellegű e-mail háttérbe szorult, viszont a hivatalos e-mailezés egyre terjed.

Mindenhonnan hírleveleket kapunk, gyakran kell diákoknak, hallgatóknak a házi dolgozataikat e-mailben elküldeniük. A hivatalos e-mail formája és stílusa hasonló a hivatalos kézzel írott vagy nyomtatott levélhez. Emiatt nem jellemzőek rá a rövidítések, amelyek magánlevélben is előfordulhatnak.

A valós idejű internetes kommunikáció és az e-mail vagy akár a hagyományos papírra írott levél közti különbség, hogy amíg a levelet mint bármilyen más írott szöveget később is vissza lehet olvasni, az MSN vagy cset beszélgetéseket nem feltétlenül. MSN-en mi állítjuk be, hogy szeretnénk-e, hogy a program elmentse a beszélgetéseinket. Ebben az esetben visszakereshetővé válnak az üzenetekben leírtak, de ekkor már nem lesz valós idejű, így újabb tulajdonságát hordozza az írott nyelvnek. Az e-mailjeinket általában automatikusan menti a postafiókunk, egyébként sem valós idejű, mert nem mindig akkor olvassuk el, amikor a feladó elküldte, és a válasz megírása is hosszabb időt vehet igénybe. Ezek miatt a tulajdonságok miatt mondhatjuk a csevegőprogramok, például az MSN nyelvezetére, hogy írott beszélt nyelv. A következőkben ezt a terminust definiálom.

3. Az írott beszélt nyelv

Az interneten folytatott társalgások szövegét az írott és a beszélt nyelv tulajdonságai egyszerre jellemzik. Bódi Zoltán (1998: 186, 2004: 287) ezt a kommunikációs formát írott beszélt nyelvnek nevezte. Én is ezt a terminust fogom használni, mert szerintem ez fejezi ki legjobban ennek a nyelvezetnek a lényegét: azt írjuk le, amit el szeretnénk mondani szóban. Balázs Géza (2003) másodlagos írásbeliségként említi, de ezen nemcsak a számítógépen, hanem a mobiltelefonokon írt üzenetek szövegét is érti. Arra utal, hogy az íráshoz nem papírt és íróeszközt használunk, hanem valamilyen billentyűzetet. Az írott beszélt nyelv megnevezést azért is tartom szerencsésebbnek, mert így nemcsak számítógépen vagy mobiltelefonon, hanem a spontán, kevésbé szerkesztett kézzel írt szövegekre (pl. jegyzetekre, felragasztott rövid üzenetekre) is gondolhatunk.

A következő táblázatban felsoroltam az írott beszélt nyelv tulajdonságait. Külön oszlopba azokat, amik az írott, és külön azokat, amik a beszélt nyelvhez kötik.

Írott beszélt nyelv	
Írott nyelvi tulajdonságai	Beszélt nyelvi tulajdonságai
vizuális: a kód betűkből és írásjelekből áll	redundancia, hezitáció megjelenhet
a szöveg elmenthető, kinyomtatható	jelen idejű, nincs késleltetés
grammatikus	kevesebb idő jut a tervezésre
helyesírás (kevésbé fontos)	szupraszegmentális elemek érzékeltethetők
	hibajavítás ismétléssel
	spontán, gyors

1. táblázat: Az írott beszélt nyelv tulajdonságai

Az interneten a diskurzus jelen időben zajlik, nincs késleltetés, azonnal érkezik a válasz (amennyiben a partner valóban a számítógépnél van, észreveszi az üzenetet és szándékában áll válaszolni). Előzetes tervezés csak annyi lehet, mint a szóbeli beszélgetésnél, ha nem akarjuk megvárakoztatni a partnerünket. Az enter leütése után már nincs lehetőség javításra, esetleg csak úgy, ha újra leírjuk helyesen az elrontott szövegrészt. Sokszor ezt nem tesszük meg, ha ettől nem válik értelmetlenné az üzenet. Az írott beszélt nyelv formáját tekintve írott nyelvhasználat, így lehet szó helyesírásról, de éppen a gyorsaság és a figyelmetlenség miatt a szövegnek sokszor csak a tartalmára figyelünk. Ezért sem a helyesírás, sem a grammatikai szerkesztettség nem lényeges, amíg nem akadályozza a megértést. A hezitáció is előfordulhat benne úgy, hogy leírjuk betűkkel, írásjelekkel, ezzel húzzuk az időt, amíg megfogalmazzuk, amit mondani akarunk. Ilyenek lehetnek: ..., *öööö, háááá, hm*. A három pont a gondolat lezáratlanságát is kifejezheti (Keszler 2004: 21), úgy, mint amikor beszédben a mondat végén nem vesszük le a hangsúlyt, és nem tartunk szünetet, így jelezve, hogy még folytatni szeretnénk a mondandónkat. A magánhangzók nyújtása a hangzó nyelvet idézi fel. Érzelmeket is kifejezhetünk, nemcsak emotikonok vagy animációk segítségével, hanem nyelvileg is. A csupa nagybetűs szöveg a kiabálást jelenti (Bódi 1998: 184, 2004: 289). Ez azért is kiemelkedik az írásképből, mert általában nagybetűk nem használatosak, sem a mondat elején, sem mozaikszavakban, gyakran még a tulajdonneveket is kis kezdőbetűvel írják. A felkiáltásainkat is leírhatjuk, pl. *ááá, na neee, óóó, tök jóóóó, vááá*. Ezek különböző érzelmeket fejezhetnek ki szövegkörnyezettől függően. Ha szomorú hírt kapunk, az *óóóóó* „hangozhat” csalódottan, de lehet a csodálkozás, csodálat jele is. Sok esetben az írásjelek halmozásával is kifejezhető a fokozott emóció: *?! ,!!!, ???* (Keszler 2004: 23). Ezek a formák a nonverbális kommunikációt helyettesítik. A többször leírt magánhangzó azt jelöli, hogy beszédben nagyon hosszan ejtenénk az adott szótagot. Redundancia is előfordulhat az írott beszélt nyelvben, ha valaki elfelejti, hogy már leírt valamit, vagy ha nyomatékosítani akarja a mondanivalóját. Szükség is lehet rá, ugyanúgy, ahogy a szóbeli kommunikációnál, mert olyan mértékben nincs lehetőség az újraolvasásra, mint a levél esetében, mivel rögtön kell válaszolni, mert érkezik az újabb üzenet.

Korábban már szó volt a hivatalos és magánjellegű e-mailekről, melyek nyelve a hagyományos kézzel írt vagy nyomtatott levelek szövegére hasonlít. Ezzel szemben a csevegés nyelve inkább a beszélt nyelv tulajdonságait hordozza. Schirm Anita (2004: 164) felállított egy dinamikus kontinuumot az alapján, hogy az egyes internetes műfajokban milyen arányban vannak jelen az írásra vagy a beszédre jellemző jegyek. Ha a skála egyik végén a beszéd, a másikon az írás helyezkedik el, akkor a kettő között állnak az írott beszélt nyelvi szövegek: az íráshoz közelebb az e-mail, középtájon az SMS, a beszéd oldalánál pedig a cset.

Bódi Zoltán (1998: 185) szerint a rövidítések gyakori alkalmazása a beszélt nyelvhez közelíti az internetes kommunikáció nyelvezetét. Vannak olyan rövidítések, amelyeket csak írásban használunk, de olyanok is, amiket a beszédben is. A következők részben a nyelvi kommunikációban általánosan megjelenő rövidítésekről lesz szó.

4. Rövidítések a nyelvben

A rövidítések használata a beszédre és az írásra egyaránt jellemző, más-más funkciók miatt. A beszéd egyébként is gyors, sokszor „elharapjuk” a szavakat. Az írást a rövid szóalakok alkalmazása képes gyorsítani. Bár formálisabb, mint a beszélt nyelv, vannak hivatalos szövegekben is használt, elterjedt rövidítések. A *magyar helyesírás szabályai* (2000) is felsorol néhányat, amelyek bármilyen stílusú szövegben előfordulhatnak: *ált.* (általános), *kb.* (körülbelül), *l.* (lásd!), *pl.* (például), *pu.* (pályaudvar), *stb.* (s a többi), *sz.* (század), *szerk.* (szerkesztette), *ua.* (ugyanaz), *vö.* (vesd össze). Ezek után a rövidítések után írásban pontot kell tenni. A mértékegységeknek (*m*, *kg*, *K*, *Pa*), az égtájaknak (*D*, *DNY*) és a hónapok neveinek (*jan.*, *febr.* stb.) a rövidítése is széles körben elterjedt. Ezekre a hivatalos rövidítésekre külön helyesírási szabályok vonatkoznak. Nem mindegy, hogy mit írunk nagy vagy kis betűvel, van, ahova kell tenni pontot, és van, ahova nem, a toldalékokat kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk. Egyéni rövidítések is léteznek, melyeket nem kötnek szoros szabályok. Informális írott szövegekben, például órai jegyzetekben, magánlevelekben találkozhatunk ilyenekkel, de legfőképpen az internetes csevegésekben. Itt a gyorsaság miatt használatosak, hiszen a kommunikáció a beszélt nyelv sebességét megközelítően zajlik. Legtöbbször a gyakran használt szavakat, kifejezéseket rövidítjük. Ezek általában azonos formában jelennek meg, és sokak számára ismertek.

A Magyar grammatikában (Keszler 2000) a ritkább szóalkotási módoknál esik szó a rövidítésekről. A tankönyv megkülönbözteti a szórövidülést az írásban használt rövidítéstől. A szórövidülés szóalkotási mód, új szó keletkezik, amelyet szóban és írásban is használunk, de inkább csak informális környezetben, pl. *fagy*, *cigi*, *kösz*, *tesó*. A rövidítéssel ellenben nem hozunk létre új szót, beszédben teljes szóként ejtjük, például ha leírva *dr.* szerepel, akkor *doktor*-t mondunk felolvasáskor. Rövidítések előfordulhatnak a hivatalos iratokban is, írásukat szabályok kötik, a rövid forma is állandó, hogy közérthető legyen, és legtöbb esetben pontot teszünk a végére.

Az írott beszélt nyelvben is előfordulhatnak rövidüléssel keletkezett módosult szóalakok. Olvasni is szokás így őket, nem feltétlenül fejtjük vissza a teljes alakot. Ez is mutatja, hogy gyakran a kevésbé választékos beszélt nyelv kifejezéseit írjuk le az internetes csevegések során. Például *figyelj* helyett *figyi* vagy *figy* szerepel a szövegekben. Az ilyen formák a bizalmasabb stílus jellemzői lehetnek. Ezek a szavak szemmel láthatóan kevesebb karakterből állnak, gyorsítják, egyszerűsítik a gépirást.

Az MSN nyelvezetében minden olyan írásmódot rövidítésnek nevezek, amellyel csökkenteni lehet a gépelési időt, így a kötőjelek, írásjelek elhagyását, a nagy kezdőbetűk mellőzését és a számnevek számokkal való írását is ide sorolom.

5. A kérdőív

Feltételezésem igazolására a legjobb módszernek egy kérdőíves teszt elkészítését találtam, mellyel fel tudom mérni az emberek internetes csevegési szokásait, és a rövidítések ismeretét és használatát.

A feladatlap első részében az internetes csevegőprogramok használatával kapcsolatban tettem fel kérdéseket, a következő részben pedig gyakran használt kifejezé-

seket kellett a válaszadóknak rövidíteniük, azután pedig megadott rövidítéseket visszafejteniük. Korpuszként az elmentett MSN beszélgetéseimet használtam, ezekből válogattam ki a kérdőívben szereplő rövidítéseket. Ezzel ki tudtam különböztetni a megfigyelői paradoxont azáltal, hogy a már lezajlott beszélgetéseimből gyűjtöttem rövidített kifejezéseket tartalmazó szövegrészeket, amihez az ismerőseimtől engedélyt kértem.

A teszt első része 17 kérdésből állt. Minden kérdéshez válaszlehetőségeket soroltam fel, némelyiknél a válaszadó is adhatott meg saját alternatívákat. Ezekkel a kérdésekkel azt próbáltam kideríteni, hogy a kérdőív kitöltői milyen rendszerességgel szoktak csevegőprogramokat használni, mit gondolnak az ilyen típusú kommunikáció nyelvezetéről, pontosabban a rövidítésekről és a nyelvhelyesség betartásáról.

A következő részben felsoroltam 34 kifejezést, amelyeket a válaszadóknak rövidíteniük kellett. Voltak rövid szavak (*csak*), összetett szavak (*buszmegálló*), igekötős igék (*csörgess meg!*), és rövidebb állandósult kifejezések (*jó éjszakát!*). Ha valaki nem tudta vagy egyáltalán nem szokta rövidíteni a megadott kifejezést, oda kellett írnia, hogy „nem rövidíttem”. Ezután 33 rövidítést kellett visszafejteni teljes szavakká, szóösszetételekké. A példákat többnyire az ismerőseimmel folytatott MSN beszélgetésekből válogattam ki, de néhány rövidítést a szakirodalomból (Bódi 2004: 288; Veszelszki 2009: 321) vettem át (pl. *5let*, *Mlék*), mert kíváncsi voltam, hogy ezeket felismerik-e a válaszadók.

Ügyeltem arra, hogy a rövidítendő és a rövidítettek felsorolásában ne legyen nagy átfedés, mert az megkönnyítette volna a feladatot. Amikor a kitöltő megpillantja a rövidítést, eszébe juthat, hogy az az előbbi feladatban szereplő szóhoz tartozik. Ha visszalapoz és odaírja, annak ellenére, hogy nem is használja az adott rövidítést, akkor hamis eredményt kapunk. Néhányat viszont szándékosan ismételtem meg (*csak* = *ck*, *nincs mit* = *nm*, *volt* = *vt*, *úgyhogy* = *uh*, *jó éjszakát!* = *jó8*). Erre azért volt szükség, hogy lássam, mely rövidítéseket használják rendszeresen, és melyek azok, amiket ismernek ugyan, de nem használnak a mindennapokban.

A kérdőívek kitöltésénél mindig jelen voltam. Ez azért volt fontos, mert a feladatlap kidolgozásának idejét 15 percen határoztam meg, ezt nem volt szabad túllépni. Természetesen nem vettem el a lapot senkitől, aki nem fejezte be ennyi idő alatt, de 15 perc éppen elegendő volt arra, hogy gondolkodás nélkül, automatikusan ki lehessen tölteni. Az volt a cél, hogy a résztvevők őszintén válaszoljanak, és ha valaminek nem tudják a rövidítését, lépjenek tovább, és ne gondolkodjanak rajta sokat, ne nézzenek utána, és ne is kérdezzék meg senkitől, hiszen így lehet megbízható adatokhoz jutni a rövidítések ismeretével kapcsolatban.

A feladatlap végén a válaszadó személyével kapcsolatban tettem fel kérdéseket (életkor, nem, lakóhely, dolgozik vagy tanul az illető), később ezen adatok alapján osztottam csoportokra őket.

5.1. A kérdőíves vizsgálat résztvevői

Összesen 56 fővel töltettem ki a kérdőívet. Ez nem reprezentatív minta, mégis lehet következtetéseket levonni belőle, mert különböző életkorú és lakhelyű személyek

válaszait tartalmazza. Így elegendő mennyiségű adathoz jutottam ahhoz, hogy százalékokat számítva összehasonlításokat végezzek a csoportok között.

A kérdőívet kitölttettem egy teljes gimnáziumi osztállyal, a székesfehérvári Vasvári Pál Gimnázium 11. osztályos tanulóival. A többi válaszadó az ismerőseim közül került ki. A feladatlapot bevitettem az egyik órára (Diskurzuselemzés előadás, 2010–2011. 1. félév), az itt jelenlévő hallgatók és a tanár is kitöltötte a tesztet. Az életkor szerinti csoportok határát 21. évnél húztam meg. Azért ezt a kort választottam, mert csak így tudtam életkor szerint két, lakóhely és iskola szempontjából is vegyes csoportot létrehozni. Lakóhely szerint pedig a Székesfehérvár környékiek és a Szeged környékiek csoportját hasonlítottam össze.

Az írott beszélt nyelvben előforduló rövidítésekkel mint nyelvhasználati jelenséggel több nyelvész is foglalkozott. A következőkben két kutatás módszereit hasonlítom össze a saját módszeremmel.

5.2. A rövidítésekkel foglalkozó vizsgálatok összehasonlítása az általam használt kérdőívvel és módszerrel

Laczkó Mária (2010) az SMS-ekben használt rövidítéseket vizsgálta. Ezek nagyrészt megegyeznek az internetes csevegésekben használt rövidítésekkel. A kísérletben 70 rövidítést kellett visszafejteniük a résztvevőknek. Ezzel szemben az én tesztemben harmincnégy szót vagy kifejezést kellett rövidíteni, és harminchármat felismerni. A kérdőívek elemzése során kiderült, hogy sokkal eredményesebb módszer, ha azt vizsgáljuk, ahogy a válaszadó rövidít, vagy éppen nem rövidít egy-egy szót, kifejezést. A rövidítések megfejtése könnyebb feladat, kevés gondolkodással annak is sikerülhet, aki soha nem használja őket. Ezzel nem lehet pontos adatokhoz jutni arra vonatkozóan, hogy mennyire elterjedtek bizonyos rövid alakok.

Laczkó tesztjében azt kérte, hogy ha a kitöltő nem ismeri a rövidítést, akkor hagyja üresen az adott helyet. Az én tesztemben viszont a válaszadónak oda kellett írnia, hogy „nem ismerem”, ami néha tovább tartott, mintha a megoldást írná oda, de így elkerülhető volt, hogy valaki lustaságból az egészet kitöltetlenül hagyja. Ahol több egymás alatt nem ismertek, ott használhattak macskakörmöt. Szerencsére csak nagyon kevesen éltek vissza ezzel a lehetőséggel, és húzták ki majdnem az egész feladatot.

A vizsgálatban Laczkó Mária különbséget tett helyes és helytelen válaszok között, külön értékelte őket. Ő határozta meg, hogy a rövidítéseknek mi lehet a megoldása. Én ezzel szemben az elmentett MSN beszélgetéseimből gyűjtöttem ki az ismerőseim által használt rövidítéseket. Ebből a hosszú listából választottam harmincnégyet, amelyeket a tesztben résztvevőknek rövidíteniük kellett, és harminchármat, amelyeket visszafejteniük. Nem határoztam meg helyes válaszokat, mert már a rövidítések gyűjtése közben észrevettem, hogy egy-egy hosszabb szónak vagy párszavas kifejezésnek többféle rövidítési módja is lehet.

Az SMS-ek rövidítéseit kutató kísérletben 110, tehát majdnem kétszer annyi fő vett részt, mint az enyémben (Laczkó 2010). Az idősebb korosztály tagjai is részt vettek a vizsgálatban. Míg az SMS írás az idősebbeknél is megszokott, addig az MSN és más csevegőprogramok használata még ma is inkább a fiatalabbakra jellemző. A két 40

év feletti válaszadó közül az egyik azt jelölte, hogy csak heti néhány alkalommal, a másik pedig, hogy nagyon ritkán MSN-ezik. A 25 és 30 közötti válaszadók is ugyanilyen válaszokat adtak. A legfiatalabb kitöltő 15 éves volt. Ennél fiatalabbakkal azért nem töltöttem ki a tesztet, mert náluk a helyesírás tanulása még folyamatban van. Például a fonetikus írásmódnál nem biztos, hogy szándékosságról lenne szó.

A Veszelszki Ágnes által vezetett vizsgálatban (2009) részt vevő diákoknak maguktól kellett rövidítéseket írniuk. A feladatlap a számítógéppel és mobiltelefonnal szembeni attitűdre vonatkozó kérdéseket is tartalmazott. 218 kérdőívet használtak fel, de a válaszadók egyetlen általános iskola tanulói voltak, tehát azonos korosztály és ugyanazon város vagy a város környékének lakói. Így ezek az eredmények nem adnak átfogó képet az írott beszélt nyelvről. Az én kérdőívemet Székesfehérváron tanuló vagy dolgozó, illetve Szegeden tanuló vagy dolgozó, különböző életkorú személyek töltötték ki.

A diákok válaszaiból Veszelszki 126 különböző rövidített alakot gyűjtött össze. A leggyakrabban megadott rövidítések csökkenő sorrendben a következők voltak: *nm* (nincs mit), *h* (hogy), *vok* (vagyok), *nemtom* (nem tudom). A saját kérdőívem alapján felállított sorrend hasonló ehhez, a továbbiakban ezt fogom bemutatni.

6. A rövidítéses és visszafejtéses feladatok elemzése

6.1. A leggyakoribb rövidítések

A legsőt, a *nm*-t leszámítva a saját kérdőívem eredménye és a sorrendje is megegyezik Veszelszki Ágnes eredményével: *h* (hogy), *vok* (vagyok), *nem tom* (nem tudom). A *nincs mit* nálam csak a gyakran rövidítettek csoportjába került, mindössze a válaszadók fele, 28 fő rövidítette, mindenki *nm*-nek. Eltérés csak abban volt, hogy néhányan külön írták, esetleg pontokkal elválasztva (*n. m.*). A *nm* a visszafejtésnél is szerepelt, de csak harminckilencen írták azt, hogy *nincs mit*. Tehát még itt sem volt egyértelmű mindenki számára, hogy minek a rövidítése. Ez talán azzal is magyarázható, hogy nem volt hozzá szöveggörnyezet.

A teszttem szerint a leggyakrabban rövidített szó a *hogy*, ennek egyetlen rövidítése használatos, a *h*, az 56 válaszadó közül 46 rövidítette. A második a *vagyok*, amit negyvenötön rövidítettek, általában *vok*-nak, de volt, aki *wok*-ot írt. A harmadik a *nem tudom*, amit egybe írva *nemtom* vagy külön *nem tom* formában használtak. A negyedik a *szerintem*, ennek több változata is él, a legelterjedtebb a *sztem*, harmincnégyszer szerepelt, a többi csak egy vagy két kérdőívben jelent meg (*szetem*, *szentem*, *sztm*, *szrtm*). Ötödik a *jó éjszakát*, negyvenen rövidítették, ebből huszonötön *jó8*-nak, hatodik a *valószínűleg* és a *mindegy*, mindkét szót harminckilencen rövidítették.

A legritkábban rövidített szavak és kifejezések csökkenő sorrendben a következők: *volt*, amit 9 fő rövidített, 5–5 fő a *csak*-ot, a *megyünk*-et, a *csörgess meg!*-et és a *lefekszem*-et, a *megint*-et pedig csak négyen.

Nekem természetesnek tűnt, hogy a *csak*-ot mindig *cs*-nek rövidítem, internetes csevegésben és kézírásban is, például órai jegyzeteléskor. De a teszt arra mutatott rá, hogy ez nem elterjedt rövidítés. Összesen öten rövidítik ezt a szót, négyen *cs*-nek, egy személy pedig *ck*-nak. Viszont tizenhárman felismerték, hogy a *ck* a *csak* rövidítése, azok is, akik nem rövidítették az előző feladatban.

6.2. A rövidítések visszafejtése

Vannak olyan rövidítések, amelyek egyértelműek, és nem csak az internetes nyelvezetben használatosak. Ezek felismerése azok számára is könnyű lehet, akik nem használnak rendszeresen rövidítéseket. A válaszadók fele (28 fő) meg tudta fejteni majdnem az összes szám, nagybetű vagy más jel kombinációjából álló kifejezést (*2nk, 1NSN, 1xűN, Mlék, mlek, lát6od, 2x, mind1, 7fő, jó8, mind2N, 5let, jöv7*), azok is, akik egyébként nagyon kevés szót rövidítettek az előző feladatban. Voltak olyan válaszadók is, akik a nagybetű, szám vagy egyéb jel kombinációjából álló rövidítéseket gond nélkül felismerték, de azokat nem, amiket egyszerűbbnek, általánosan elterjedtnek gondoltam, például a *mki* (mindenki), *besz* (beszél), *megném* (megnézem) szavakat.

Az 56 közül 21 személy majdnem minden rövidítést ismert. A *ck* okozott gondot azoknak, akik csak egyet nem ismertek fel, a kettőt nem ismerőknek a *ck* és még egy szó, több esetben a *vt* (volt), vagy az *uh* (úgyhogy). Egy válaszadó az *Mlék*-et és a *mlek*-et nem tudta visszafejteni, viszont a többi számos vagy nagybetűs rövidítést tudta, egy pedig az *uh*-t és a *besz*-t nem ismerte. A *ck*-t négyen is *ciki* rövidítésének vélték. Erre nem találtam példát az elmentett beszélgetések között, de nem zárható ki, hogy ez egy élő rövidítési forma. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy mind a négyen a székesfehérvári Vasvári Pál Gimnázium diákjai, így lehetséges, hogy csak köztük terjedt el ez a rövidítési mód. A négy diák közül az egyik a *ck*-hoz a *ciki*-t és a *csak*-ot is odáírt teljes alakként.

A *csak ck* rövidítésére csak egy ismerősömtől származó szövegekben találtam példát, ez adta az ötletet, hogy megvizsgáljam, mások számára mennyire ismert ez a rövidítési mód. Ennek a személynek az elmentett MSN üzeneteiből való a következő részlet:

Tibikeee: *mindjárt jövök ck cigizek let*

Más partnerrel folytatott beszélgetésekben a *cs* rövidítés szerepelt.

Sam: *elvileg ráérünk, cs ha megint esni fog, akk nem tudunk menni*

Ebben a két szövegrészben más rövidítések is felfedezhetők, az elsőben az *egy* számmal való írása, a másodikban pedig az *akkor akk* rövidítése.

A másik nehézséget okozó rövidítést, a *vt*-t (volt) többen visszafejtették azok közül is, akik sokat nem rövidítettek, és kevesebbet ismertek fel. Viszont a válaszadók közül csak kilencen rövidítik a *volt* szót, öten *v*-nek,² ketten fonetikusán *vót*-nak és csak egy fő *vt*-nek.

A *nm* Veszelszki Ágnes kutatása szerint az egyik leggyakoribb rövidítés, amit a *nincs mit* helyett használnak. A kérdőívemben többen is azt írták a *nm*-hez, hogy *nem*, összesen tizenötön az ötvenhatból, ketten lehetséges teljes alakként mindkettőt odáírták. Mégis a válaszadók többsége, 39 fő a *nm*-t *nincs mit*-ként ismerte fel, tehát valóban

² Erre a saját MSN-korpuszomban nem találtam példát, a *v* általában a *vagy* kötőszó, esetleg a *vala*- előtag rövidítése.

közismert forma. Nemcsak a megadott rövidítéseket lehet többféleképpen visszafejteni, hanem a teljes szóalakoknak is lehet többféle rövidítési módja.

6.3. A rövidítések variációi

Lehetséges, hogy a nagyon gyakran rövidített szavaknak több változata is egyszerre él. Viszont éppen a leggyakrabban rövidített *hog*y-nak csak egyetlen rövidítése van, a *h*. Ez magyarázható lenne a szó rövidségével, de ellenpéldaként felhozható a már említett *csak*, aminek a *cs* és a *ck* is lehet a rövidítése. A második legtöbbet rövidített szóhoz, a *vagyok*-hoz legtöbben, negyvenketten *vok*-ot, ketten *wok*-ok, és egy személy *vk*-t írt. A leggyakrabban rövidítettek között a *szerintem*-hez és a *valószínűleg*-hez írták a legtöbb variációt. A *szerintem* variációi közül legelterjedtebb a *sztem*, harmincnégy-szer szerepelt, a *szetem*, *szentem*, *sztm* és *szrtm* csak kettő vagy egy válaszadónál jelenik meg. A *valószínűleg* esetében még több lehetséges megoldás született. Huszonöt-ször szerepelt a *valszeg*, háromszor a *vszínűleg*, kétszer a *valsz*, a *vlsg*, és *vszeg*. A *vszleg*, a *val*, a *vszínű*, a *valszleg* és a *valsz*i mindössze egyszer.

A *jó éjszakát!* a leggyakoribb rövidítések közé tartozik (összesen negyvenen rövidítették), a tesztből kiderült, hogy többféleképpen is rövidíthető (*jocckát*, *jó8/jo8*, *jóéjt*, *jó éjt*). A *jó8* benne volt a visszafejtős feladatban is, majdnem mindenki felismerte, az is, aki nem így rövidíti. Ez is bizonyítja, hogy nincs jó és rossz megoldás, hanem variációk, különböző rövidítési módok léteznek.

A ritkán rövidítettek között is találunk olyan kifejezést, amelynek több variációja is van, például a *tényleg*-et négyféleképpen rövidítik: *télleg*, *téll*, *tleg*, *tény*. A *télleg*-et tizenegyen írták, a többit csak néhány fő, így a végeredmény mindössze 20 rövidítő az 56 közül.

Néhányan több lehetséges rövidített alakot vagy visszafejtést is felsoroltak, egy vagy akár több helyre is. Például a *köv*-höz, ami úgy keletkezik, hogy a szó végét elhagyjuk, felsorolta valaki a *következő*, *következik*, *következett*, *következtet* szavakat. Mind egy-től képződött, különböző toldalékokkal, de a *köv* valóban lehet mindegyik rövidítése. Ugyanez a válaszadó a *besz*-hez is több lehetőséget adott meg: „*beszél*, *beszélni*, *beszélek*, *beszélsz*...”. A sor folytatható, de leggyakrabban talán a *majd besz* kifejezésben fordul elő, ami azt jelenti: majd beszélünk. Ezt a jelentést példázzák az alábbi MSN beszélgetések részletei is:

Pavi: D: na most rohannom kell
puszillak
majd besz este

Géza: nah most lépek majd besz szia puszi jó8

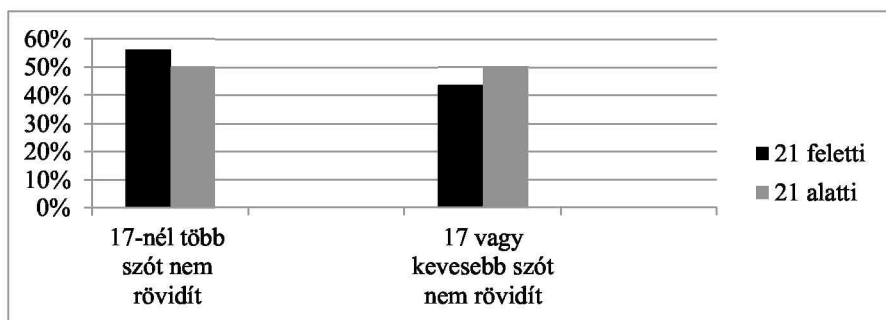
6.4. A csevegőprogramok használatával kapcsolatos kérdések elemzése

A kérdőívem első szakaszában a csevegőprogramok (elsősorban az MSN) és a rövidítések használatával kapcsolatban tettem fel kérdéseket. Az ezekre kapott válaszokat vettem össze a válaszadók adataival, és a rövidíteni tudott kifejezések számával.

A válaszadókat két csoportra osztottam, életkortól, lakhelytől függetlenül, aszerint, hogy a 34 felsorolt szó vagy szó szerkezet közül mennyihez írták azt, hogy „nem rövidíttem”. Az egyik csoportba azok kerültek, akik tizenhetet vagy ennél kevesebbet nem rövidítettek, a másikba azok, akik tizenhétnél többet nem szoktak rövidíteni. Tehát akik a teljes alakok felét vagy több mint felét rövidítették, azok alkotják ez egyik csoportot, a másikat pedig azok, akik kevesebb, mint a felét tudták rövidíteni. A két csoport majdnem megegyező létszámú, a 17 alatti 27 fő, a 17 feletti 29 főből áll. A továbbiakban ennek a két csoportnak az eredményeit hasonlítottam össze.

Mind a két csoportnál megnéztem, hogy milyen válaszokat adtak a második kérdésre, ahol azt kellett bejelölniük, hogy milyen gyakran használnak rövidítéseket. Azt gondolhatnánk, hogy akik több kifejezést tudtak rövidíteni, azok saját bevallásuk szerint is gyakrabban rövidítenek. A kapott válaszok azonban nem támasztják ezt alá. Azoknak, akik több szót tudtak rövidíteni csak 37%-a válaszolta azt, hogy amit lehet, rövidít, 59% pedig azt, hogy néha használ rövidítéseket. Tehát a rövidítések ismerete nem feltétlenül jelenti a gyakori használatukat is. Fordítva is igaz lehet, mert attól még, hogy az általam megadott szavakat nem tudta rövidíteni az illető, nem biztos, hogy más szavakat nem rövidít rendszeresen.

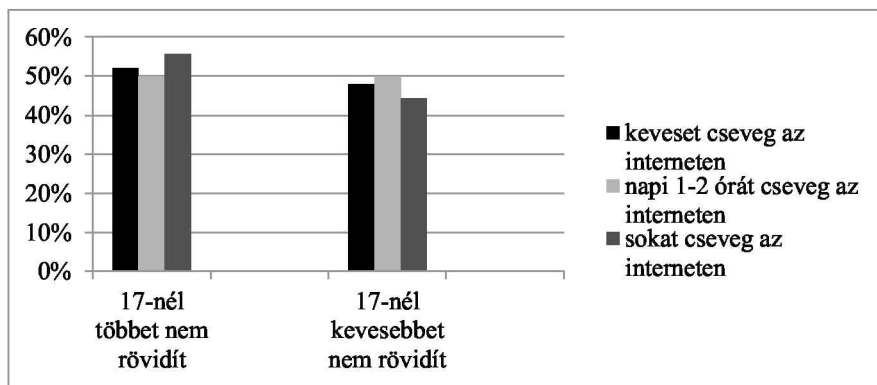
A rövidített kifejezések mennyiségét összevettem a válaszadók életkorával, mert általános sztereotípia, hogy a fiatalok hajlamosabbak a nyelvi változások terjesztésére, mint az idősebbek, így a rövidítéseket is jobban ismerik és használják. Ehhez előbb szintén két kategóriára kellett osztanom a válaszadókat, idősebbekre és fiatalabbakra. Már említettem, hogy az életkor szerinti csoportok határát a 21. évnél húztam meg.

1. ábra: Az életkor és a rövidített kifejezések számának összefüggése

Az első ábra azt mutatja, hogy a kevesebbet és a többet rövidítők között hogyan oszlanak meg a válaszadók életkoruk alapján. A 21 év alattiak száma egyenlő a rövidítések mennyisége szerinti két csoportban, a 21 év felettiak közül kicsivel többen rövidítettek tizenhétnél kevesebb kifejezést, 56,25%, de ez nem számottevő különbség. Így nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a fiatalabbak több rövidítést ismernek, mint az idősebbek.

A kérdőív legelső kérdése az MSN és más hasonló csevegőprogramok használatának rendszerességére vonatkozott. Erre a kérdésre (*Milyen gyakran szoktál MSN-ezni, vagy más csevegő programokat használni?*) a válaszlehetőségek a következők voltak: a) nagyon ritkán (nem minden héten); b) heti néhány alkalommal; c) napi 1–2 órát; d) több mint napi 2 órát; e) szinte egész nap. Huszonöt válaszadó jelölte meg, hogy keveset, nagyon ritkán vagy csak heti néhány alkalommal cseveg az interneten. Huszonketten válaszolták azt, hogy napi 1–2 órát, és mindössze kilencen azt, hogy több mint napi 2 órát csevegnek, vagy akár egész nap be vannak jelentkezve. Az itt született eredményeket is megvizsgáltam a rövidíteni tudott kifejezések száma szerinti két csoportban.

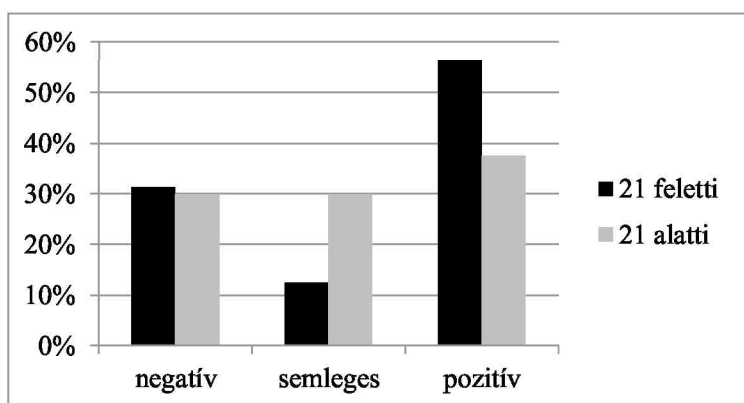
2. ábra: A internetes csevegések gyakorisága és a rövidített kifejezések számának összefüggése

Azok közül, akik keveset MSN-eznek vagy csetelnek, valamivel többen, 52% volt, aki 17 kifejezésnél többet nem tudott rövidíteni, és 48%-uk 17 vagy több kifejezést rövidített. A napi 1-2 órát csevegők aránya 50–50%-ban oszlik meg mindkét csoportban. Viszont meglepő módon a sokat csevegők közt voltak a legtöbben, akik 17 szónál, szóösszetételnél többet nem rövidítettek. Összesen 9 főről van szó, nagyobb mintából talán más eredményt kapnánk.

8. Attitűdvizsgálat

Az attitűd jelentése valamivel szembeni beállítódás, viselkedési mód. A nyelvi attitűd nyelvekkel, nyelvi jelenségekkel és elemekkel vagy a konkrét nyelvhasználattal szembeni beállítottság. A nyelvi attitűdök társadalmi eredetűek (Kiss 1995: 135). Az általam készített kérdőív egyik célja az internetes nyelvhasználatban elterjedt rövidítésekkel kapcsolatos attitűd felmérése volt. Feltételezhetjük, hogy a fiatalabb korosztály tagjai gyakrabban használják az internetet, és természetesebb számukra az írott beszélt nyelv. Jobban ismerik, így jobban szeretik a rövidítéseket. Az idősebbek viszont kevésbé toleránsak ezzel a nyelvi jelenséggel szemben, jobban törekszenek a normák betartására.

Ezzel volt kapcsolatos a kérdőív 8. kérdése, amelyben a válaszadóknak a következő kilenc lehetőség közül kellett kiválasztani azokat a tulajdonságokat, amelyek szerintük jellemzik az MSN-en és más hasonló csevegőprogramokban használt rövidítéseket: *a) divatosak, b) egyszerűek, c) idegesítőek, d) érthetetlenek, e) viccesek, f) újszerűek, g) kreatívak, h) szokatlanok, i) feleslegesek.* A válaszlehetőségeket három csoportra osztottam aszerint, hogy milyen attitűdöt tükröznek. Az első csoportba a negatív tulajdonságok kerültek (idegesítő, érthetetlen, felesleges), a másodikba a semlegesek (egyszerű, újszerű, szokatlan), a harmadikba pedig a pozitívak (divatos, vicces, kreatív). Ennél a kérdésnél több betűjelet is be lehetett karikázni, nem határoztam meg, hogy maximum mennyit. Nagyon ellentmondásos válaszok nem születtek.³ A válaszadókat az előbb említett három kategóriába soroltam. Ha valaki például bejelölt két tulajdonságot a pozitív csoportból, és egyet a semlegesből, azt a pozitív válaszok közt számoltam. Az összes válaszadó 30,35%-a ítélte meg negatívan a rövidítéseket, 25% semleges válaszokat jelölt, a legtöbben, 42,86% pozitív tulajdonságokkal jellemezte a rövidítéseket. Ezek után megnéztem, hogy a különböző attitűdű válaszadók közül hányan voltak 21 év feletti és 21 év alattiak. Az előfeltevésem az volt, hogy a fiatalok elfogadóbbak az interneten terjedő nyelvi jelenségekkel szemben. A 21 év feletti tizenhatan, a 21 éves kor alattiak pedig negyvenen voltak.

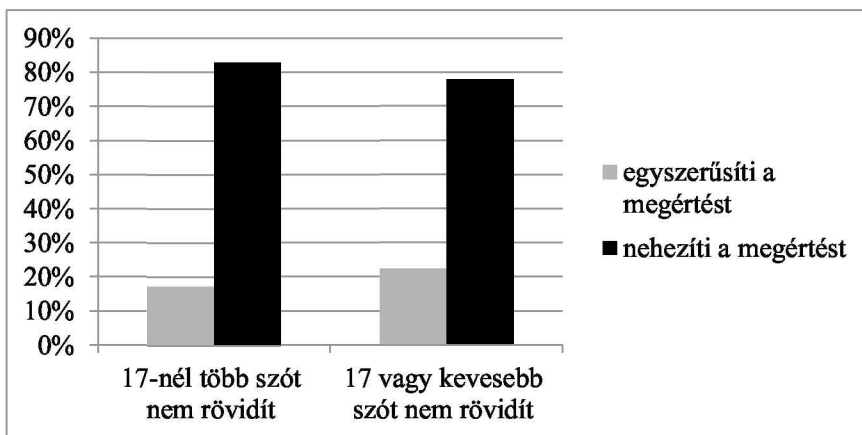
3. ábra: Az életkor és a rövidítésekkel szembeni nyelvi attitűd

A 21 éves kor alattiak válaszai egyenletesebben oszlanak meg, mint az idősebbeké, 30% a negatív tulajdonságok betűjelét karikázta be, szintén 30% a semleges tulajdonságokét, és 38% a pozitív tulajdonságokat választotta. Ez nem egy széles körű vizsgálat, kevés fő vett részt benne, így nem lehet reprezentatív adatokhoz jutni. Az egyértelműen látszik azonban ilyen mennyiségű mintából is, hogy a rövidítésekkel teli nyelvezetet nem minden fiatal, középiskolás korú kedveli, és nem minden idősebb

³ Egy válaszadó semmit nem jelölt meg.

internethasználó ítéli el. A 21 éves kor felettiek több mint fele, 56,25%-a pozitív tulajdonságokat jelölt meg, csak 12,5% jelölt semlegeseket, és 31,25% negatívakat.

A feladatlap eddig elemzett 8. kérdését megelőző és közvetlenül követő kérdései is a nyelvi attitűdre vonatkoztak. Ezekben kevesebb lehetőség közül kellett egyet választaniuk a résztvevőknek. A 7. kérdés az volt, hogy milyen hatással lehet a sok rövidítés a nyelvre. A válaszadók 19,6%-a szerint nincs hatással a nyelvre, 26,8% szerint színesíti, és 51,8% szerint elrontja a nyelvet. A 9. kérdés arra vonatkozott, hogy a sok rövidítés a szöveg megértését egyszerűsíti vagy megnehezíti. A válaszadók több mint háromnegyede, 78,57% tartja úgy, hogy a rövidítések nehezítik a szöveg megértését. A 17-nél több szót nem rövidítők között magasabb volt azok száma, akik a *megnehezíti* választ jelölték, mint azoknál, akik 17, vagy ennél kevesebb szót nem rövidítettek, de még az utóbbi csoportban is jelentős a különbség.

4. ábra: A rövidíteni tudott kifejezések száma és az attitűd összefüggése

Az attitűddel kapcsolatos kérdésekre kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a kísérletben részt vevők több mint a fele úgy gondolja, a sok rövidítés használata elrontja a nyelvet, és körülbelül az egyharmada negatív jelzőket társít a rövidítésekhez. A negatív megítélés ellenére a válaszadók 68,85%-a jelölte meg a második kérdésben, hogy néha használ rövidítéseket, 26,8%-uk azt, hogy rövidíti, amit csak lehet, és mindössze 5,35%, azaz 3 fő jelölte be, hogy soha nem használ írásban rövidítéseket. Itt tehát egy olyan nyelvi jelenségről van szó, amit a kérdőív kitöltőinek nagy része elítél, miközben rendszeresen használ a hétköznapi kommunikáció során.

9. A nyelvhasználók véleménye az internet nyelvezetéről

9.1. Írott vagy beszélt nyelv?

Az elméleti munkáktól függetlenül kíváncsi voltam, hogy a felhasználók hogyan vélekednek a csevegőprogramok nyelvezetéről. Ezért a kérdőív egyik kérdése arra

vonatkozott, hogy az MSN nyelvzete a beszélt vagy az írott nyelvhez áll közelebb szerintük. A válaszadók csak két lehetőség közül választhattak. A kérdés a következőképpen hangzott:

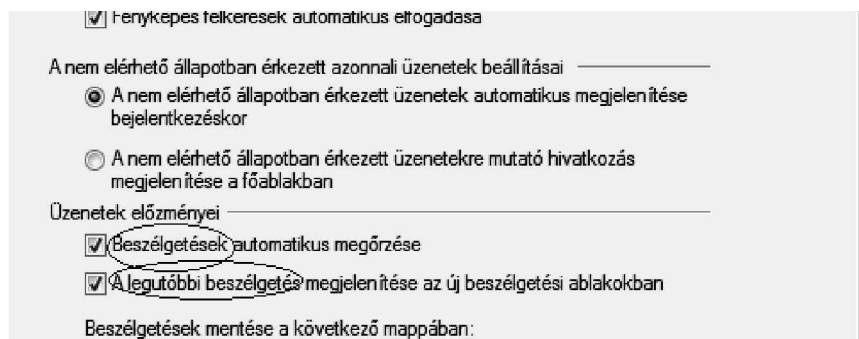
Szerinted az MSN nyelvzete....

közelebb áll a beszélt nyelvhez.

közelebb áll az írott nyelvhez.

Az 56 válaszadó közül csak tízen választották azt, hogy az internetes nyelv az írott nyelvhez áll közelebb. Mindenki más, nemtől, kortól és lakóhelytől függetlenül úgy gondolta, hogy inkább a beszélt nyelvre hasonlít. Mivel az MSN nyelvzete a beszélt és az írott nyelv jellemzőit is hordozza, célszerű lett volna egy harmadik, köztes válaszlehetőséget is megadni. Szándékosan nem tettem, éppen az volt a célom, hogy a válaszadók dönthessék el, szerintük melyikhez áll mégis közelebb. A tesztből kiderült, hogy annak ellenére, hogy írott szövegekről van szó, a többség a beszélt nyelvi tulajdonságait tartja lényegesebbnek.

Az internetes csevegésekre azt mondjuk, hogy beszélgetések. A programok magyar fordításában is ezt a szót használják. A következő képen (5. ábra) az MSN beállítások menüjének egy részlete látható, ahol a program az üzenetváltásokat beszélgetéseknek nevezi. Ezeket a részeket bekarikáztam.

5. ábra: A program beállításai

Gyakran hangzik el a hétköznapi diskurzusokban is, hogy „...*majd beszélünk MSN-en*”. A következő példákkal azt szemléltetem, hogy az MSN-en való kommunikáció során is beszélgetéseknek nevezik a felhasználók az üzenetátadás módját.

Eszter: *bujkállok, mert megvan a csoport beosztás és a gólyafórum is megy, így mindenki msn címetek cserélget, viszont nincs kedvem senkivel beszélgetni perpill*

Berni: *erre másnap írt,hogy sajnálja,ha tegnap bunkó volt és szeretne msn- (sic!) (msnen) beszélni velem*

Ebben a példában egy beszélt nyelvi fordulat szerepel írott formában:

=Én=: állj már meg! miket beszélsz megint?

A kérdésből kiderült, hogy a válaszadók többsége a beszélt nyelvhez közelebb állónak tartja az internetes csevegés nyelvezetét, a példák is ezt bizonyítják. A továbbiakban arról lesz szó, hogy az adatközlők mit gondolnak a helyesírás fontosságáról az írott beszélt nyelvben.

9.2. A válaszadók véleménye a helyesírás fontosságáról az MSN nyelvezetében

Bódi felmérésében (2004: 216) a válaszadók 34,5%-a szerint fontos az internetes csevegés során a helyesírás és a stílus, 32,1% szerint csak annyira, hogy még érthető legyen, amit ír, 9,5% azt válaszolta, csak a gyorsaság a lényeg, a helyesírássra nem jut ideje, és 5,9% szerint egyáltalán nem fontos.

Az általam készített kérdőív egyik kérdése arra vonatkozott, hogy szokott-e az illető helyesírási hibákat elkövetni, és ha igen, mi ennek az oka. A kérdést az alábbi formában tettem fel:

MSN-ezés közben szoktál nyelvtani vagy helyesírási hibákat ejteni?

- a) *igen, mindenki szokott*
- b) *nem hiszem, nem tudok róla*

A következő kérdés pedig közvetlenül ehhez kapcsolódott:

Ha igen, szerinted mi ennek az oka?

- a) *nem figyelek oda eléggé gépelés közben, ilyenkor nem annyira fontos a helyesírás*
- b) *viccesnek találom, ha például fonetikusán írok le egy szót, a másik úgyis érti*
- c) *néha a hibás forma, szerkezet rövidebb, egyszerűbb*
- d) *amúgy is rossz a helyesírásom*

A nyelvtani és helyesírási hibákra vonatkozó kérdésnél a válaszadók 82,14%-a karikázta be az *igen*-t. A következő kérdésre a többség, 69,56% válaszolta, hogy figyelmetlenség miatt hibázik.⁴ Csak 10,84% jelölte meg, hogy szándékosan ír hibásan, hogyha azzal tud rövidíteni. Szintén 10,84% találja viccesnek a fonetikusán leírt szavakat, és nem csak a 21 év alatti korosztály tagjai közül választották ezt. Ugyanennyien (10,84%) saját bevallásuk szerint egyébként sem írnak helyesen, tehát nem szándékosan hibáznak, nem a rövidítés miatt. Bizonyos szavak nem feltétlenül lesznek rövidebbek fonetikusán leírva. Ez az írásmód elsősorban nem a rövidítést, egyszerűsítést szolgálja, sokkal inkább az egyéni stílust vagy éppen a csoporthoz való tartozást fejezi ki.

Korábban már szó volt róla, hogy a rövidítési módokat nem kötik szoros szabályok. Vannak viszont olyan helyesírási szabályok, amelyeket nem célszerű a rövidítésekben sem mellőzni, például az *ly* vagy *j* helyes kiválasztása.

⁴ Veszelszki Ágnesnek (2009) fiatalabb korosztály tagjaival végzett kísérletéből ugyanez derült ki.

9.3. A *j* és az *ly* használata

Az elmentett beszélgetéseimben is előfordul, hogy az *ly* helyett *j*-t használnak, de nem túl gyakori ez az írásmód, és valószínű, hogy nem szándékosság okozza. SMS-ben karaktert spórolhatunk vele, de MSN-en csak 1 billentyű lenyomásával lesz kevesebb a szöveg és rövidebb a gépelési idő. A kérdőívben is szerepelt erre vonatkozóan egy kérdés. Az összes válaszadó 80,36%-a nem rövidít ilyen módon, 12,5%-nak amúgy is problémát okoz eldönteni, melyik szót hogyan írjuk, és csak 7,14% válaszolta azt, hogy szokta az *ly*-t *j*-nek rövidíteni. Gyakrabban előfordul, hogy az *ly*-t teljesen elhagyják a szóból, pl. *oan* (olyan), *mien* (milyen). A *ly* elhagyását magyarázhatja az, hogy a *j* hangot hiátustöltőnek érzékelik, amit csak a beszédben ejtenek ki, így írásban nem szükséges azt jelölni (Veszelszki 2009: 324). Ebben a példában a *milyen* szó szerepel *ly* nélkül:

Karesz: *tudod mien vagyok*

A következő példában az *o* és az *a* között hiányzik a *ly*, a szó mégis érthető.

Tibikee: *nemtom akkor oan 6 fél 7 körül*

9.4. Kis- és nagybetűk

Az internetes csevegés nyelvezetére nem jellemző annyira a nagybetűk használata, mint az SMS-ekre. Azokra a kifejezésekre gondolok, ahol a nagy mássalhangzó helyettesíti a magánhangzó-mássalhangzó kapcsolatot, pl. *MLék* (emlék), *INSN* (egyenesen). Az SMS-ben helyet lehet megtakarítani azzal, ha szóköz helyett úgy tagoljuk a szöveget, hogy minden szót nagybetűvel kezdünk. Gépeléskor viszont időt veszítünk a shift billentyű lenyomásával. Megfigyelhető, hogy a mondatokat sem kezdik nagybetűvel, és gyakran a tulajdonneveket sem írják nagy kezdőbetűvel. A kérdőívben feltett MSN-ezési szokásokra vonatkozó kérdésnél 41%-a a válaszadóknak jelölte be, hogy nem használ kis- és nagybetűket.

Az elmentett beszélgetéseimben is számos példát találni erre a jelenségre. A következő beszélgetésrészletben személynév van kisbetűvel írva. Megfigyelhető még, hogy a szöveg írója nem használ semmilyen írásjelet, és a *hogy*-ot *h*-ra rövidíti.

Pavi:D: *de karesz mondta h nem is szokott sokat itt lenni*

Az alábbiban pedig földrajzi név (*Pest*) nincs nagybetűvel kezdve. A *mert*-et *me*-nek rövidíti, és nem használ ékezetet a *csinálsz* szóban (ez lehet véletlen is).

Géza: *me mit csinalsz pesten?*

A következő idézetben nincsenek mondatvégi írásjelek és nagy kezdőbetűk, de a tagmondatok vesszővel el vannak választva. Az új mondat új sorban kezdődik. Nem a hagyományos módon, de tagolt a szöveg. Az adatközlő a beszélt nyelv hangsúlyait próbálja visszaadni írásban. A második sorban olvasható egy elírás, a *ne* szó helyett a *nem* szerepel.

A változatok $\emptyset$ véletlenszerűen jelennek meg...
 ebbe $\rightarrow$ strukturális rendszertudás
 $\rightarrow$ A változatok soc. ling.-i szempontból ritkán egyen-
 megértők. A vált. -nak van olyan soc. ling.-i rele-
 vanciája.
 Kissa jeno: melyi változó és sociolingvisztikai változó
 megkülönböztetése: van olyan melyi változó, aminek $\emptyset$
 soc. ling.-i relevanciája $\rightarrow$ ezzel agyadul van!

6. ábra: Kézzel írt jegyzetben megjelenő rövidítések

Ez a szövegrészlet egy ismeretlen szerzőtől származó, magyar szakosok között terjedő, kézzel írt jegyzetből való. Bekarikáztam benne a számomra érdekes részeket. A felső áthúzott karika jelentése *nem*, a mondat így hangzik: *A változatok nem véletlenszerűen jelennek meg...* A lenti áthúzott karika azt jelenti, hogy *nincs*, tehát a mondatrész: *van olyan nyelvi változó, amelynek nincs soc. ling.-i (szociolingvisztikai) relevanciája...* Látható, hogy itt a hallgató a rövidítések után tett pontot, és kötőjellel kapcsolta hozzájuk a toldalékokat. A szövegrész végére egy smiley-t rajzolt, ezzel jelezve, hogy ezt a megjegyzést humorosnak találja.

A kérdőív kézzel írt rövidítésekre irányuló kérdéséhez mindössze tizenkilencen soroltak fel általuk kézírásban is használt rövidítéseket. A kézírásakor nem rövidítők közül is sokan válaszoltak arra a kérdésre, hogy ilyenkor tesznek-e pontot a rövidített szavak végére. Azok közül, akik azt választották, hogy tesznek pontot, csak néhányan alkalmazták ezt a rövidítési feladatban. A hét igennel válaszoló közül csak három tett mindenhol pontot, és közülük is kettő nagyon kevés kifejezést rövidített. Ennek talán az lehet az oka, hogy azok, akik gyakran rövidítenek internetes csevegésben, soha nem tesznek pontot, hiszen az is csak lassítaná a gépelést. Ez a feladat az ilyen jellegű írásbeli beszélgetések gyakori szófordulatait tartalmazta, a teszt kitöltői az ott használt rövidítéseiket automatikusan pont nélkül írták. A kérdőív minél gyorsabb kitöltése érdekében is elhagyhatták a pontokat. A felsorolt kézírásos rövidítéseknél heten tettek pontot, közülük négyen igennel válaszoltak a pontok használatára vonatkozó kérdésre, hárman pedig azt felelték, hogy néha tesznek pontot. A tizenkilenc kézzel is rövidítő közül csak hat személy tizennyolc év alatti gimnazista. A maradék tizenhárom egyetemista vagy dolgozó felnőtt, hét 21 év feletti. Vagyis vizsgálatom szerint a diákok nem rövidítenek kézírásban többet, mint a felnőttek.

A kézírásnál használt rövidítések felsorolásánál a *h*, a *hogy* rövidítése hatszor fordult elő, ez a legtöbbször használt rövidítés, még kézírásban is. *Vok* és *wok* összesen háromszor szerepelt, *stb* és *vmikor* is háromszor. *Pl*, *am*, *1* és *6* kétszer. Két kérdőívén fordult elő, hogy valaki egy Δ -et rajzolt a háromszög rövidítéseként, egyik egy gimnazista. Ezekon kívül a következők egyszer-egyszer szerepeltek: *bmikor*, *v*, *ill*, *szte*, *sztem*,

vki, pill, ck, ún, vmi, valszeg. Ezek az internetes csevegésben is gyakran használt rövidítések. Érdekességként megfigyelhető, hogy néhányan a szakjukon vagy szakmájukban használt rövidítéseket írták. Pl. történelem szakos: *tv.* (törvény), *korm.* (kormány), *OMM* (Osztrák–Magyar Monarchia); kommunikáció szakos: *komm.* (kommunikáció), *társ.* (társadalom); kémia szakos: *con* (koncentráció); nyelvész: *csop* (csoport), *if* (információ), *pr* (pragmatika).

Egyértelműen látszik, hogy nemcsak az interneten, hanem kézírásban is gyakoriak a rövidítések, főleg informális szövegekben. A csevegésekben megjelenő rövidítések ugyanúgy alkalmazhatók itt is. A kétféle írásbeliség tehát hatással van egymásra.

11. Összegzés

Dolgozatomban a kérdőíves vizsgálatom eredményeit mutattam be. A teszt rámutatott arra, hogy vannak sokak által ismert és használt rövidítések az internetes csevegések nyelvezetében. Megtudtam, hogy mik a leggyakrabban használt rövidítések, amelyeket majdnem minden résztvevő tudott rövidíteni. Ezeknek a rövidítéseknek a használata megszokott, elfogadott, és már nem csak az internet közegén belül jelenhetnek meg. Az is kiderült, hogy néhány kifejezésnek többfajta rövidítési módja is létezik, mindegyik felismerhető, és visszavezethető a teljes alakra. Az állításaimat a saját MSN beszélgetéseimből vett példákkal támasztottam alá.

A kísérlet célja a rövidítések elterjedtségének és közérthetőségének vizsgálata mellett az volt, hogy felmérjem a válaszadók viszonyát az írott beszélt nyelvhez. Kiderült, hogy a többség szerint a rövidítések gyakori használata elrontja a nyelvet, bár ennek ellenére a válaszadók nagy része saját bevallása szerint használja őket. Ebből következik, hogy a rövidítések használata és ismerete nem függ össze az attitűddel. Bár sokan nem kedvelik a rövidítéseket, mégis a mindennapi nyelvhasználatunk részét képezik.

HIVATKOZÁSOK

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadás, 2000, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Balázs Géza 2003: „Minden házfalat cseréljétek sms-falra”: Sms-fal mint elektronikus graffiti, *Magyar Nyelvőr* 127, 144–58.

[<http://c3.hu/~nyelvor/period/1272/127202.pdf> – 2011. október 3.]

Bódi Zoltán 1998: Internetes kommunikáció-beszédkommunikáció, in Gósy Mária szerk.: *Beszéd kutatás '98: Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 178–88.

Bódi Zoltán 2004: Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban, *Magyar Nyelvőr* 128, 286–94. [<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1283/128302.pdf> – 2011. október 3.]

Bódi Zoltán 2004: *A világháló nyelve: Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*, Budapest, Gondolat Kiadó.

- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála 2004: *Írásjeltan: Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Laczkó Mária 2010: „Kivi vok, mien 5let muxik”: Az SMS-ek rövidítéseinek megértéséről, *Magyar Nyelvőr* 134, 355–69.
[<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1343/134308.pdf> – 2011. október 3.]
- Schirm Anita 2004: Napjaink nyelvi változásai: Új jelenségek a magyarban, in Balázs Géza – Grétsy László szerk.: *Új jelenségek a magyar nyelvben*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 147–67.
- Veszelszki Ágnes 2009: Képirás vagy képes írás? Az infokommunikációs technológia hatása a felső tagozatosok írására, in Balázs Géza – H. Varga Gyula szerk.: *Ikonikus fordulat a kultúrában*, Budapest–Eger, Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum Kiadó, 309–33.

ABBREVIATIONS IN THE LANGUAGE OF THE MSN

PATRICIA WIRT

In this paper I present the results of a questionnaire survey research. On the basis of this survey, the most frequently used abbreviations have been defined. Almost every participant was able to use these abbreviations. Some expressions have more than one abbreviation, all of which can be decoded and traced back to the original expression. I confirmed my statements with examples from my own MSN conversations. The aim of the survey was – beside the spread and decodability of the abbreviations – to detect the participants' attitude towards written-spoken language (the language of the internet). According to most of the participants, frequent use of the abbreviations damages language, although, they confessed that they often use these abbreviations. From this it follows that using abbreviations does not correlate with attitude. Many may dislike abbreviations but these are part of everyday language production.

BIRTOKVISZONYJEL NEM NYÚJTÓ BIRTOKTÖBBESÍTŐ JELLEL*

ZSIGRI GYULA

Azokban a több birtokra utaló szóalakokban, amelyekben a szótó mássalhangzó-ra végződik, a *tő* és az *i* közötti hangszelet annyira feltűnően azonos alakú a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak vagy személyjelnek nevezett toldalékkal, hogy kell, hogy legyen közük egymáshoz:¹

A *tő* és az *i* közötti hangszelet

<i>ja:</i>	<i>napjai, napjaim, napjaid, napjaink, napjaitok, napjaik</i>	– <i>napja</i>
<i>je:</i>	<i>gömbjei, gömbjeim, gömbjeid, gömbjeitek, gömbjeik</i>	– <i>gömbje</i>
<i>a:</i>	<i>borai, boraim, boraid, boraink, boraitok, boraik</i>	– <i>bora</i>
<i>e:</i>	<i>körei, köreim, köreid, köreink, köreitek, köreik</i>	– <i>köre</i>

Az *i* előtti hangszelet azonban nem elemezhető egyes szám harmadik személyű birtokosra utaló toldalékként, mert az egyes szám harmadik személyű birtokossal összeegyeztethetetlen szóalakokban is megjelenik. A *napjaim*-nak csak egyes szám első, a *napjaid*-nak pedig csak egyes szám második személyű birtokosa lehet. Vagy le kell tehát mondanunk arról, hogy az alakilag közös hangszelethez közös jelentést társítsunk – ahogy például Rácz (1973) vagy Hegedűs (2014) teszi –, vagy olyan jelentést kell társítanunk hozzá, amely a több birtokra utaló szóalakok (*napjaim, napjaid* stb.) és a harmadik személyű birtokossal szerkezetet alkotó, egy birtokra utaló szóalakok (*anyák napja*) jelentésével is összeegyeztethető.

Melcsuk (1965) úgy jut el ehhez a közös jelentéshez, hogy különválasztja a birtokoltság tényét (ezt nevezi birtokviszonynak) a birtokossal való egyeztetéstől, és a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak elemzett *(j)a/(j)e* toldalékot ugyanúgy a birtokviszony általános jeleként elemzi, mint a több birtokra utaló szóalakokban a vele azonos alakú, *i* előtti hangszeletet.

Melcsuk elemzésének kétségtelen érdeme, hogy jelentésstanilag is plauzibilis választ ad a véletlennel aligha magyarázható alaki egyezés kérdésére. Az is előnye, hogy ha a *(j)a/(j)e* nem egyes szám harmadik személyű birtokosra utaló toldalék, hanem csak a birtokoltság jelölője, akkor nem probléma, hogy a vele toldalékoltszavak hogy alkothatnak szerkezetet többes számú birtokossal (*anyák napja*). Az elemzésnek azonban

---

* Köszönettel tartozom a cikk korábbi változatát olvasó névtelen lektornak értékes észrevételeiért. A cikkben továbbra is benne levő hibákért a felelősség egyedül engem terhel.

¹ Néhány kivétel azért van. Ilyenek például a Rebrus (2000: 921) által is említett *barátja* – *barátai*, *korlátja* – *korlátai*. Ezek azonban egyrészt csekély számúak, másrészt ennyi eltérés bőven befér az allomorfiába.

szembe kell néznie néhány olyan problémával, amelyek az adatok másféle elemzéseiben nem merülnek fel.

Az 1. pontban sorra veszem a Melcsuk-féle birtokviszonyjeles elemzés problémáit, és javaslatot teszek a megoldásukra. A 2. pontban rámutatok a magyar nyelv és irodalom szakos egyetemi képzésben hivatalosnak számító, a birtoktöbbsesítő jel alternánsaival operáló felfogás (Rácz 1973; Balogh 2000: 185–91) hátrányaira. A 3. pontban pedig összevetem az itt javasolt elemzést azzal, ahogy Rebrus (1998, 2000) kezeli a birtokviszonyjeles elemzés problémáit.

1. A Melcsuk-féle elemzés problémái

1.1. A tő végi nyílt magánhangzó nyúlása

Már Melcsuk (1965: 273) is problémaként említi, hogy a tövégi *a/e* megnyúlik az *i* többsesjel előtt (*órai, zenéi*), a birtokviszonyjel *a/e* magánhangzója viszont rövid marad (*napjai, gömbjei*).² Ez azért probléma, mert azok a toldalékok, amelyek megnyújtják a tő végi nyílt magánhangzót (*órát, zenét*), megnyújtják a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak elemzett toldalék magánhangzóját is (*napját, gömbjét*). Ha az *órai, zenéi* alakokból azt állapítjuk meg, hogy az *i* többsesjel nyújtó toldalék (szemben az *i* melléknévképzővel, amely nem az: *órai, zenei*), akkor magyarázatra szorul, hogy a *napjai, gömbjei* alakokban miért nem nyúlik meg a birtokviszonyjel magánhangzója.

A probléma véleményem szerint úgy oldható meg a legegyszerűbben, ha nem az *órai, zenéi* alakokból indulunk ki, hanem a rövid magánhangzós *napjai, gömbjei* alakokból, és azt állítjuk, hogy az *i* többsesjel ugyanúgy nem nyújtó toldalék, mint a vele azonos alakú *i* melléknévképző. Ez meglehetősen merész állításnak tűnhet, hiszen épp onnan tudjuk, hogy az *órai, zenéi* szóalakok több birtokra utalnak, az *órai, zenei* szóalakok pedig melléktörnek, hogy az előbbiekben megnyúlik a tő végi nyílt magánhangzó, az utóbbiakban pedig nem. De az állítás védhető, ha a nyújtást egy a tő és az *i* többsesjel közötti nyújtó toldalékkal magyarázzuk. Ez a nyújtó toldalék a birtokviszonyjel magánhangzó nélküli, csonkult alakja, a *j'*: *óraj'ji, zenéj'ji*.³ Ez az elemzés két kérdést is felvet: 1. Mennyire jellemző az ilyen magánhangzótörés a magyarra? 2. Mire alapozzuk, hogy az *órai, zenéi* alakokban a birtokviszonyjelnak csak a magánhangzója törődik, a *j* nem?⁴

² Melcsuk (1965: 73) eredeti példái: *szobái, kéféim*, illetve *házai, könyveim, pontjaiig*.

³ Ahogy ezt már Kassai (1817: 231) is megállapította: „Ha hoszszú a' szó meg-rövidíthetni a' régiek-ként imígy: *almáji, Tanítványji, Tanítványjítok*, ez helyett: *almájai, tanítványjai, tanítványjaitok*. Az ilylen rövidítésbenn a' *j* inas betűje a' Ragasztéknak el ne hagyassék, melyly inas betű (a' Ragaszték hely-tartója) *j* nélkül így írni: *tanítványi*, nem helyes; mivel ez anynyit téssen, mint: *discipularis*, nem helyes *emberi* ez helyett: *emberei*, mert *emberi* humanus, p. o. emberi okosság.”

⁴ Melcsuk (1965: 272) szerint az is törődik: „A B-szabály »A birtokviszony jelének el-hagyása az -i- jel előtt magánhangzó után, ha a tő utolsó magánhangzója nem vált *u*-ról *v*-re« (mint *hamu/hamv-, tetű/tetv-*), vö. *kapu + ja + i* ^B *kapui...*”.

A birtokviszonyjel magánhangzójának a törléséhez hasonló folyamat több is van a magyarban. Ezek nem teljesen azonos feltételek mellett következnek be, de közös bennük, hogy tő végi, toldalék végi magánhangzó törlődik bennük magánhangzóval kezdődő toldalék előtt.

A birtokviszonyjel magánhangzója nemcsak a birtoktöbbsítő jel előtt törlődhet, hanem a vele azonos alakú *i* melléknévképző előtt is: *év eleje* – *év eleji*, *hó vége* – *hó végi*. A két folyamat alkalmazási feltétele annyiban tér el egymástól, hogy birtoktöbbsítő jel előtt csak akkor törlődhet a birtokviszonyjel magánhangzója, ha a tő magánhangzóra – de nem *i-re*⁵ – végződik,⁶ a melléknévképző előtti törlésnek ezzel szemben nem morfofonológiai feltétele van, hanem lexikális: *Mátraalja* – *mátraalji*, de *Szentkirályszabadja* – *szentkirályszabadjai*, **szentkirályszabadji*.⁷

A birtokviszonyjel magánhangzójának a törlése analóg lehet még az *-ít* és az *-ul/-ül* igeképző előtti, nemcsak nyílt magánhangzókat érintő magánhangzó-törléssel is (*barnit*, *barnul*; *lassít*, *lassul*),⁸ de törlődhet a tő végi nyílt magánhangzó összetételben és szó szerkezetben is: *gazd'uram*, *gazd'asszony*, *od'adta*, *hál' Istennek*, *tudj' Isten*.

Azt, hogy az *órái*, *zenéi* alakokban a birtokviszonyjelnek csak a magánhangzója törlődik-e, mint a *mátraalji* példában, vagy vele együtt a *j* is törlődik, mint a felszólító mód *j*-je a határozott ragozás egyes szám második személyében (*várjad* > *várd*),⁹ empirikusan aligha lehet eldönteni. Az *i* melletti intervokális *j*-t ugyanis fonetikailag nem lehet megbízhatóan megkülönböztetni az *i* és egy vele szomszédos magánhangzó közötti hangátmenettől. A *kijét* 'kicsodáját' ugyanúgy hangzik, mint a *kiét* 'kicsodáét', az *eleji* végén az <ej> ugyanúgy hangzik, mint a *mezei* végén az <ei>, és a *zoknija* végén az <ija> is ugyanolyan, mint a *szoknia* végén az <ia>.¹⁰ Attól tehát, hogy a helyesírás nem jelöli az *órái*, *zenéi* alakokban a birtokviszonyjel *j*-jét, az még ott lehet. De az, hogy ott lehet, még nem jelenti azt, hogy ott is kell lennie. Van azonban két okunk is rá, hogy azt feltételezzük, hogy a birtokviszonyjel *j*-je megmaradt, és csak a magánhangzója törlődött.

⁵ *Kocsijai*, **kocsii*.

⁶ A *barátim*-féle archaikus alakokkal itt most nem foglalkozunk.

⁷ Egy Google-találat azért az utóbbira is van (szemben a több mint 15 ezer *szentkirályszabadjai* találattal): „Pl. a *szentkirályszabadji* reptér, -gondolom sok minden miatt, - nem véletlenül volt fontos reptere a szovjetnek sem.”

<http://forum.index.hu/Article/viewArticle?a=92462709&t=9120320>

⁸ Az *-ít* és az *-ul/-ül* képzővel minden *-a/-e* végű melléknévből lehet igét képezni (nincs például **ostobít*, **ostobul*), de amelyből lehet, annak törli a tő végi nyílt magánhangzóját.

⁹ A felszólító mód *j*-jének a tő végi *t*-vel való összeolvadása megelőzi a felszólító mód jelének a törlését: *süssd*. A *d*-vel, *n*-nel való összeolvadásnál, valamint a tő végi *l*-nek a *j*-hez való teljes hasonulásánál viszont hamarabb megy végbe: *sze[gy]ed*, de *sze[d]d*, **sze[gy]d* – *sze[j]jed*, de *sze[l]d*, **sze[j]d*.

¹⁰ Siptár (2011) közöl ugyan néhány diagramot, amelyek szerint a morfológiailag is jelen levő *j* valamivel hosszabban hangzik, mint a hiátustöltő, de azon kívül, hogy egy *ijV* szekvenciában az *i* és a *j* közötti határvonalat csak találmánra lehet meghúzni, Siptár ezt az időtartambeli különbséget egyrészt túl kevés mérésből állapította meg, másrészt felolvasott hanganyagot mért, harmadrészt pedig Olasz (2006) és Rákosi–Laczkó (2008) adatai azt sejtetik, hogy *i* mellett nem biztos, hogy van bármilyen különbség is a kétféle *j* között.

Az egyik fonotaktikai: a VCV szekvencia jelöletlenebb, mint a külön szótagú magánhangzók hiátusos kapcsolata. Egy olyan levezetés, amely előbb törli a morfológiailag jelen levő *j*-t, csak azért, hogy aztán az így keletkező hangűrt egy hiátustöltő *j*-vel megszüntesse, két fölösleges lépésben a kiinduló állapotba visz vissza.

A másik a többes szám harmadik személyű alakok analógiája. Az ezekben megfigyelhető *(j)uk/(j)ük* hangszetlet ugyanazokhoz a tövekhez járul *j*-vel, illetve anélkül, amelyekhez a *(j)a/(j)e* birtokviszonyjel (*napja* – *napjuk*, *bora* – *boruk*). Ha ezt nem akarjuk véletlen egybeeséssel magyarázni, akkor kézenfekvő a *j*-s *juk/jük*-öt a birtokviszonyjel és a birtokos többségét a birtokszón jelölő *uk/-ük*¹¹ összevonásaként elemezni, mint ahogy Rebrus (1998: 153; 2000: 923) teszi. A birtokviszonyjel magánhangzója ebben is hiányzik, akárcsak a több birtokra utaló *órálj* 'i, *zenélj* 'i alakokban: *naplj* 'luk, *gömblj* 'lük.¹² Magánhangzóra végződő tövek után azonban a *j* egyértelműen megmarad: *órálj* 'luk, *zenélj* 'lük.¹³ Ha a *juk/jük* toldalék-összevonásban a birtokviszonyjelnak csak a magánhangzója törölődik, a *j* nem, akkor egyszerűbb azt feltételeznünk, hogy ez az *órálj* 'i, *zenélj* 'i alakokban is így van.

1.2. A birtokviszonyjel nincs mindig jelen

Az, hogy a birtokviszonyjel nem jelenik meg, amikor a birtok számban és személyben egyeztetve van a birtokossal (*az én napom*, *a te napod*, *a mi napunk*, *a ti napotok*), elintézhető azzal, hogy az egyeztető toldalékok eleve implikálják a birtokviszonyt. Több birtok esetén viszont alaki kényszerből akkor is ott kell lennie a birtokviszonyjelnak a birtok többségét jelölő *i* előtt, ha a birtok számban és személyben egyeztetve van a birtokossal (*napjaim*, *napjaid* stb.).

Az olyan több birtokra utaló alakokat azonban, amelyekben a *tő* magánhangzóra végződik, nemcsak úgy lehet elemezni, ahogyan az előző, 1.1-es pontban tettük (*órálj* 'i, *zenélj* 'i), hanem úgy is, hogy a birtok többségét jelölő *i* közvetlenül a *tő*höz csatlakozik: *órál*i, *zenél*i. Hegedűs (2014: 105) ebből kiindulva így érvel a birtokviszonyjeles elemzés ellen:

„Jelentéstani szempontból a birtokviszonyjel bevezetése felesleges. Részben azért felesleges a birtokviszonyjel feltételezése, mert minden ún. jel sajátos jelentéstöbbletet képvisel, éppen ezért jelen kell lennie a morfológiai szerkezetben. Ha hiányzik a fokjel, akkor a szó nincs fokozva, ha hiányzik a múlt idő jele, akkor a szó nincs múlt időben. Milyen jel az, amelyik egyszer van (*ház-a-i*), egyszer pedig nincs (*hajó-i*)?

Amellett, hogy a birtokviszonyjel csonkult, magánhangzó nélküli alakja az *órálj* 'i, *zenélj* 'i (és így a *hajólj* 'i) szóalakokban is benne van, már érveltem az előző

¹¹ Eredetileg azonos volt a *-k* többesjellel, vö. Korompay (1991: 261), de ma már alakjában és funkciójában is különbözik tőle.

¹² Melcsuk (1965: 269) szerint az *u/ü* nem a birtokos többségét jelölő toldalék magánhangzója, hanem a birtokviszonyjelé: *ház-u-k*, *pont-ju-k*.

¹³ Ez a *j* nem lehet hiátustöltő, mert akkor a *franciául*, *perzsául* alakokban is meg kellene jelennie.

1.1-es pontban, azt nem ismételtem itt meg. Arra viszont hozok néhány példát, hogy igenis vannak olyan jelek, ragok, képzők, amelyek „egyszer vannak, egyszer pedig nincsenek”. A felszólító mód jele a *fogjad* szóalakban hangzik, a rövidült *fogd*-ban viszont nem. A középfok jele a *legnagyobb*-ban benne van, a *legalsó*-ból hiányzik. Az általános ragozásban az egyes szám harmadik személynek felszólító módban van ragja (*várjon*), kijelentő módban viszont nincs (*vár, várt*). Végül, az *órálj* *uk*-ban benne van a birtokviszonyjel, a *percük*-ből viszont hiányzik.¹⁴ Ennyiben tehát igaza van Hegedűsnek, de mint a fentebbi példákból is látható, ez nem a birtokviszonyjel egyedi sajátossága.

1.3. A birtokviszonyjel fölösleges

Rác (1973: 141) így vonja kétségbe a birtokviszonyjel létjogosultságát: „De miért volna természetes, hogy a birtokos személyragos alakokban a birtokos személynek és számának meg a birtok számának a kifejezésén kívül ott érezzük még a birtokviszony általános kifejeződését is?” Hegedűs (2014: 105) pedig egyenesen kijelenti, hogy „jelentéstani szempontból a birtokviszonyjel bevezetése felesleges”. Abban ugyan igazuk van, hogy a birtokos személyragok eleve implikálják a birtokoltságot, de a nyelvben a legnagyobb természetességgel megjelenhetnek redundáns elemek. Ami felsőfokú, az egyben középfokú is (aki a *legnagyobb*, az mindenkinél *nagyobb*), ennek ellenére a felsőfok *leg-* jelével ellátott mellékevek az esetek többségében megkapják a *-bb* középfokjelet is. De hasonló fölöslegességgel találkozhatunk a nyelvi redundancia egyéb eseteiben is, pl. a tagadó egyeztetésben (*nem volt itt senki sem*) vagy az olyan kifejezésekben, mint *bent a házban*.

Az Ockham (vagy Occam) borotvájának is nevezett, Hegedűs (2014: 107) által is szóba hozott takarékosági elv¹⁵ nem úgy értendő, hogy a lehető legkevesebb jelenségről vegyünk tudomást, hanem úgy, hogy a lehető legkevesebb leíró eszközzel a lehető legtöbb jelenséget írjuk le. Ha nem tesszük fel azt a kérdést, hogy miért feltűnően azonos alakú a *tő* és az *i* közötti hangszelet a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak nevezett toldalékkal, és nem adunk a kérdésre fonológiai és szemantikailag is kielégítő választ, akkor nem kevesebb eszközzel írunk le több jelenséget, hanem csak kevesebb jelenséget írunk le. Takarékosnak nem az olyan autót tartják, amelyik rövidebb távolságot tesz meg kevesebb benzinnel, hanem az olyat, amelyik hosszabbat.

1.4. Egyszer birtokviszonyjel, másszor kötőhangzó

Rác (1973: 140–1) szerint Melcsuk az első és második személyű birtokos alakokban a *tő* és a személyrag határán megjelenő félig zárt magánhangzót kötőhangzónak tekinti (*padom, csödom*), az ugyanott megjelenő nyílt magánhangzóban viszont a bir-

¹⁴ De csak, ha így szegmentálunk. Melcsuk (1965: 269) szerint a *percük*-ben is benne van: *óra-ju-k, perc-ü-k*.

¹⁵ A takarékosági elv megfogalmazásairól és utóéletéről l. Thorburn (1918) filológiai összefoglalását.

tokviszony jelét véli föllelni (házam, kezem). Melcsuk (1965) ugyan sehol nem ír semmit az egy birtokra utaló első és második személyű alakokban megjelenő nyílt magánhangzóról, de még ha igaza lenne is Rácznak abban, ahogy Melcsukot olvassa, ez és az, hogy az *i* többesjel előtti hangszelet azonos-e a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak elemzett toldalékkal, két egymástól szétválasztható kérdés. Az egyikre adott válasz helyessége nem függ a másakra adott válasz helyességétől. A *házam, kezem* esetleges hibás elemzéséből nem következik az, hogy a *háza, házaim, házaid* elemzése is hibás.

2. A birtoktöbbsesítő jel alternánsaival operáló felfogás problémái

Rácz (1973: 145–8) a mellett a Simonyiig (1879: 63)¹⁶ visszavezethető elemzés mellett érvel, amely szerint a birtoktöbbsesítő jel *i*-je előtti *-a, -e; -ja, -je* hangszelet a birtoktöbbsesítő jelhez tartozik. Így a birtoktöbbsesítő jelnek összesen öt allomorfja van: *-i; -ai, -ei; -jai, -jei*. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag egy birtok esetén négyalakú (*-a, -e; -ja, -je*), több birtok esetén viszont nincs hangzó alakja: *pad|jai|∅*.

Ez az elemzés több szempontból is kifogásolható:

1. Az alaki azonosság figyelmen kívül hagyása

A birtoktöbbsesítő jel alternánsaival operáló felfogás nem ad választ arra a kérdésre, hogy a birtoktöbbsesítő jel *i* előtti része (*napjai, gömbjei, borai, körei*) miért azonos alakú az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak elemzett toldalékkal (*napja, gömbje, bora, köre*).

2. Egyeztetési probléma

Ha a *napja, gömbje* végén valóban egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag van, akkor az így toldalékoltszavak hogy alkothatnak birtokos szerkezetet többes számú birtokossal (*anyák napja*)?

3. Fonotaktikai probléma

Magyar eredetű tő- vagy toldalékmorfémán belül nincs olyan magánhangzó-kapcsolat, amelyben az első magánhangzó veláris, a második pedig palatális. Palatális magánhangzót követhet veláris (*fiatal, leány*),¹⁷ de veláris + palatális magánhangzó-kapcsolat magyar elemekből építkező szóalakokban csak morfémahatáron fordulhat elő (*mai, lóért*). Újabb idegen szavakban morfémán belül is lehet ilyen magánhangzó-kapcsolat (*naiv, aero-*), de a birtoktöbbsesítő jel alternánsaitól azt várnánk, hogy

¹⁶ Rácz (1973: 146, 7. láb.) az 1877-es első kiadásra hivatkozik, de ahhoz nem sikerült hozzáférnem.

¹⁷ A *leány*-nak csak az ősmagyar kori rekonstruált előzményét választhatjuk szét a magánhangzók találkozásánál két külön morféma, a mai magyarban már nem. A *fiatal* magánhangzói között viszont még a szó létrejöttékor sem volt morfémahatár, mert a *fi-* utáni *a* még tövéghangzó volt.

magyar mintát kövessenek, ne idegent. Magyar eredetű morfémán belül nincs olyan magánhangzó-kapcsolat, amelyet a birtoktöbbsítő jel alternánsaival operáló felfogás az *-ai*, *-ei*; *-jai*, *-jei* alakokban feltételez.

És ha már a Melcsuk-féle birtokviszonyjeles elemzéssel szemben Rác (1973: 140–1) és Hegedűs (2014: 105) is érvként hozza fel, hogy a birtokviszony jele egyszer megjelenik, másszor nem, ne feledkezzünk meg arról, hogy ilyen hol megjelenő, hol meg nem jelenő morfé mája a birtoktöbbsítő jel alternánsaival operáló felfogásnak is van. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak egy birtok esetén van hangzó alakja (*padlja*), több birtok esetén viszont nincs (*padljai*∅).

3. Rebrus üres magvú birtoklásjelölő¹⁸ elemzése

Rebrus (1998; 2000: 908–46) a kormányzásfonológia (Kaye – Lowenstamm – Vergnaud 1985) szigorú CV-s változatában (Lowenstamm 1996) tárgyalja újra a Melcsuk-féle birtokviszonyjeles elemzés morfofonológiai kérdéseit.

3.1. A Rebrus által elvetett nem nyújtó birtoktöbbsítő jeles elemzés

Arra a kérdésre, hogy ha a *tő végi nyílt magánhangzó megnyúlik* a birtoktöbbsítő jel előtt (*órái*, *zenéi*), akkor a birtokviszonyjel magánhangzója miért nem (*napjai*, *gömbjei*), az 1.1-es pontban úgy válaszoltunk, hogy a birtoktöbbsítő jel nem nyújtó toldalék, a *tő végi nyílt magánhangzót* nem a birtoktöbbsítő jel nyújtja meg, hanem a *tő és a birtoktöbbsítő jel közötti birtokviszonyjel*: *óráj*'*i*, *zenéj*'*i*.

Azt, hogy a birtoktöbbsítő jel nem nyújtó toldalék, elemzési lehetőségként Rebrus (1998: 150–1; 2000: 920–1) is felvetette, de problematikusnak találta, és elvetette. A Rebrus által megfogalmazott három problémából az első csak akkor probléma, ha elfogadjuk azt az általánosítást, hogy a „nem nyújtó toldalék mindig képző” (1998: 150). A birtoktöbbsítő jel nyilván nem képző, így ha igaz Rebrus általánosítása, akkor nem lehet nem nyújtó. Ez az általánosítás azonban egyrészt elvi alapon is kifogásolható, másrészt nyelvi adattal is cáfolható. Elvi probléma, hogy az az osztályozási szempont, hogy egy toldalék nyújtó-e vagy nem nyújtó, morfofonológiai osztályokat különít el egymástól, az viszont, hogy képző-e vagy nem képző, morfoszemantikaiakat. Azt, hogy van olyan nem nyújtó toldalék, amely nem képző (a *-ként* esetrag), már Rebrus (2000: 910) is észrevette, ezért úgy volt kénytelen módosítani eredeti általánosítását, hogy a „nem-nyújtó toldalék általában képző”. Ebből viszont már nem következik az, hogy ha a birtoktöbbsítő jel nem képző, akkor nem lehet nem nyújtó. Nyelvjárásokból még több ellenpéldát hozhatunk Rebrus általánosítására. A Lizanec – Horváth (1982: 15) által leírt kárpátaljai nyelvjárásokban például a magánhangzóval kezdődő analitikus toldalékok mind röviden hagyják a *tő végi nyílt magánhangzót*: „a *fa* : *fát* típusú név-

¹⁸ Rebrus (1998: 152; 2000: 776) a birtokviszonyjelet általános birtoklásjelölőnek nevezi, a birtoktöbbsítő jelet pedig többes birtokjelölőnek (1998: 150; 2000: 920).

szókhöz az *-ért*, *-ig* határozórag és az *-é* birtokjel a szótári tőhöz járul: *fa, fájjer ~ fajir, fajig, fajét*.¹⁹

A másik két probléma abból adódik, ahogy Rebrus (1998: 151; 2000: 921) a tő végi nyílt magánhangzó nyúlását a nem nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzésben ábrázolja. E szerint úgy lesz hosszú a tő végi nyílt magánhangzó, hogy összeolvad a birtokviszonyjelnél a tő és a birtoktöbbsesítő jel közötti, *j* nélküli alakjával: *fa+a+i → fái*. Ezzel az egyik probléma az, hogy a birtokviszonyjelnél ugyanolyan alakúnak kellene lennie a több birtokra utaló szóalakban, mint az egy birtokra utalóban (vö. *lapja – lapjai, hala – halai*), de ez nem így van (**fá, *fájai*). A másik az, hogy így le kell mondani arról az általánosításról, hogy a több birtokra utaló szóalakokban magánhangzóvégű tövek esetén nincs a birtoktöbbsesítő jel előtt birtokviszonyjel (*hajói* stb.).

Az 1.1-es pontban javasolt elemzésben ezek a problémák nem jelentkeznek. A több birtokra utaló *fálj'í*-ban a birtokviszonyjelnél ugyanúgy a *j*-s alakja jelenik meg, mint az egy birtokra utaló *fálj'á*-ban, és a birtoktöbbsesítő jel előtt mindig ott van a birtokviszonyjel, akár mássalhangzóra végződik a tő (*lapjai*), akár magánhangzóra (*fálj'í, kapulj'í*). Az, hogy a birtoktöbbsesítő jel előtt mindig ott van a birtokviszonyjel, jobb általánosítás, mint az, hogy mássalhangzóvégű tövek esetén ott van, magánhangzóvégűek esetén pedig nincs ott.

3.2. Rebrus nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzése

Ha a birtoktöbbsesítő jel nyújtó toldalék, akkor választ kell adni arra a kérdésre, hogy miért marad rövid előtte a birtokviszonyjel magánhangzója: *nappjai, gömbjei*. Rebrus válasza azon alapul, hogy nyújtó toldalék előtt is lehet rövid nyílt magánhangzó: *órát, zenét*, de *házat, mézet*. Ez a magánhangzó szó végén (*ház*) vagy analitikus toldalékok előtt nem hallatszik (*házban, házhoz* stb.), szintetikus toldalékok előtt viszont igen (*házat, házak, házam, házam* stb.). A nyújtó toldalékok csak a szó végén is hallatszók nyílt magánhangzót nyújtják meg (*órám, órái*), a szó végén nem hallatszót nem (*házam, *házám*).

Rebrus (1998: 161; 2000: 929) a birtokviszonyjel magánhangzóját is ugyanilyen, csak szintetikus toldalékok előtt megjelenő magánhangzóként elemzi. Ez azonban szó végén is megjelenik: *holdja, földje*. Rebrus ezt úgy oldja meg, hogy a birtokviszonyjel után feltételez még egy szegmentálisan üres egyes szám harmadik személyű személyjelölőt is. Így a szó végének látszó birtokviszonyjel nem is a szó végén van, hanem egy nem hangzó szintetikus toldalék előtt.

E szerint az elemzés szerint a *hold* végén azért nem jelenik meg a *holdat, holdak* szóalakokban hallatszók a magánhangzó, mert a *hold* szóalakban nincs a szótó után semmi. A *holdja* szóalakban viszont azért hangzik a birtokviszonyjel magánhangzója, mert van utána még egy nem hallatszók személyjelölő.

Rebrus tehát különbséget tesz nem hangzó semmi és nem hangzó valami között. Ez önmagában nem lenne baj. Lehet az ilyen különbségtétel mellett érvelni. A kijelentő módú igealakokban például nincs módjel (*fogod* tő + személyrag), a felszólító módú-

¹⁹ A tő és a toldalék között megjelenő *j* epentetikus.

akban viszont van (*fogjad* tő + módjel + személyrag). Igen ám, de azt, hogy *fogjad*, rövidebben úgy is lehet mondani, hogy *fogd*. Ebben a tő és a személyrag között nincs a felszólító mód jelének hangzó alakja, de ha nem vennénk fel a helyén egy zéró módjelt, akkor a felszólító módú *fogd* igealaknak ugyanaz lenne az szerkezete, mint a kijelentő módú *fogod*-nak.²⁰

A *fogod* két morféma és a *fogd* zéró módjeles elemzésében tartottuk magunkat ahhoz a már Bloch (1947: 402) által is megfogalmazott elemzési elvhez, hogy ne feltételezzünk olyan morfémat, amelynek csak zéró allomorfa van.²¹ A kijelentő módnak nincs hangzó allomorfa, nem lehet tehát zéró allomorfa sem. Magyarán, a kijelentő módnak nincs jele. Nem egy nem hangzó morféma jelöli, hanem az, hogy nincs a szóalakban módjel. A *fogod* így csak két morféma-ból áll, a töből és a személyragból. A felszólító mód jelének ezzel szemben van hangzó allomorfa is, ezért a *fogd* szóalakot lehet úgy elemezni, hogy a tő és a személyrag között van egy nem hangzó módjel.

A Rebrus által a birtokviszonyjel után feltételezett egyes szám harmadik személyű személyjelölőnek szó végén nincs hangzó allomorfa. A *holdja*, *földje* szóalakokban a személyjelölő jelenlétét nem a hangzása jelzi (nincs neki), hanem az, hogy nem néma a birtokviszonyjel magánhangzója. Ez eddig ellene szól a Bloch által is megfogalmazott elvnek, de valamelyest javít az elemzésen, hogy ennek az egyes szám harmadik személyű személyjelölőnek is van egy üres magja, amely toldalékok előtt szegmentális tartalommal töltődik ki (1998: 160; 2000: 927–8). A birtokviszonyjel és a rá következő toldalék határán megjelenő hosszú magánhangzóban (pl. a *holdját á*-jában) a birtokviszonyjel magánhangzójának és az egyes szám harmadik személyű személyjelölő immár szegmentális tartalommal kitöltött magánhangzójának az időtartama is benne van. Ezen az alapon akár azt is mondhatnánk, hogy mégiscsak van hangzó allomorfa az egyes szám harmadik személyű személyjelölőnek. Ez a hangzó allomorf azonban hangzását tekintve teljesen önállótlan, csak az előtte levő magánhangzó időtartamához járul hozzá.

Még ha elfogadnánk is hangzó allomorfának az egyes szám harmadik személyű személyjelölőnek a megelőző magánhangzó időtartamához való hozzájárulását, Rebrus elemzése akkor is kevésbé lenne gazdaságos, mint az 1.1-es pontban ismertetett nem nyújtó birtoktöbbsítő jeles elemzés.²² Fölösleges olyan morfémat feltételezni, amely alapértelmezett kategóriát fejez ki, és sohasem hallatszik. A birtokoltságot kifejező *-(j)a/-(j)e* után ugyanúgy nincs szükség az egyes szám harmadik személyű birtokossal egyeztető zéró toldalékra, mint ahogy az ige általános ragozásában sincs szükség egyes szám harmadik személyű zéró személyragra. A *fut* ige végén nem hangzó személyrag van, hanem nincs személyrag. A takarékosági elv egyik megfogalmazását²³ parafrázálva: szükségtelenül ne szaporítsuk a zérók számát.

²⁰ Hockett (1947: 333) portmanteau-s elemzése vagy Deme (1976: 111) funkciós alternációs elemzése feladja azt az általánosítást, hogy a feltételes és a felszólító módú igealakokban több morféma van, mint a kijelentő módúakban.

²¹ Bloch (1947: 402): „One of the alternants of a given morpheme may be zero; but no morpheme has zero as its only alternant.”

²² Monotonicitásra törekvő elemzésben dolgozva azonban Rebrus (1998 és 2000) nem fogalmazhat meg törlési szabályokat.

²³ Entia non sunt multiplicanda, præter necessitatem.

Rebrus elemzésének vannak egyéb vitatható pontjai is, de azoknak nincs közvetlen relevanciájuk arra, hogy a birtoktöbbsesítő jelet nyújtó vagy nem nyújtó toldalékként jobb-e elemezni. Ilyen például az, hogy a birtokos alakokban a tőhöz *j* nélkül kapcsolódó nyílt magánhangzót nem nyitó tövek esetén (pl. *kasa*, 1998: 163; 2000: 930) az általános birtoklásjelölő magánhangzójaként elemzi, nyitó tövek esetén pedig (pl. *hala*, 1998: 160; 2000: 927) a tő végi üres magot kitöltő epentetikus magánhangzóként.

Rebrus elemzésének előnye viszont az itt előterjesztett nem nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzéssel szemben, hogy a birtokviszonyjel és az *-uk/-ük* egymásutánjaként elemzett *-juk/-jűk* szekvenciát úgy tudja ábrázolni, hogy nem kell hozzá törölnie a birtokviszonyjel magánhangzóját (1998: 153; 2000: 923). Az 1.1-es pontban azonban láthattuk, hogy a birtokviszonyjel nyílt magánhangzója a szuperanalitikus *i* melléknév-képző előtt is törölődhet (*év eleji*, *hó végi*), és hogy olyan nyílt magánhangzók is törölődhetnek, amelyek nem ábrázolhatók úgy, ahogy Rebrus a birtokviszonyjel magánhangzóját ábrázolja (*barnít*, *barnul*).

Konklúzió

Az 1.1-es pontban előterjesztett nem nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzés kiegészítve azzal, hogy a több birtokra utaló alakokban a birtokviszonyjel magánhangzóvégű tövek esetén is jelen van (*órálj'li*, *kapulj'li*), megoldást kínál a Melcsuk-féle birtokviszonyjeles elemzés problémáira. A *napjai*, *gömbjei* szóalakokban azért marad rövid a birtokviszonyjel magánhangzója, mert a birtoktöbbsesítő jel nem nyújtó toldalék. Az *órálj'li*, *zenélj'li* szóalakokban pedig azért hosszú a tő végi magánhangzó, mert a tő és a birtoktöbbsesítő jel közötti *j'* viszont nyújtó toldalék. Azzal, hogy a birtoktöbbsesítő jel előtt nemcsak mássalhangzóra végződő tövek után jelenik meg a birtokviszonyjel (*nap|ja|i*), hanem magánhangzóra végződők után is (*órálj'li*), egységesebb lesz az elemzés.

Az itt közölt nem nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzés morfológiailag gazdaságosabb a Rebrus (1998, 2000) által javasolt nyújtó birtoktöbbsesítő jeles elemzésnél, mert nem feltételez szemantikailag is nélkülözhető zéró morfot.

A Melcsuk-féle birtokviszonyjeles elemzés választ kínál arra a kérdésre, hogy a több birtokra utaló szóalakokban miért azonos alakú a birtoktöbbsesítő *i* előtti hangszelvet a hagyományosan egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak vagy személyjelnek elemzett toldalékkal. A birtoktöbbsesítő jel alternánsaival operáló elemzés ezt a kérdést figyelmen kívül hagyja.

A birtoktöbbsesítő jel alternánsaival operáló elemzés ezenkívül fonotaktikai problémába is ütközik. Olyan morfémán belüli magánhangzó-kapcsolatokat feltételez (*ai*, *ei*), amilyenek eredeti magyar szóelemekben nincsenek.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Judit 2000: A névszóragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 183–206.
- Bloch, Bernard 1947: English verb inflection, *Language* **23**, 399–418.
- Deme László 1976: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hegedűs Attila 2014: A birtokviszonyjel – Egy terminológiai probléma leíró és történeti megközelítésben, in É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia* **2**, Piliscsaba, PPKE, 103–8.
- Hockett, Charles F. 1947: Problems of morphemic analysis, *Language* **23**, 321–43.
- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*, Sárospatak, Szepesi Ignázt költségénn nyomtatá Nádaskay András.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* **2**, 303–28.
- Korompay Klára 1991: A névszójelezés, in E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 259–83.
- Lizanec, Petro–Horváth Katalin 1982: A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól, *Magyar Nyelvjárások* **24**, 3–18.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Jacques Durand–Bernard Laks szerk.: *Current trends in phonology: models and methods*, Manchester, University of Salford Publications, 419–42.
- Melcsuk Igor 1965: A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről, *Magyar Nyelv* **61**, 264–75.
- Olaszy Gábor 2006: *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* **155**.
- Rácz Endre 1973: A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 135–49.
- Rákosi György–Laczkó Tibor 2008. On the categorial status of agreement-marked infinitives in Hungarian, in Christofer Piñón–Szentgyörgyi Szilárd–Siptár Péter szerk.: *Approaches to Hungarian 10: Papers from the Veszprém conference*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 145–72.
- Rebrus Péter 1998: A *-ja/-je/-a/-e/-i/∅* morfémáról, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, JATE, 149–67.

- Rebrus Péter 2000: Morfofonológiai jelenségek, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–947.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Magyar nyelvtan mondattani alapon 1: A mondat részei és a szóképzés*, 2. kiadás, Budapest, Eggenberger.
- Siptár Péter 2011: Alakváltozatok, allomorfok, alternációk, *Magyar Nyelv* **107**, 147–60.
- Thorburn, William M. 1918: The myth of Occam’s razor, *Mind* **27/107**: 345–53.

POSSESSEDNESS MARKER WITH NON-LENGTHENING PLURAL MARKER

GYULA ZSIGRI

This paper revisits Meľčuk’s 1965 claim that the Hungarian suffix traditionally analyzed as the third person singular possessive suffix is in fact a general possessedness marker identical in both shape and meaning with the string preceding the plural marker. It argues in favor of Meľčuk’s analysis proposing new solutions to address its issues and pointing out the inadequacies of alternative analyses.

Ismertetések

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD 2012: *KALEVIPOEG*
BERECZKI GÁBOR ÉS KIISK MAI NYERSFORDÍTÁSÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL
EREDETIBŐL FORDÍTOTTA, A BEVEZETŐT ÉS AZ UTÓSZÓT ÍRTA, VALAMINT A
JEGYZETEKET GONDOZTA ÁRPÁS KÁROLY
HUNGAROVOKS KIADÓ, BUDAPEST. 564 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

Kreutzwald a XIX. század derekán népköltészeti elemekből alkotta meg az észti nemzeti eposzt, amely Kalevipoegnak, az észti mondák hősének csodálatos tetteit mondja el. A monda- és mesekör többnyire a XII. század végének és a XIII. század elejének társadalmi viszonyai között született. F. R. Faehlmann az Észti Tudós Társaságban 1839-ben ismertette elképzelését az eposz cselekményvázáról, majd halála után Kreutzwald kap megbízást a megalkotásra. A nemzeti öntudatosodást szolgáló mű első változatát a cenzúra nem engedte kinyomtatni. Kreutzwald átdolgozta, bővítette művét, amely végül 20 ének (19 023 sor) terjedelemben 1862-ben jelent meg, száz esztendő múltán kritikai kiadása is készült. A mű nyolcad része eredeti népköltészeti alkotás, a többi „híven és hangulatosan követve a népi verselést” származik Kreutzwaldtól (Fehérvári Győző 1977).

Árpás Károly fordításának alapja az eposz kritikai kiadása és a címléírásban már említett szöveganyag. A műből néhány részletet először Simonyi Zsigmond és Vikár Béla fordított le, a csaknem teljes opuszt Bán Aladár tette át magyarra, ennek az 1929-ben megjelent fordításnak nyelvi anyagát Képes Géza némiképpen átírta, amint a kolofónból is tudható: „Az észti szöveggel egybevetette, az utószót és a jegyzeteket írta” (Kalevipoeg 1960: 2). Bereczki Gábor és Kiisk Mai nyersfordítására alapozva dolgozott Rab Zsuzsa, akinek a nyolc szótagos sorokkal és tökéletes alliterációkkal készített fordítása – mint Árpás Károly írja (554) – Nagy Kálmán és Rácz István Kalevalájával veszi föl a versenyt.

Az észti verselés követésének, illetőleg érvényesítésének kérdésében Árpás Károly így döntött: „[...] nem a nyugat-európai rímes-időmértékes verselést követtem; nem tekintettem példának a regivers szabályait (az eredetiben 6–14 szótag között mozgott Kreutzwald), legfeljebb ragrímek fordulnak elő fordításomban” (554). A Kalevalából is ismeretes alliterációk (vö. Büky 1996) gyakorisága csökkent Árpás fordításában, ezt azzal is indokolja, hogy kevés az egy és két szótagú szó a (mai) magyarban, ami gátolta a kétütemű verselés alakítását. Az alliterációval szemben a parallelizmusokat mindig igyekezik megtartani a fordító. (Az ősi észti nép regivers problematikájára és rendkívüli alliteráció-halmozására l. Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981: 351–2.) Mindezzel a fordítás a Vikár-féle szecessziós hagyománytól, a Bán-féle utóromantikus megoldásoktól és a Képes Géza révén némileg az ún. népi mozgalomhoz köthető nyelvhasználatától is eltér.

Árpás Károly fordításának alapja a XIX. század közepétől használatos irodalmi nyelv szókincse azokkal a nyelvjárási elemekkel együtt, amelyeknek használata bele-

simult és ma is belesimul ebbe – pl. *kárá*l (83), *káricsá*l (133, vö. ÉrtSz. *káricá*l), *kutakodik* (395) *lazsna*kol (127, vö. ÉrtSz.), *gyapá*l (127) *lepcsés* (131, 152, vö. ÉrtSz.), *nevetlen ujj* (265). Grammatikai megoldásoknál tudatosan (l. 555) a jelen állapotokat használja, így csupán egy múlt idejű igealakot használ. „[...] óvakodom a mai szten-derdtől” – írja ugyanitt, s a szövegmondatok jó megformáltságát tartja helyesnek, nem a szó szerinti egyezést. (Mellesleg Árpás itt Deme Lászlóra hivatkozik, aki nyelvtörténeti okból a *sztenderd* szót nem használta, csak a *standard*-ot; erre nemegyszer fölhívta a figyelmemet, amikor sok évig egy munkaszobánk volt a szegedi egyetemen, l. Büky 2002.) Mindemellett nagyon ritkán található a mai köznyelvből, sajtónyelvből származó alakulatot: *Köztudott, hogy fösvény földünk* (46, a *köztudott*-ra l. ÉKsz.²), *Felkeresem kormos szeműt, | Egy kardot vásárolok tőle, | Áras árujára alkszom* (138, a névelő itt magyartalan); *Kivel ismert alkut kötöttem* (243), *A Szikrák szigete ismert, félt | Tűz-oszlopai magasodnak* (399), *Ismert volt a madár fészke* (367). Az ismeretes melléknév helyett a sajtónyelv kényszeresen múlt idejű melléknévi igenevet használ, hasonló mintát követ a *félt* igenév használata is.

Hasonlóképpen ritkán olvasható anakronizmus Árpás Károly fordításában. Ilyennek tartható a *cúgos cipő* (108, 111, vö. ÉrtSz., ÉKsz.² *cúgos* 2.), amelyre az MTSz.-ben 7 adat van, a legkorábbi 1902-ből; a *vigaszdíj* (161), amelyre a MNSz.-ben 48 adat van, a legkorábbi 1972-ből; a *macskakő* – „Macskakövet szántóföldről” [?] (373, a *macskakő* ’Medves-vidék macskalyuki bányájából származó kiskockakő’ – az első medvesi bányát 1880-ban nyitotta Jansen Adolf; az itteni bányákból Budára, Pestre és az ország számos helyére szállítottak kiskockakövet –; a macskalyuki bánya a trianoni békeszerződés után mai országhatárunkon túlra került); *métázik, méta* (221, 240; ÉrtSz., TESz., ÉKsz.² *méta*); *Vénusz játéka* (163, a Bán–Képes-fordítás megfelelő helye: „Kalev fia arra tartva, | Rőgtön ráismér a partra, | Ahol jövet a leánykát | Ölelgette s szerelmébe, | akaratlan megigézte” – Kalevipoege 1960: 86); *hospesek* (503, „küldöttek” – Kalevipoege 1960: 295). – A *vigaszdíj* a *cúgos*-sal (és a *métázik*-kal) együtt kéri az egészében finoman archaikus szöveg(helyek)ből.

A fordító ritkán használ olyan archaizmusokat, amelyek a mai olvasó számára ismeretlenek vagy bizonytalan jelentésűek, alighanem egyedülként ilyen a *farkas-kasza*: „A bárd táncoljon mögöttünk, | Arasson a farkas-kasza” (225). A főnevet már a Besztercei szójegyzék (1395 k.) tartalmazza – „novac”la: *farkasskusa*” –, az olyan alabárd formájú fegyvert hívták így, amelynek három hegye van, egyik hosszú, egyenes, kettő rövidebb és félholdban végződik (a német *Wolfeisen* átvétele, l. Gl. *kasza* a.). A CZF. ’zsákmány, martalék’ átvitt jelentéssel tartalmazza a szót, és ismer *kasztát vet* ’gáncsot (kancsut) vet’ szerkezetet is. Az ÚMTsz. *farkaskasza* szócikke e főnevet csak szólásból adatozza: „*Farkas-kasszára eresztik* [...] elprédál vmit, hagyja, hogy tönkremenjen vmi”, l. még Erdélyi János 1851; SzóIKm.: „[*farkaskasza*] *Farkaskaszára jut vmi* = elprédálják, eltékozzolják. (*táj*[nyelvi])”; a szót a MNSz. és a MTSz. sem tartalmazza, ami igazolja, hogy a mai nyelvhasználat nem ismeri a szót.

A mai köznyelvben és a szépirodalmiban is meglehetősen ritka ragtalan állapot-határozónak is, értelmező jelzőnek is tartható szerkezetek régies hangulatot teremtenek: „[...] Ott veszttem el, én, *jércécske*, | Ott tűntem el én, *madárka*, | Oda dőlttem le én,

gyenge, | Ott hervadtam el én, virág!” (113), ezeket Árpás Károly többnyire értelmezőnek mutatja az írásjelezéssel, de van a szerkezet a nélkül is: „[...] *Én szegény*, középtűt maradtam [...]” (277); Az efféle szerkezetek rendszerint metaforahordozók, a metafora alaptagja először szokásos értelmezőt kap, majd átvitelként értelmezhetőt: „Ha te, *vészna*, nem esnél bele, | Nem fulladnál, *légy*, kanálba [...]” (422); az effélék már a XX. századi klasszikus modernségben is archaizmusok voltak, vö. Büky László 1980: 259–66. (Némelyik szerkezetben a vesszőhasználat következő, illetőleg szabályos.)

A helyesírás lehetőségei számos helyen a tömörítés eszközeként a régiesítést látszanak szolgálni az efféle kötőjelezések révén: *jajt-brummogva* (208), *jós-álmodból* (217), *bosszú-álló* (223); *farkas-kasza* (225), *király-parancs*, *vezér-parancs*, *eső-örvény* (226), *kígyó-ravasz* (228); *ó-igék* (264), *rossz-lélek-szó* (265), *Rossz-lélek-hóban* [-'hónapban'] (265); *Vízöntő-hóban* (uo.), *a sün hát-takarója* (286) stb. A tömörítés bizonyos sok nehézséggel járt a fordítói munkában, e küszködés példája lehet: „[...] Ez a hét varázsló eszköz *emelte föl*, a kardodat, *e!*” (270). – A fentiekben megemlíttet néhány nyelvi-nyelvészeti problémán kívül többet aligha találhatni, Árpás Károly a magyar irodalmi nyelv olyan fölhasználási módjával dolgozott, amellyel elérte, hogy az olvasó számára a régiség patináját ne a régi szavak, a kihalt grammatikai formák használata jelentse, hanem elsősorban a tartalomelmondás olyan tekhnéje, amilyen a Kalevipoegra jellemző.

* * *

Büky László 1980: *A metaforát kifejező állapothatározók Füst Milán költői nyelvén*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 104.

Büky László 1996: Kalevala-fordításaink alliterációban lévő metaforáiról, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, JATE Finnugor Tanszék, 57–9.

Büky László 2002: Deme László nyolcvanéves, *Magyar Nyelvőr* 126, 129–32.

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, [I–IV,] Emich Gusztáv, [V–VI,] Athenaeum, [I–V] Pest, [VI,] Budapest.

ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, 2., átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.

Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kozma Vazul.

ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.

Fehérvári Győző 1977: [A] Kalevipoeg, in Király István főszerk. [et al.] 1970–1996: *Világirodalmi lexikon I–XIX*, Budapest, Akadémiai.

Gl. = Berrár Jolán–Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.

Kalevipoeg 1960: Észt nemzeti eposz, Bán Aladár fordítása, Budapest, Európa.

MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*, <http://www.nytud.hu/mnszbeta> (2013. április)

MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*, [http://www. nytud.hu/hhc](http://www.nytud.hu/hhc) (2013. április)

SzólKm. = O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár I–V*, Budapest, Akadémiai.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ: A LEHETETLENT LEHETNI
TANTÁRGY-PEDAGÓGIAI ÚTMUTATÓ ÉS FELADATGYŰJTEMÉNY AZ ANYA-
NYELV OKTATÁSÁHOZ A KÁRPÁTALJAI MAGYAR ISKOLÁK 5–9. OSZTÁLYÁBAN
BUDAPEST, TINTA KÖNYVKIADÓ, 2012. 111. OLDAL

JÁNK ISTVÁN

A kárpátaljai kisebbségi magyarok esetében a nemzeti megmaradás erőteljesen összeforr a nyelvmegtartással, ennek pedig a család mellett legfőbb segítője az iskola. Éppen ezért a kárpátaljai magyar közösség nyelvi tervezésének legfontosabb céljai közé tartozik – az anyanyelv-domináns kétnyelvűség kialakítása mellett – a magyar nyelv és kultúra értékeinek, helyi sajátosságainak, valamint presztízsének megőrzését biztosító anyanyelvű iskolahálózat megvalósítása. Ehhez azonban az anyanyelvi nevelés reformja szükséges, amihez Beregszászi Anikó munkássága nagy mértékben hozzájárul. Igaz ugyan, hogy az elmúlt években bizonyos mértékben enyhült a kétnyelvű magyarok kontaktusváltozatainak stigmatizálása, ám továbbra is megmaradt a magyar nyelvjárási beszéd oktatási intézményekben történő megbélyegzése, kéz a kézben járva a felcserélő anyanyelv-pedagógia káros jelenlétével. Az új tantervek, tankönyvek, módszertani útmutatók önmagukban még nem garantálják a változást, ugyanis a szemlélet kiteljesedéséhez, a célok megvalósításához a pedagógusok olyan szemléletváltáshoz van szükség, amely a szociolingvisztikai alapokat mellőző, szubsztraktív nézőpont helyett a kontrasztív elvű, additív nézőpontot helyezi előtérbe és követi. Ehhez nyújt segítséget Beregszászi Anikó: A lehetetlent lehetni: tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában c. könyve. Ez a módszertani útmutató és feladatgyűjtemény a szerző szerint elsősorban a kárpátaljai magyar iskolákban tanító pedagógusoknak szól, ám mint nyelvtudományi és tantárgy-pedagógiai ismeretforrás, elméleti és gyakorlati segédanyag mindenképpen hasznosítható a magyartanárok, illetve általában a tanárok számára, hiszen nem ritka, hogy a nem magyart oktató tanárok is állást foglalnak nyelvhelyességi kérdésekben. Teszik mindezt úgy, hogy nem rendelkeznek kellő mértékben a megfelelő háttértudással (vagy nem ritkán egyáltalán semmilyen), azzal a szemlélettel, amiről a fentiekben szó volt, és sajnos nem is igyekeznek bővíteni a témával kapcsolatos ismereteiket, pedig erre – többek között e könyv révén is – megvolna a lehetőségük.

A kötet alapvetően két egységre oszlik, méghozzá egy elméleti áttekintő és egy mintafeladatokat magában foglaló gyakorlatiasabb részből. Az elméleti rész a nyelvészet iránt kevésbé érdeklődők számára kissé száraznak tűnhet, ám fontos leszögezni, hogy közel sem egy tipikus nyelvészeti szakszöveggel áll szemben az olvasó: az elméleti részek is mindvégig közérthetőek. Az elméleti áttekintés elsősorban a Milyen volt? – Miért akarunk változtatni? – Hogyan lehet ezt elérni? – Milyen legyen? négyes tengely mentén épül fel, a korábbi évek jó néhány kutatási eredményét felvillantva, illetve

markánsan kiemelve az (anyanyelvi) oktatás és nevelés egyik legfontosabb célját, nevezetesen az életre, azon belül pedig a sikeres nyelvhasználatra való felkészítést. Ez pedig nem abban áll, hogy nyelvtudományi alapigazságokat figyelmen kívül hagyva, a felcserélés módszeréhez folyamodva gyomláljuk ki a nyelvjárási sajátosságokat, hanem abban, hogy tudatosítjuk – magunkban éppúgy, mint a diákokban –, nem létezik eredendően helyes/jó vagy helytelen/rossz nyelvi elem. Csupán az adott kontextusnak kevésbé megfelelő nyelvhasználatról, nyelvi elemekről, azaz a beszédhelyzet elemeinek megfelelően „odaillő” és „kevésbé”, vagy „oda nem illő” nyelvi elemekről beszélhetünk, és Beregszászi szavaival élve „ördög bújjék valamennyiünk tudományos érdeklődésébe, ha iskoláinkban nem tanítjuk azt, ami a szavunk járása!” (50) Természetesen ez nem azt jelenti, hogy csakis a „szavunk járását” tanítjuk: az additív anyanyelvi nevelés lényege éppen abban áll, hogy a standard nyelvváltozatot a nemstandard nyelvváltozatok mellé, nem pedig helyettük tanítjuk, hangsúlyozva ezen változatok egyenértékűséget, figyelembe véve az adott kontextust.

Tehát azt már tudjuk, mit, miért, milyen szemlélet mentén kell tanítani, viszont felmerül a kérdés: hogyan? Erre a kérdésre a második egység igyekszik választ adni, amely 5.-től 9. osztályig évekre lebontott mintafeladatokat tartalmaz. Ezek legtöbbször nem explicit módon dolgozza fel a nyelvhelyesség kérdéskörét, hanem a deskriptív nyelvészeti szemléletet a tananyagba ágyazva, impliciten jelenik meg. Külön kiemelendő, hogy a feladatok a kompetenciaalapú neveléssel összhangban, a gyerekek közötti kooperációt erősítve, az élményalapú és játékos tanulás jegyében íródtak, ezzel segítve elő a könnyebb megértést és mások (nyelvhasználati sajátosságainak) elfogadását. A fentiekben nem véletlen használtam a mintafeladat kifejezést: Beregszászi Anikó a kiadványban nem feladatsorokat, óraterveket, kész recepteket tesz elénk, hanem sokkal inkább irányelveket, mintákat, vagy – a címre utalva – olyan építőköveket, amelyek a magyar anyanyelvi nevelés reformjához vezető utat alkotják. Azonban az, hogy e köveket hogyan helyezzük le, miként alkotjuk meg az utat, már nem az építőelemeken, hanem a saját kreativitásunkon, elhivatottságunkon, találékonyságunkon, egyszerűen tanári rátermettségünkön múlik. Ehhez a kötet végén 17 oldalnyi felhasznált és ajánlott irodalom nyújt segítséget.

Összességében elmondható, hogy Beregszászi Anikó könyve nemcsak a kárpát-aljai magyartanároknak nyújthat hasznos segédletet a magyarórák során, hanem a magyarországi magyartanároknak is, átültetve a kötet szemléletét, mintafadatait hazai környezetbe. Mindezt egy jól szerkesztett, logikus felépítésű, könnyen átlátható segédlet formájában megvalósítva, amely olvasmányosságával, példákkal illusztrált, könnyen érthető stílusával termékenyen járul hozzá a magyar közösségek oktatásához és neveléséhez.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a Nyelvtudományba küldött kézirateikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el: Word 2000 for Windows (vagy újabb verzió), Rich Text Format, HTML.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kiskapitális kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. Ferenczi (1974a, 1974b).

1.2. Kiemelések. Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímeket írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részen is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy *ritkítés* használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén **HIVATKOZÁSOK** cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezetéke és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központosági jel. A címeket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) dőljenek, a kötetben belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Országh László 1966: A mai angol szótárirodalom, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–67.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbelitől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóiratszerű sorozat. Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozunk, mint a folyóiratbeliekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmző és az értelmezői mondat a magyarban*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 16.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozat cím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdí József szerk. 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. Elektronikus dokumentumok: A CD-ROM-okkal ugyanúgy járunk el, mint a könyvek esetében. Tehát meg kell adni a szerző, szerkesztő nevét, a CD-ROM címet, kiadóját, kiadás évét.

Pl. *Vértár '98 – a magyar líra klasszikusai* (CD-ROM), Arcanum Kft., Budapest, 1998.

A világhálón szereplő dokumentumok esetében a teljes elérési utat fel kell tüntetni, és minden esetben meg kell adni a felhasználás időpontját, vagyis amikor utoljára láttuk a tanulmányt.

Pl. Szabó Tamás Péter 2013: Dicsőség és vidámság, *Nyelv és Tudomány*, <http://www.nyest.hu/hirek/dicsoseg-es-vidamsag> (2013. augusztus 30.)

A teljes elérési út megadása, úgy, ahogyan a böngészőablakban látható, azonban nem mindig szükséges, hiszen annak alapján nem mindig lehet megtalálni a hivatkozott művet (pl. regisztráció szükséges hozzá). Ilyenkor elég a főoldal megadása, ahonnan általában könnyen eljuthatunk a hivatkozott műhöz.

Pl. Havasréti József 2006: *Tudományos írásmű*, <http://ejegyzet.bibl.u-szeged.hu/> (2013. augusztus 30.)

Mollay Erzsébet 2000: *Németalföldi–magyar közmondásszótár*, Néderlandisztikai Központ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, <http://mek.oszk.hu/> (2013. augusztus 30.)

Ha az interneten talált folyóirat a papírváltozat tördelését megtartva olvasható (pl. PDF-ben), akkor feltüntetjük a tanulmány eredeti megjelenésének helyét a szokásos módon, így a hivatkozást bárki visszakeresheti.

Pl. Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában, *Magyar Nyelvőr* 127, 370–88.
<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1274/127403.pdf> (2013. augusztus 30.)

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ë* minden helyzetben *e*, *э* = *é*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*, *в* = „(≠)”, *ѣ* = „(≠ ’)”, *ж* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *у* = *c*, *ч* = *č*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

TARTALOM

Nyelvtudomány

Abu Leila Rita: Latin influence on English Language	5
Büky László: Egy költői szövegmű elfogadhatóságának háttere(i)	19
Farkas Judit: Indexed grammar in Finnish syntax	33
Kondacs Flóra: A kémiatankönyvek mondatszerkesztési sajátosságairól	49
Maticsák Sándor: A mordvin lexikográfia évszázadai	71
Miko Attila: Rimaszécs nyelvjárásának vizsgálata	105
Mus Nikolett: Az északi szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái	133
Szalai Andrea: Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben	153
Wirt Patrícia: Rövidítések az msn nyelvezetében	199
Zsigri Gyula: Birtokviszonyjel nem nyújtó birtoktöbbsesítő jellel	221

Ismertetések

Büky László: Friedrich Reinhold Kreutzwald 2012: <i>Kalevipoeg</i>	235
Jánk István: Beregszászi Anikó: A lehetetlent lehetni	239
Szerzőink figyelmébe	241

PÁTRIA NYOMDA ZRT.

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Telefon: +36 (1) 463-0440

Fax: +36 (1) 463-0450

E-mail: info@patria.hu

www.patria.hu